

Олег ПИЛИПЧУК, Оксана ПИЛИПЧУК

ТВОРЦІ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

Біографічний довідник

У двох томах

Том 1

Київ
Талком
2019

УДК 001-051(477)(092)(035)

ПЗ2

*Схвалено на засіданні Відділення історії освіти, науки і техніки Національної
Академії наук вищої освіти України
(протокол № 10 від 30 жовтня 2019 р.)*

Рецензенти: Г.В. Дефорж, доктор історичних наук, професор
А.А. Коробченко, доктор історичних наук, професор

Пилипчук О.Я., Пилипчук О.О.

ПЗ2 Творці української науки: біогр. Довідник: у 2 томах. Т.1/
Пилипчук О.Я., Пилипчук О.О. – К. : Талком, 2019. – 230 с.
ISBN 978-617-7832-03-3
ISBN 978-617-7832-04-0(т.1)

У пропонованому біографічному довіднику висвітлюється життя та діяльність 44 видатних осіб України, які своїми науковими, політичними та громадськими здобутками піднесли престиж нашої країни. Серед них багато нових імен, які вдячна Україна повертає із забуття.

Для науковців, викладачів, студентів і широкого загалу читачів, які цікавляться історією розвитку науки і техніки України від давнини до сучасності.

УДК 001-051(477)(092)(035)

*На обкладинці зображено картину Джозефа Райта
«Філософ, що пояснює модель Сонячної системи», 1766 р.*

ISBN 978-617-7832-03-3

ISBN 978-617-7832-04-0(т.1)

© О.Я. Пилипчук, О.О. Пилипчук, 2019

ПЕРЕДМОВА

Знати історію своєї Батьківщини, історію її культури і науки – нагальна потреба українського народу. Такі знання для кожного необхідні не тільки тому, що вони збагачують і звеличують власну душу шляхетними почуттями, а й тому, що дають велику перевагу перед тими, хто не знає або нехтує такими. Кожний українець повинен цікавитися своєю родовідною історією, історією своєї Батьківщини, невід’ємною частиною якої є наш духовний розвиток. Він повинен знати історію науки про природу, частиною якої є і сама людина.

Дане видання «Творці української науки» є частиною задуманого в Національній Академії вищої освіти України великої багатотомної праці з історії науки в Україні в особах – від її витоків, коли були отримані перші результати допитливого людського розуму в узагальненнях і працях про природу і людину, до сучасності. До даної книги увійшли нариси про найбільш видатних українських вчених, як вихідців з України, так і тих, хто працював на її теренах, які узагальнили розвиток української науки в різних її галузях і зробили видатний внесок в різні відкриття та розвиток теоретичної думки. Це, як прийнято казати, зірки першої величини. Відбір персоналій не може бути ідеальним. Він відносний і, в залежності від підходу, кілька разів змінювався.

Представлене видання відрізняється від багатьох інших довідкових біо-бібліографічних видань включенням до нього недавно відійшовших від нас радянських вчених, діяльність яких ще свіжа в нашій пам’яті, а нариси про них написані у більшості їх учнями. Науковці, про яких розповідається у збірнику, воістину є творцями української науки, в переважній більшості своїй створили наукові школи в Україні, які успішно розвиваються і сьогодні.

До кожного нарису про вченого і мандрівника прикладена бібліографія його основних праць і список публікацій про нього, де зацікавлений читач може знайти більш детальний опис його життя і характеристику наукової діяльності.

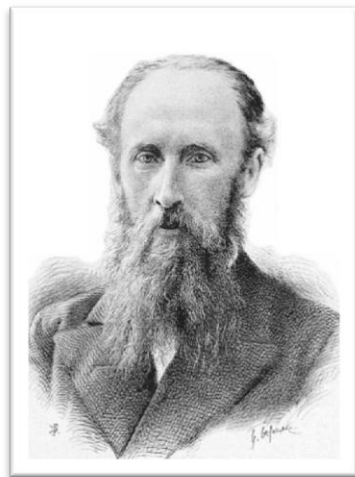
У збірнику витримано стиль і виклад в нарисах такими, як вони подані авторами.

Підготовлене видання «Творці української науки» призначено для спеціалістів різних напрямків науки, а також для широкого кола читачів.

Автори

АЛЕКСЕЄВ Петро Петрович

*(14.04.1840 р., м. Луг Петербурзької губернії –
06.02.1891 р., м. Київ)*

Хімік-органік. Початкову освіту майбутній вчений отримав у Новгородській гімназії. В 1856 р. вступив на природничий факультет Санкт-Петербурзького університету, який закінчив у 1860 р. і отримав ступінь кандидата природничих наук. Під час навчання в університеті Петро Петрович серйозно захопився хімією. Його учителем був видатний російський хімік О.А. Воскресенський, який дав дорогу у майбутнє таким видатним вченим, як Д.І. Менделєєв, М.М. Бекетов, М.О. Меншуткін. Великий вплив справили на молодого студента також М.М. Соколов, О.М. Енгельгард і М.М. Зінін.

У 1859 р. разом з Д.В. Аверкієвим П.П. Алексєєв переклав російською мовою і видав монографію Шарля Жерара «Вступ до вивчення органічної хімії за унітарною системою». Згодом з'явилися ще не менш важливі переклади: «Листи про хімію» Лібіха (2 томи) та «Хімія» Готліба.

Після закінчення університету П.П. Алексєєв поїхав за кордон і провів там 4 роки (з 1861 по 1864 рр.): 2 роки на стажуванні за власні кошти і 2 роки у закордонному оплачуваному відрядженні. Саме в цей час вчений зустрівся в Гейдельберзі з молодими російськими вченими – Д.І. Менделєєвим, О.П. Бородиним, І.М. Сеченовим та ін., які створили там Гейдельберзький гурток. А в 1861 р. у житті молодого Алексєєва відбулося дуже важливе знайомство з О.М. Бутлеровим, який відіграв величезну роль у становленні наукового світогляду вченого. В зарубіжних лабораторіях Петро Петрович здійснював дослідження з відновлення коричної кислоти амальгамою натрію.

Після повернення до Петербурга в серпні 1864 р. почав працювати репетитором з хімії, фізики та мінералогії в Інституті шляхів сполучення та одночасно редагував друге видання перекладу монографії Шарля Жерара. Невдовзі отримав запрошення, згідно з пропозицією І.А.Тютчева, обійняти посаду доцента на кафедрі хімії в університеті Св. Володимира в Києві. Це так надихнуло молодого дослідника, що вже в наступному 1865 р. він при Петербурзькому університеті захистив магістерську дисертацію «Про деякі продукти відновлення нітросполук». У ній він детально описав методи

отримання азоанісової кислоти і нітроанісаміду із нітроанісового ефіру. В якості відновника вчений використав амальгаму натрію та спиртовий розчин аміаку.

У 1865 р. П.П. Алексєєв переїхав до Києва. Тут він одразу приступив до викладання органічної хімії і розпочав широку науково-дослідну діяльність. Серед колег і друзів, з якими він підтримував близькі стосунки, були такі видатні вчені-хіміки, як О.М. Бутлеров і Д.І. Менделєєв, інженер-залізничник О.П. Бородин та ін. На новому місці вченому дісталась у спадщину мало придатна для дослідів хімічна лабораторія Київського університету. Тому навесні 1866 р. П.П. Алексєєв та І.А. Тютчев звернулися до Ради університету з рапортом про необхідність збудувати новий будинок для хімічної лабораторії. Вже в 1868 р. це прохання було задоволене. А в 1873 р. нова хімічна лабораторія була повністю обладнана.

Починаючи з 1865/66 навчального року і протягом наступних 25 років П.П. Алексєєв читав курс органічної хімії в університеті Св. Володимира. Одночасно з цим, у різний час він читав ряд курсів: аналіз газів, електроаналіз, лекції з термохімії, курс методів і перетворень органічних сполук і курс неорганічної хімії. Свій курс органічної хімії вчений побудував на основі структурної теорії О.М. Бутлерова та його підручника «Вступ до повного вивчення органічної хімії». Важливим фактом в історії діяльності П.П. Алексєєва є те, що він протягом 24 років читав публічні лекції з хімії, які користувались високою популярністю серед мешканців Києва. Вчений розповідав слухачам про цікаві насушні питання: про склад і властивості повітря, води, про освітлення, анілінові барвники та ін. Ці лекції також супроводжувались демонстраціями дослідів. А кошти, що отримувались від проведення публічних лекцій, йшли на потреби хімічної лабораторії.

Поруч з педагогічною діяльністю вчений поглиблено працював у науковому напрямі, а саме – над питаннями азосполук. Важливими є праці Алексєєва з розвитку реакції відновлення нітросполук ароматичного ряду. В якості відновника П.П. Алексєєв задіяв спиртовий розчин амальгами натрію, потім замінив її цинковим пилом в лужному спиртовому розчині. Отримав азоксібензол з нітробензолу. Саме за методом П.П. Алексєєва в промисловості почали отримувати азосполуки. Результати своїх дослідів над азосполуками вчений виклав у 1867 р. в докторській дисертації «Монографія азосполук», яку блискуче захистив у Санкт-Петербурзі і отримав в 1868 р. звання екстраординарного, а у 1869 р. – ординарного професора по кафедрі хімії в Університеті Св. Володимира. На момент захисту дисертації вченому було всього 28 років. У своїй докторській дисертації Петро Петрович широко

критикував погляди на азосполуки таких визначних вчених, як Бертло, Ерленмейєр, В'юрко, Штеккер та Кекуле. Вчений впевнено доводив свою точку зору. До речі, власне П.П. Алексєєва можна по праву вважати першим вченим-хіміком в Україні, який був великим прихильником теорії будови хімічних елементів Бутлерова.

Окрім органічної хімії, вченого цікавили також неорганічна та фізична хімія. Разом із лаборантом Е.В. Вернером у 1889 р. вчений виконав ряд досліджень з визначення тепла від нейтралізації деяких ароматичних сполук – фенолів, нітрофенолів, азофенолів, нітрокислот, азокислот. Вчений визначив, що введення нітрогрупи збільшує кислотний характер фенолів та кислот і довів, що введення нітрогрупи до складу ароматичних фенолів та кислот підвищує, а введення аміногрупи знижує тепловий ефект реакцій нейтралізації.

Цікавили П.П. Алексєєва також питання природних багатств царської Росії. Відомі його роботи з аналізу зразків бурого вугілля із Донбасу, з аналізу деяких джерел мінеральних вод Кавказу. Писав вчений замітки і про стан нафтової промисловості Російської імперії

П.П. Алексєєв був головою Київського комітету бджільництва: вченого цікавили питання цього напряму досліджень і він навіть написав декілька статей з цього питання.

Поряд із науково-педагогічною, вчений вів і широку громадську діяльність. У 1868 р. Алексєєв разом із Бородіним, Воскресенським, Ковалевським, Марковніковим, Меншуткіним, Енгельгардом та ін. на Першому з'їзді російських природознавців прийняли рішення створити Російське хімічне товариство. З 1861 р. вчений – член Паризького хімічного товариства, а з 1870 р. – Берлінського хімічного товариства.

У 1870 р. П.П. Алексєєв висунув ідею про створення Київського відділення Російського технічного товариства в Києві. Протягом 3 років (1870–1873 рр.) обіймав посаду голови товариства. Надрукував низку праць, присвячених питанню цукрового виробництва. Одночасно вчений був одним із засновників, а потім – дійсним членом Київського товариства природознавців.

Під час плідної роботи в університеті і наукових товариствах П.П. Алексєєв розробив важливі питання з виробництва цукру, патоки, красильних речовин, з аналізу мінеральних та лікувальних вод, масел, вогнестійких матеріалів.

П.П. Алексєєв брав активну участь у проведенні з'їздів російських природознавців, на яких виступав з повідомленнями та доповідями про свої праці та роботи своїх учнів. У серпні 1871 р. П.П. Алексєєв брав активну

участь у підготовці і проведенні Третього з'їзду російських природознавців у Києві. Був обраний головою хімічної секції, в роботі якої брали участь Менделєєв, Меншуткін, Бутлеров, Бекетов, Марковніков, а згодом редагував твори хімічного відділення з'їзду.

Наукова спадщина видатного вченого заслуговує на детальну увагу. За період з 1868 по 1873 р. вчений видав 4 навчальних посібники з хімії: підручник з органічної хімії «Лекції з органічної хімії», курс «Методи перетворення органічних сполук», посібники «Аналіз газів» і «Елементарний органічний аналіз».

Підручник «Лекції з органічної хімії» був однією з фундаментальних праць П.П. Алексєєва, в якій він уперше і детально показав фактичну сторону теорії будови хімічних елементів Бутлерова. В останньому виданні підручника описано більш ніж 200 сполук. П.П. Алексєєв зібрав і систематизував усі відомі на той час дані про органічні барвники і сформував загальні положення про залежність забарвлення органічних сполук від їх будови.

У монографії «Методи перетворення органічних сполук» П.П. Алексєєв розглянув основні методи перетворення органічних сполук і поділив їх на 9 груп: окислення; відновлення; заміщення; відщеплення; пряме приєднання; приєднання, сполучене з розщепленням; конденсація; синтез; ізомеризація.

Жваво цікавився вчений питаннями історії хімії і був автором першої праці з історії хімії в Університеті Св. Володимира.

Щороку, протягом 10 років (1875–1885 рр.), вчений видавав «Огляди російської хімічної літератури» та «Огляди деяких явищ іноземної літератури», в яких порушував важливі питання сьогодення. Розглядав і піддавав критичному аналізу нові праці вчених – підручники, монографії, статті та інші наукові роботи, як вітчизняні, так і іноземні. Всього, за свою діяльність, вчений в оглядах розглянув 200 російських та 150 іноземних творів.

П.П. Алексєєв був активним членом редакції «Журнала русского физико-химического общества», в якому друкував відомості про роботи, що були виконані в хімічній лабораторії Київського університету, складені ним реферати іноземних праць (понад 500), а також енергійно виступав на захист вітчизняної науки, піднімаючи її пріоритети в очах багатьох іноземних вчених. Плідно працював і друкувався П.П. Алексєєв також в «Университетских известиях». П.П. Алексєєв був одним із 18 хіміків, що підписали колективний протест проти засилля іноземців в Імператорській Академії наук у Санкт-Петербурзі. Помер Петро Петрович Алексєєв 6 лютого 1891 р. в Києві у віці 50 років. Похований на Аскольдовій могилі.

Праці:

1. Анализофія азосоединений. К., 1867. 70 с.
2. Лекции по органической химии. К., 1868–1873. 395 с.
3. Органическая химия. К., 1877. 439 с.
4. Анализ газов. К., 1887. 126 с.

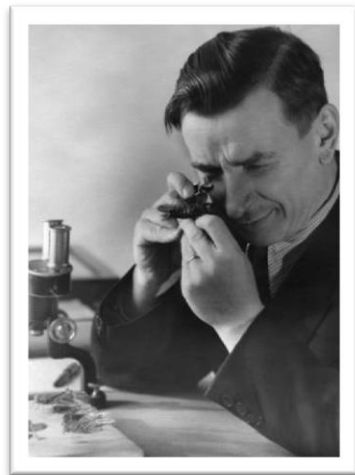
Література про нього:

1. Очерки по истории органической химии в Киевском университете. К.: Изд-во КГУ. 1954. С.17–47.
2. Развитие органической химии на Украине / АН УССР. Сектор истории естествознания и техники. К.: Наук. думка, 1979. 241 с.
3. Петр Петрович Алексеев. Приложение к XI тому “Записок Киевского общества естествоиспытателей”. К., 1892. С.39.

Оксана Пилипчук

БЕЙ-БІЄНКО Григорій Якович

(07.02.1903, м. Білопiлля Сумської області –
03.11.1971, м. Ленiнград)

Ентомолог. У всій незвичайній багатогранності творчого інтелекту Г.Я. Бей-Бієнка чи не найбільший подив і захоплення викликає надзвичайно широкий, неосяжний діапазон його наукових знань та інтересів у галузі науки про комах – ентомології. Без перебільшення можна сказати, що нам відома наукова спадщина тих багатючих оригінальних і зрозумілих спостережень і висновків, якими протягом багатьох років він щедро ділився з усіма, хто його знав. Блискуче і невичерпно дотепний, завжди уважний до будь-яких прохань і запитів, від кого б вони не йшли, надзвичайно простий у стосунках як зі своїми товаришами по роботі, так і з студентською та аспірантською молоддю, він ніколи не ховався у мантию високої вченості, не відбувався загальними фразами, завжди готовий з кожним поділитися усіма своїми багатючими знаннями.

Народився Г.Я. Бей-Бієнко 7 лютого 1903 р. в містечку Білопiлля Сумської області у сім'ї ремісника. Вже з дитинства майбутній вчений проявляв цікавість до природознавства і його метою було вчитися на природничому відділенні в будь-якому з університетів колишньої царської Росії. Однак матеріальні умови в сім'ї в той час завадили здійснитися цій мрії і молодий юнак у 1921 р. поїхав поступати до Сибірської сільськогосподарської академії в Омську. У 1925 р. майбутній вчений успішно завершив навчання і був залишений в аспірантурі, де почав спеціалізуватися в галузі ентомології. З 1924 до 1929 р. молодий дослідник природи викладав в Омському агро-педагогічному технікумі сільськогосподарську ентомологію, фітопатологію і різні зоологічні предмети. Загалом, у цьому, так званому «омському» періоді життя та діяльності він опублікував близько 20 наукових праць, у тому числі фундаментальне дослідження з систематики саранових, яке було надруковане в солідному на ті часи журналі «Ежегодник Зоологического музея» у 1927 році.

Інтереси Григорія Яковича ніколи не обмежувалися систематикою безхребетних тварин, його завжди захоплювали і екологія, і зоогеографія, і

практичні аспекти саранової проблеми, яка у 20-х роках ХХ ст. дуже гостро постала перед ентомологами всього світу. Коли у 1929 р. в Ленінграді було організовано Всесоюзний інститут захисту рослин, Г.Я. Бей-Бієнко без вагань дав згоду працювати в ньому. Тут він познайомився з багатьма видатними ентомологами, зокрема з О.П. Семеновим-Тян-Шанським, який мав на нього особливий вплив. Уже у наступному, 1930 р. побачило світ фундаментальне дослідження вченого, присвячене зонально-географічному поширенню саранових у Західносибірській і Зайсановській низинах. У цьому дослідженні він сформулював загальне екологічне «правило зміни стацій», яке досі представлене в різних вітчизняних і зарубіжних підручниках. У 1935 р. побачило світ відоме зведення наукових даних «Комахи, які шкодять польовим культурам», у якому вчений надрукував розділ про прямокрилих. Це дозволило йому донести до широких кіл спеціалістів-ентомологів світові досягнення в галузі вивчення саранових, викласти теорію фазової мінливості і популяризувати своє «правило зміни стацій».

Працюючи у Всесоюзному інституті захисту рослин у Ленінграді, Григорій Якович поступово обробляв матеріали колекції Зоологічного музею, цікавився не тільки прямокрилими, а й близькими до них рядами комах. Так, у 1936 р. у серії «Фауна СРСР» побачила світ чудова праця Г.Я. Бей-Бієнка про шкіркокрилих. Ця монографія відразу стала класичною, в ній наведені сміливі і широкі зоогеографічні уявлення. Наприклад, показано, як виділення біогеографічних регіонів залежить від об'єктів, на основі яких здійснюється районування. На матеріалах цієї книги ним у 1937 р. була блискуче захищена докторська дисертація. В цьому ж періоді своєї наукової діяльності Г.Я. Бей-Бієнко завершив підготовку тому «Фауна» про тараканових. Однак через Другу світову війну ця праця була надрукована лише у 1950 р. і відзначена премією ім. М.О. Холодковського Академії наук колишнього СРСР.

У 1938 р. Г.Я. Бей-Бієнко перейшов на педагогічну роботу до Ленінградського сільськогосподарського інституту, де до 1969 р. керував кафедрою загальної ентомології. Під час війни вчений брав участь в обороні Ленінграда, перебував у лавах Народного ополчення. У березні 1942 р. в тяжкому стані його було перевезено до Пермі, де до 1944 р. знаходився евакуйований Ленінградський сільськогосподарський інститут. Повернувшись до Ленінграда, Г.Я. Бей-Бієнко знову взявся за викладання та за організацію навчального процесу. В цей час він активно включився до складання «Визначника комах на пошкоджених культурних рослинах» (1950), написання підручника з сільськогосподарської ентомології та багатьох інших видань. За сумісництвом Т.Я. Бей-Бієнко почав працювати і в Зоологічному інституті

Академії наук колишнього СРСР. І тут він, разом із Л.Л. Машенком, підготував двотомну монографію «Саранові СРСР», яка побачила світ у 1951 р., а в наступному році отримала державну премію першого ступеня. Це дозволило вченому у 1952 р. стати членом-кореспондентом АН СРСР.

Г.Я. Бей-Бієнко здійснював величезну громадську роботу. У 1953 р. його обрали віце-президентом Всесоюзного ентомологічного товариства, а після смерті Є.М. Павловського – його президентом. На з'їзді у Воронежі у 1970 р. він був одноголосно обраний на цю посаду. З 1950 до 1970 рр. Г.Я. Бей-Бієнко брав участь у ряді експедицій, зокрема у Південно-Східний Китай (1954), побував на Північно-Західному Кавказі, в Криму, Карпатах. Всюди вчений збирав матеріали про ортоптеридій та обробляв колекції комах Зоологічного інституту. У 1954 р. Г.Я. Бей-Бієнко випустив том «Фауни СРСР» про фанероптероїдних коникових, а пізніше, захопившись фауною Південно-Західної Азії, опублікував низку фундаментальних праць.

Величезний внесок зробив Г.Я. Бей-Бієнко і в підготовку навчальних посібників. Так, у курсі загальної ентомології він розглядав усі загальні аспекти ентомології – не тільки морфологічні і таксономічні, а й фізіолого-біохімічні, екологічні і біоценологічні. І взагалі, він багато думав над раціоналізацією системи комах та уніфікацією назв рядів. Цій проблемі він присвятив фундаментальну статтю у 1962 році. Навчальний посібник «Загальна ентомологія» Г.Я. Бей-Бієнка вийшов у світ у 1968 р. і був тепло зустрінутий спеціалістами, учнями і послідовниками.

Г.Я. Бей-Бієнко залишив велику наукову спадщину – ряд монографій, декілька підручників і розділів у підручниках і навчальних посібниках із загальної і прикладної ентомології, визначники, численні статті (понад 250). Надзвичайно важко оцінити значення праць вченого для розвитку загальної і прикладної ентомології та екології. Це був спеціаліст першої величини, авторитет із світовим іменем у галузі ортоптерології. Він був піонером біоценологічних досліджень комплексів комах і інших безхребетних на полях під зерновими культурами. Г.Я. Бей-Бієнко чітко сформулював «Правило зональної зміни місцеперебування» і показав його значення для внутрішньовидового диференціювання, запропонував раціоналізацію та уніфікацію назв рядів комах. Однак значення вченого для розвитку науки було не тільки в цьому. Близько 40 років Григорій Якович читав різні курси ентомології для агрономів і спеціалістів із захисту рослин, керував студентами і науковими співробітниками, багато з яких стали кандидатами, а деякі – докторами наук.

Г.Я. Бей-Бієнко ніколи не поривав зв'язку з Україною. Він був бажаним гостем в Інституті зоології Національної Академії наук України, брав участь у роботі з'їздів та конференцій з ентомології, які відбувалися в Україні. Працював у різних комісіях і радах. Здійснював експедиційні дослідження в Україні.

Праці:

1. Определитель насекомых на поврежденных культурных растениях. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. 254 с.
2. Саранчовые СССР. Г.Я. Бей-Биенко, Л.И. Машенко. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. 356 с.

Література про нього:

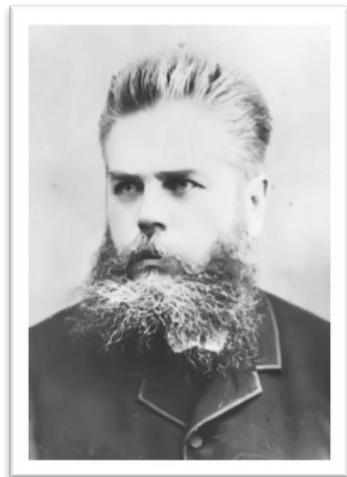
1. Бей-Биенко Г.Я. /Гиляров М.С., Арнольди К.В. *Зоологический журнал*. 1972.Т.51. Вып.4. С.623–625.
2. Бей-Биенко Григорий Яковлевич (7.II.1903–3.XI.1971). Биологи: Биограф. спр. Киев: Наук. думка, 1984. С.49.
3. Пилипчук О.Я. Видатний ентомолог з України: До 110-річчя від дня народження Григорія Бей-Бієнка. *Українознавство: календар-щорічник*. Київ. 2002. С. 214–215.

Олег Пилипчук

БЕНАРДОС

Микола Миколайович

*(26.07.1842, с. Бенардосівка Єлизаветградського повіту
Херсонської губернії, Російська імперія, тепер село Мостове,
Миколаївської області – 08.09.1905, м. Фастів)*

Український винахідник. Автор способу з'єднання та роз'єднання металів за допомогою електричного струму – електрозварювання («спосіб Бенардоса, 1882 р.»).

Микола Миколайович Бенардос народився у сім'ї полковника російської армії. Мати походила з роду відомого тульського збройового майстра часів Петра I – Микити Демидова, який розвивав збройову промисловість та заснував металургійні заводи на Уралі. Перші 20 років свого життя М.М. Бенардос жив у родовому маєтку батька, де навчився багатьом ремеслам – столярному, слюсарному і, особливо, кувальному.

У 1862 р. молодий Бенардос поступає на медичний факультет Київського університету. А невдовзі, як студент-медик, добровільно вступив до медичного загону генерала Анненкова, що вирушив до Середньої Азії. Університет та медичну освіту М.М. Бенардос залишив на початку 1866 р. і відтоді йде іншою дорогою, пов'язаною з сільським господарством, винахідництвом та інженерією. В цьому ж році він вступив до Петровської хліборобської та лісової академії в Москві. За роки навчання (1866–1898) майбутній вчений розробив і практично випробував ряд своїх винаходів, пов'язаних з полегшенням праці в сільському господарстві. Відвідання Всесвітньої виставки в Парижі у 1867 р. справило на Бенардоса незабутнє враження. Там він детально познайомився з найновішими винаходами в галузі сільського господарства, а також побачив перші дугові лампи, які давали можливість використовувати електрику для освітлення та нагрівання.

1868 р. був досить плідним для молодого винахідника. Серед основних його проєктів: розробка парових ножиць для того, щоб стригти овець, та пневматичної поливальної машини, створення невеличкої моделі зерносушарки та ін. Однак влітку 1869 р. М.М. Бенардос залишив навчання в Академії. Його вабили нові горизонти ще не побудованого і не винайденого. Тому в цьому ж році Микола Миколайович почав будувати свою садибу

поблизу м. Луг Юр'ївецького повіту Костромської губернії, батьківщини його дружини, якій дав назву «Привольне».

З дитинства пізнавши смак землі і важкий людський труд, М.М. Бенардос намагався якомога більше полегшити життя селян. Керування господарством він поєднував з науковими розробками. Садина нараховувала декілька майстерень, в яких розроблялись і виготовлялись знаряддя для роботи на землі: залізні борони, швидкооранки, молотильні машини та ін. Всі ці прилади невдовзі знайшли місце і в інших садибах. Використовуючи медичні знання, Микола Миколайович безкоштовно допомагав селянам з медикаментами та надавав медичну допомогу. Одночасно вів активну громадську діяльність. Виступав на земських зборах, ратуючи за полегшення тяжкого життя селян та, як медик, закликав до розвитку охорони здоров'я, санітарного контролю. Був обраний до земських зборів Юр'євського повіту Костромської губернії. Активно відстоював М.М. Бенардос питання щодо уведення обов'язкової освіти серед селян. Звичайно, така активна діяльність господаря садина «Привольне» не могла сподобатись власникам інших сіл. І тому, невдовзі, через конфлікт та судову тяжбу з місцевим лікарем, М.М. Бенардосу було заборонено вести громадську діяльність, обіймати громадські та державні пости.

З 1874 по 1877 рр. винахідник активно працює над своїми науковими розробками. З позиції сьогодення навіть малоосвічена в сільському господарстві та техніці людина може побачити, яку практичну цінність мали винаходи М.М. Бенардоса. Але на той час жодна розробка талановитого винахідника не була відзначена сучасниками. В цей період вчений побудував модель вітряного двигуна; винайшов пароплавне колесо з автоматичними лопатками; зацікавившись питаннями повітроплавання, змайстрував крило літальної машини і, навіть, склав загальний проект літального апарату з крилами власної конструкції.

В 1880 р., через нестачу коштів для наукової роботи, М.М. Бенардос був змушений продати значну частину своїх земель та заклав садину. Його прохання до міністра внутрішніх справ про повернення права на громадську та державну службу було відхилене. Тому в цьому ж році Микола Миколайович знайшов роботу в спілці винахідника П.М. Яблочкова. В цей час Бенардос повністю спрямував всі свої наукові дослідження в електротехніку. Ще під час навчання в Петровській академії М.М. Бенардос брав участь у роботі колективу, який під керівництвом проф. МВТУ О.С. Владимирського і проф. Московського університету О.І. Столетова активно здійснював електричні

дослідження. Тут Микола Миколайович і познайомився з джерелами електричного струму – дуговими лампами.

У середині 70-х років доля звела М.М. Бенардоса з О.І. Бюксенмейстером, який займався розробкою технологій виготовлення електровугільних виробів та електрохімічних джерел струму. А в 1878 р. останній заснував завод з виробництва акумуляторів, вугільних виробів, електричних регуляторів та електродугових ламп, що знаходився поблизу садиби «Привольне». Це дало можливість М.М. Бенардосу отримувати з заводу електричні джерела струму та займатись експериментами з акумуляторами у своїх майстернях.

За дорученням спілки П.М. Яблочкова, в 1881 р. Микола Миколайович поїхав на Закарпаття з метою впровадження там, на прохання командування російських військ, електродугового освітлення. В цьому ж році М.М. Бенардос, як представник спілки Яблочкова, взяв участь у підготовці експозиції на Міжнародній електротехнічній виставці і Першому міжнародному конгресі електриків у Парижі. Перебуваючи у Парижі, він сконструював свою електродугову лампу і створив підсвічник для свічки Яблочкова з автоматичним переводом струму. Також в цей час винахідник близько зійшовся з М.І. Кабатом, співвласником електротехнічної лабораторії «Електрисьєн», якого знав ще з Петербурга. В цій лабораторії у 1881 р. М.М. Бенардос вперше успішно продемонстрував процес зварювання пластин із свинцю та інших металів. Цей результат Микола Миколайович отримав внаслідок роботи над розробкою нового типу гофрованих акумуляторів. Для цього пристрою потрібно було міцно з'єднати свинцеві пластини та електричні контакти. Для досягнення мети інженер вирішив використати вольтову дугу, яка могла б направлятися рукою людини, для того, щоб розплавити метал у потрібному місці. За браком коштів Бенардос зразу не отримав патенту на свій винахід.

У період 1882–1884 рр. М.М. Бенардос плідно працював за кордоном – в Барселоні, Парижі, Англії. За цей час він розробив близько 50 різноманітних проектів та винаходів. Але основними напрямками були електродугове зварювання і різання металів. Микола Миколайович склав, навіть, таблицю міцності приварених частин металічних зразків.

З 1884 р. М.М. Бенардос жив в Петербурзі (його садибу було продано з аукціону за борги) і плідно працював в спілці «Яблочков і К^о». До літа 1885 р. Микола Миколайович конструктивно оформляв свій винахід – апаратуру для зварювання та її детальну технологію. З метою отримання патенту на свій винахід М.М. Бенардос знайшов багатого купця, інженера за освітою С.О. Ольшанського. Свій метод електрозварювання винахідник назвав

«Електрогефест». У 1885 р. він отримав патент на свій винахід у Франції, Бельгії, Англії, Німеччині, Швеції; в 1886 р. – в Росії; в 1887 р. – в Італії, США, Австро-Угорщині, Данії та ін. Видані патенти давали змогу М.М. Бенардосу і С.О. Ольшанському захищати й інші види обробки металів за допомогою дуги – дугове різання, пропалювання отворів та інше. Невдовзі Микола Миколайович навіть продемонстрував можливість зварювання під водою. А через 2 роки після отримання патентів метод зварювання Бенардоса дістав широке застосування в усьому світі.

З 1885 р. почався період повного визнання винаходів талановитого інженера. Він почав займатися впровадженням зварювання в промисловості. Було створено товариство «Електрогефест», а також відкритий «Завод для спаювання металів електрикою за методом Бенардоса», який відвідали безліч вітчизняних та закордонних вчених і дослідників. Потім у своїх наукових товариствах вони робили доповіді про електрозварювання. Тільки за 1887 р. було опубліковано 16 статей в різних вітчизняних та 10 статей – в закордонних журналах. Метод зварювання став широко застосовуватися в промисловості і на залізничному транспорті.

Кінець 80-х – початок 90-х років XIX ст. подарував М.М. Бенардосу звання основоположника механізації та автоматизації зварювального процесу. На II Всеросійській виставці, яку було організовано Російським технічним товариством (РТТ) в 1892 р., М.М. Бенардос представив 15 технологічних процесів електрозварювання, 5 креслень пристроїв для контактного зварювання, показав методи зварювання металічним електродом на змінному струмі, зварювання в потоці газу, зварювання з похиленим електродом, магнітне управління дугою; декілька десятків приладів для ручного і автоматичного зварювання в моделях і кресленнях; більше сотні зразків зварювальних з'єднань з різних металів. На цій виставці інженер отримав золоту медаль, а через рік, 11 травня 1893 р., був обраний дійсним членом Російського технічного товариства.

З метою здешевлення електричного освітлення в Петербурзі М.М. Бенардос запропонував використати силу течії р. Неви, для чого була побудована гідроелектростанція. Також він розробив метод передачі електрики від Невської станції до Центральної станції Петербурга проводами. Заслуговує на увагу розроблений М.М. Бенардосом метод «електрокультури» – удобрення полів електрокультиваторами. Праці Миколи Миколайовича у військовій справі на сьогоднішній день є тим фундаментом, на якому базується сучасна теорія і практика конструювання боєприпасів. В 1896 р. він видав нарис «Метод переправи військ через ріки й інші перешкоди, представлені водою».

З 1899 р. М.М. Бенардос жив і працював в Україні, в м. Фастові.

7 грудня 1889 р. отримав звання почесного інженера-електрика від Петербурзького електротехнічного інституту. На початку XX ст. винахідник під час дослідів отруївся свинцем і сильно захворів, що змусило його переїхати до Москви. В 1902 р. в Москві він брав участь у роботі 2-го Всеросійського електротехнічного з'їзду, де був обраний почесним головою з'їзду, а також отримав довічну пенсію від Ради РТТ за величезні заслуги в науці і техніці.

Влітку 1902 р. М.М. Бенардос повернувся до Фастова, де і провів останні роки свого життя. Помер Микола Миколайович Бенардос 8 вересня 1905 р. у віці 63 років.

Цей видатний винахідник другої половини XIX ст. за все життя виконав близько 200 оригінальних проектів в галузі електротехніки і електротехнології транспорту та сільського господарства, чим і зберігає пам'ять про себе до сьогоднішніх днів.

Праці:

1. Проект парохода, переходящего мели и обходящего разные препятствия по рельсовому пути. СПб., 1890. 12 с.
2. Проект снабжения г. С.-Петербурга дешевым электрическим током для освещения и движения. СПб., 1892. 7 с.
3. Способ переправки войск через реки и другие препятствия, представляемые водой. СПб., 1896. 4 с.
4. Проект Всероссийского памятника «Царь-Колокольня», долженствующего быть сооруженным в г. Москве...с добавлением проекта способа починки, перевозки и поднятия «Царь-Колокола» / Сост. совместно с М.Ф. Коровиным. СПб., 1890. 16 с.

Література про нього:

1. Огиевецкий А.С., Радунский Л.Д. Николай Николаевич Бенардос. Москва; Ленинград: Госэнергоиздат, 1952. 206 с.
2. Научно-технические изобретения и проекты. Избранные труды / Н.Н. Бенардос. Киев: Наук. думка, 1982. 239 с.
3. Чеканов А.А. Николай Николаевич Бенардос. Москва: Изд-во АН СССР, 1983. 146 с.

Оксана Пилипчук

БЕССЕР Віллібальд Готлібович

(07.07.1784, м. Інсбрук, Австрія –

11.04.1842, м. Кременець

Тернопільської області)

Ботанік-зоолог. Народився в австрійському місті Інсбруку 7 липня 1784 р., в родині архітектора. В цьому ж місті він закінчив початкову школу і вступив до гімназії. Коли йому було 13 років (1797), померли його батьки. Він переїхав до Львова, де опікунство над ним взяла сім'я родича по матері – професора ботаніки Львівського університету С.Б. Шиверека. У Львові В.Г. Бессер закінчив гімназію і вступив до Львівського університету. Проте у 1805 р. з політичних мотивів австрійський уряд на 12 років закриття Львівський університет, перетворивши його на ліцей. У зв'язку з цим В.Г. Бессер переїхав до Кракова, де продовжив вчитися в університеті, опановуючи медицину. Тут він також активно займався ботанікою. Після смерті його наукового керівника С.Б. Шиверека у спадок залишився великий гербарій, в якому були представлені рослини Австрії, Тіроля, Галичини. На основі цього гербарію В.Г. Бессер у 1809 р. опублікував у Відні двотомну наукову працю про флору Галичини. В цій праці молодий дослідник описав 1215 видів вищих судинних рослин, з яких 24 були невідомими і вперше ним описані. Ця праця принесла йому визнання і привернула до нього увагу громадськості.

Маючи глибокі знання з природничих дисциплін, В.Г. Бессер успішно навчав гімназистів і як директор ботанічного саду (бо він замінив на цій посаді Д. Міклера), розгортав роботу щодо подальшого його розширення. За його участі на території ботанічного саду зростала кількість оранжерей, парників. В.Г. Бессер розширив ботсад на 20 га, побудував перші житлові будинки для садівників, а це сприяло кращому догляду за садом.

Популяризації і розвитку ботанічного саду в Кременці сприяли публікації каталогів рослин. Так, у 1810 р. В.Г. Бессер склав і опублікував французькою мовою перший каталог рослин ботанічного саду. Він висвітлив зміст і масштаби інтродукції та акліматизації, які проводились садом у ті роки. В каталозі були представлені рослини, завезені з Франції, Швейцарії, Німеччини, Бельгії, Америки та інших країн світу і успішно акліматизувалися

у Кременці. Цікавим є те, що деякі із завезених рослин тут вперше були акліматизовані і згодом поширилися на теренах України: ліщина деревовидна, гледія колюча, аморфа кущова, скумпія звичайна, сумах оленерогий, сніжноягідник прирічковий, птелея трилиста та інші.

За період роботи у Кременці, В.Г. Бессер видав 11 каталогів рослин ботанічного саду, які сьогодні є бібліографічною рідкістю. Фактично завдяки В.Г. Бессеру змінився не лише загальний вигляд саду, а й зміст наукової роботи в ньому. Так, у 1819, 1820, 1821, 1823, 1830 роках В.Г. Бессер опублікував каталоги насіння рослин саду та опис нових видів рослин, зібраних ним на Волині і Поділлі. З опублікованих каталогів, як і з інших матеріалів стає відомо, що на кінець 1810 р. в Кременецькому ботанічному саду нараховувалося 2406 видів рослин, з них 238 видів дерев, які росли у відкритому ґрунті. Це дало підставу вважати, що на цей час Кременецький ботанічний сад став одним з визначних інтродукційних осередків України.

Ще більш сприятливим для розвитку і розбудови Кременецького ботанічного саду став період з 1819 по 1934 рр., коли Волинську гімназію було реорганізовано в Кременецький ліцей. За складністю навчальних програм він прирівнювався до Віденського університету. В цей час ліцей у Кременці став важливим польським культурним осередком. Особливу роль у ньому відігравали природознавці В.Г. Бессер та його учень А.Л. Андржейовський. У 1823 р. в колекціях Кременецького ботанічного саду налічувалося 12 тисяч видів і форм різних рослин. За багатством оригінальних і рідкісних рослин сад став одним серед кращих і відомих садів Європи. І все це завдяки В.Г. Бессеру.

З метою збагачення видового складу вчений постійно листувався і займався обміном рослинами, насінням та гербаріями з багатьма ботанічними садами міст Європи і Росії. Наприклад, Відень, Гамбург, Дрезден, Копенгаген, Лондон, Мадрид, Москва, Париж, Петербург, Харків та багато інших. Це дозволило Кременецькому ботанічному саду потрапити до номенклатури ботанічних садів світу.

Основним напрямом наукової діяльності В.Г. Бессера вважається флористичний. Вчений організовував і здійснив наукові експедиції до Волині, Поділля, Галичини, Бессарабії, Правобережної України, Одещини, а пізніше і до інших територій Російської імперії: вивчав флору Прибайкалля, біля С.-Петербурга описав декілька верб та знайшов золотистий різновид нечуй-вітра волохатенького.

У 1822 р. у Вільно була видана друга велика праця В.Г. Бессера, яка стала завершенням тривалих експедиційних досліджень флори України. В цій роботі

було представлено описи 1632 видів рослин, з яких 68 були до цього часу невідомими і вперше описані вченим. Серед останніх назвемо: фіалки біла і бочкова, шавлія кременецька та волошка твердолиста.

Особливо наполегливо В.Г. Бессер досліджував полини. Він розробив класифікацію цього роду рослин, видав 11 наукових праць та підготував монографію, яку не встиг видати. Пізніше ці дані опублікував у 1844–1874 рр. (т.8-17) швейцарський ботанік Альфонс Декандоль (1806–1894) і завдяки цьому флористи всього світу сьогодні користуються даними В.Г. Бессера про різновиди полину. Загалом, за все своє творче життя В.Г. Бессер виявив і вперше описав близько 100 нових видів рослин, з яких переважна більшість є рідкісними, а деякі з них сьогодні перебувають у «Червоній книзі України».

З ботаніки В.Г. Бессер опублікував 43 наукові праці. Декілька робіт він присвятив ентомології. Мало того, у Кременці він зібрав багату ентомологічну колекцію, яку згодом передав до Зоологічного кабінету Київського університету. Деякі праці В.Г. Бессера з ентомології були використані відомим російським натуралістом-зоологом Фішером фон Вальдгеймом (1771–1853) при написанні ним узагальнюючої праці «Entomographia Rossica».

Значною є і громадська діяльність В.Г. Бессера. Вчений постійно намагався зацікавити і залучити до вивчення природи широкий загал інтелігенції. Так, у 1826 р. він написав і видав у Вільно брошуру для вчителів повітових шкіл. У ній викладені деякі методи дослідження флори. До пошукової роботи з біології ним заохочувалися і вчителі, з яких значна частина відгукнулася на цей заклик. Протягом 1826 – 1830 рр. кожен з них зібрав і надіслав до ботанічного саду Кременця від 100 до 500 гербарних аркушів рослин, а деякі подавали їх описи та вказували місця зростання. Колекції надходили з Правобережної України, Білорусі і з Литви. З літературних джерел відомо, що В.Г. Бессер не забував своєї найпершої професії лікаря і в Києві безкоштовно лікував учениць з училища Левашової.

У 1831 р. Кременецький ліцей було закрито. Причиною стала участь ліцеїстів та викладачів ліцею у повстанні поляків проти російського царизму. У 1834 р. багато викладачів ліцею були переведені на викладацьку роботу до новоствореного Університету Святого Володимира у Києві. Сюди ж перевезли всю навчально-матеріальну базу і, в тому числі, Ботанічний сад, який на той час налічував 5024 види і форми рослин.

31 січня 1834 р. В.Г. Бессера було призначено ординарним професором ботаніки Київського університету, в якому він очолив кафедру ботаніки. Спочатку лекції вчений читав латинською мовою. Для студентів першого курсу викладав органографію і термінологію рослин, для другоккурсників –

систематику і фізіологію рослин, а на старших курсах студенти слухали у його викладі географію рослин та історію ботаніки. Вчений досконало володів своїм предметом, оперував великим ботанічним матеріалом, робив важливі теоретичні узагальнення.

У 1836 р. було прийнято рішення про організацію ботанічного саду при Київському університеті (нині це ботанічний сад ім. акад. О.В. Фоміна). Директором саду було призначено професора ботаніки В.Г. Бессера, який відразу зайнявся перевезенням основних колекцій рослин з Кременця до Києва. Однак на посаді директора вчений був недовго, у 1838 р. його змінив Р.Е. Траутфеттер (1809–1889), який і продовжив розбудову Київського ботанічного саду.

У 1838 р., після 25 років роботи, В.Г. Бессер вийшов на пенсію. Деякий час залишався жити в Києві і весь свій час присвячував ботаніці. Він вивчав і систематизував вже зібрані і гербаризовані рослини, частково займався лікарською практикою. У 1841 р. повернувся до тихого Кременця. Там у нього були будинок і садиба. Взимку 1842 р. важко захворів, втратив зір і 11 квітня 1842 р. помер. Поховано В.Г. Бессера на Кременецькому цвинтарі. Могили його доглядають жителі міста.

Праці:

1. Appercu de la geographie phisique de Volhynie et de la Podolia. Kremieneiez, 1823. 28p.
2. Enumerativ plantarum hucusgut in Volhynia, Podolia, gub. Kiiviensi, Bessarabia cistyracia et circa Odessam cjkktctorum, simul cum observationibus in primitia floriae Galiciae Ausrtiacae. Vilnae, 1822. 111 s.

Література про нього:

1. Барбарич А.І. В.Г. Бессер (до 175-річчя з дня народження) *Український ботанический журнал*. 1960. Т.17. № 4. С. 85–88.
2. Бригінець М.Л., Заверуха Б.В. В.Г. Бессер – видатний ботанік першої половини дев'ятнадцятого століття. *Наук. записки Кременецького пед. інституту*. Тернопіль, 1959. Вип.4.С. 83–92.
3. Янчевська Е. В.Г. Бессер. *Ботанічні сади – науці і народному господарству*. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1966. С. 317–321.

Олег Пилипчук

БУНГЕ Микола Андрійович

*(03.12.1842 м. Варшава –
31.12.1914 м. Клафан, Швейцарія,
похований у Києві)*

Хімік. Народився Микола Андрійович Бунге в сім'ї військового інженера. Але вже через рік, внаслідок хвороби батька, вся його сім'я переїхала до села поблизу Варшави, де Микола Андрійович провів перші 12 років свого життя. З 1857 р. займався його вихованням і дав дорогу у майбутнє брат батька, Микола Християнович Бунге – прекрасний економіст, державний і громадський діяч, професор.

Сім'я Бунге, судячи з присвоєного їй герба, шведського походження. Всередині XVIII ст. Георг-Фрідріх Бунге, прадід Миколи Андрійовича, поселився у Києві і започаткував Київську династію роду Бунге, яка складається з нащадків його восьми синів і чотирьох доньок. Георг-Фрідріх навчався в Німеччині і отримав атестат фармацевта у привілейованого аптекаря-лікаря. На той час поняття «хімія» і «аптека» мали ототожене значення. В Києві він відкрив аптеку. Слід зауважити, що тільки чотири покоління Бунге нараховувало вісім лікарів-хіміків. Саме цей факт говорить про те, що потяг Миколи Андрійовича до хімії – явище досить не випадкове. До речі, його тітка Єлизавета, рідна сестра батька вченого, мала серйозну хімічну освіту і володіла величезною хімічною бібліотекою, в якій знаходились найкращі на той час журнали і твори з хімії. Після її смерті бібліотеку успадкував Микола Андрійович, частину її він передав до бібліотеки Університету Св. Володимира в Києві, а частину – до Київського політехнічного інституту.

Закінчивши І-шу Київську гімназію, Микола Андрійович в 1861 р. вступив до Університету Св. Володимира в Києві на природниче відділення фізико-математичного факультету. В цьому ж році вийшла його перша стаття в єдиній на той час київській газеті «Киевский телеграф», на захист іспитів за системою Пирогова, під псевдонімом М.А. Шатун.

З першого курсу навчання найулюбленішою наукою Миколи Андрійовича була хімія. Ще два напрями, які цікавили майбутнього вченого, були анатомія

людини і сільське господарство. В 1863 р. професором Тютчевим, магістром хімії, одним з перших викладачів молодого Миколи Андрійовича, були відкриті практичні заняття в хімічній лабораторії. Саме там майбутній вчений виконав свою першу роботу з органічної хімії. Потрібно було приготувати велику кількість етилену для газової машини механічного кабінету. Хоча спроба була невдалою, та сам фактор глибокої зацікавленості предметом зблизив молодого Миколу Андрійовича з професором Тютчевим, який надалі до кінця свого життя ставився до нього доброзичливо і дружньо. Хімічні дослідження майбутнього вченого не обмежувались тільки університетською лабораторією. Вдома, на кухні він влаштував свою лабораторію, в якій була виготовлена значна кількість неорганічних препаратів.

Перу студента М.А. Бунге належить декілька статей на злободенні теми. Наприклад, він зачіпав питання, що стосувались викладання іноземних мов в університеті.

В 1863 р. М.А. Бунге виконав свою першу наукову роботу, яка була надрукована. Метою роботи було вивчення дії амальгами натрію на солі деяких металів – хлорне залізо, хлорний хром, хлорну ртуть, хлорне золото, хлористе, бромисте та йодисте срібло.

Студентські роки пролетіли в постійній роботі у хімічній лабораторії, і в 1864 р., після благополучно зданих іспитів, Микола Андрійович отримав право на ступінь кандидата. А 30 жовтня 1865 р., згідно з поданням професора Тютчева, Радою університету його було затверджено стипендіатом для приготування до професорського звання.

Професорським стипендіатом Микола Андрійович перебував два з половиною роки, за час яких у 1868 р. підготував і блискуче захистив дисертацію «Про нітрозосполуки», після чого отримав ступінь магістра хімії.

Ці події вивели життєвий шлях молодого вченого на новий етап розвитку – поступовий, але впевнений, підйом вгору науковою дорогою. Як перспективний науковець, Микола Андрійович 1 серпня 1868 р. був відраджений Міністерством народної освіти за кордон на два роки для подальшого навчання і збільшення своїх знань. Перебуванням за кордоном, переважно в Німеччині, Микола Андрійович був невдоволений. Підхід до науки і мислення закордонних вчених були для нього чужими і незрозумілими. Будучи людиною, що з усіх сил рвалася вперед, до вершин знання і науки, Микола Андрійович не розумів пасивності і відчуженості закордонних науковців.

Ще перебуваючи за кордоном, поряд з проблемами неорганічної хімії, Микола Андрійович зацікавився питаннями електролізу органічних сполук. Ці

досліди він продовжив і в Києві вже після повернення з-за кордону. В цій галузі вчений досліджував дію гальванічного струму на різні недосліджені сполуки, дав цілий ряд фактів для розуміння реакції, яка відбувається на аноді під час електролізу хімічних сполук. Він перший вказав на вплив сили струму і величини поверхні анода на результат електролізу.

З початку 1870 р. почався період активної діяльності Миколи Андрійовича Бунге: він став доцентом на кафедрі технічної хімії, а вже в серпні цього ж року представив на факультеті свою докторську дисертацію «До питання про електроліз хімічних сполук», після чого отримав ступінь доктора наук.

З осені 1871 р. Микола Андрійович приступив до викладання лекцій з технічної хімії, які продовжував читати до 1903 року. Одночасно з цим завідував лабораторією технічної хімії і розпочав заняття з якісного і кількісного аналізу. Микола Андрійович за час свого керування технічною лабораторією зібрав велику хімічну бібліотеку, яка складалась переважно з літератури, присвяченій питанням аналізу газів.

Слід звернути увагу на дві найважливіші праці М.А. Бунге з технічної хімії. Перша була на тему проведення дослідів над цукровою пліснявою. Другою важливою працею вченого з технічної хімії були досліді з хімічного очищення дніпровської води. Микола Андрійович вперше довів, що в Україні можливо використовувати хімічні методи очищення великої кількості води для пиття.

В одній із подорожей Кримом М.А. Бунге звернув увагу на такий напрям, як виноробство. Вчений побував за кордоном, познайомився з найновішими технологіями отримання вина і, після повернення додому, написав роботу, яка була видана в 1871 р. і мала назву «Про найновіші удосконалення в виноробстві. Застосування відцентрової сили в виноробстві. Провітрювання суслу: нагрівання вина». В спеціальному курсі технічної хімії Микола Андрійович ввів тему винокуріння з метою поширення наукових знань з цього питання. В 1876 р. вчений видав «Докладну програму з технічної хімії», в якій дає перелік літератури, потрібної для детального вивчення курсу технічної хімії.

Звання екстраординарного професора Микола Андрійович отримав 15 жовтня 1871 р. у віці 29 років. І вже через три роки – в 1874 р. – став ординарним професором. Такі успіхи молодого вченого дали можливість йому посісти певне місце у суспільстві. З цього часу почалась активна діяльність Бунге на ниві організаційної та громадської діяльності.

Стан цукрової промисловості – одна з тем, що дуже сильно цікавила М.А. Бунге. В 1877 р. він підготував доповідь для урочистих зборів в

Університеті Св. Володимира, яка називалась «Історія і сучасний стан цукрового виробництва». В 70-х – 80-х роках ХІХ ст. активно відвідував різноманітні промислові виставки (Віденська всесвітня промислова виставка (1873), Паризька всесвітня виставка (1879) та (1890), Всеросійська Московська промислова виставка (1882)), після чого дав детальний аналіз побаченого. Виставка в Москві справила на вченого специфічне враження. Свої враження Микола Андрійович виклав у нарисі «Південно-Західний край на Всеросійській промислово-художній виставці в 1882 р. в Москві» (1883), в якому в лаконічній формі дав опис стану всіх галузей промисловості в тодішній Росії.

У 1870 р. проф. П.П.Алексєєвим було створене Київське відділення Російського технічного товариства (КВРТТ), посаду голови якого він обіймав 3 роки. А в 1873 р. передав її М.А. Бунге. Протягом 33 років Микола Андрійович беззмінно перебував на цій посаді. Робота в КВРТТ була одним з основних напрямів діяльності вченого. Протягом 45 років за його керівництва виходили «Записки з цукрової промисловості», одночасно з цим 33 роки видавався також «Щорічник з цукрової промисловості». Вченим було організовано Смілянські технічні класи, школа десятників та курси кочегарів. За чималі заслуги перед товариством Миколі Андрійовичу було присуджено медаль вдячності і почесну медаль, а також було створено стипендію ім. М.А. Бунге при Смілянських технічних класах. Одночасно вчений брав безпосередню участь у роботі й інших товариств. Так, в 1872 р. його було обрано товаришем голови, а в 1875 р. і головою Київського товариства природознавців (КТП). В 1888 р. товариство обрало М.А. Бунге своїм почесним членом. Працюючи в КТП, Микола Андрійович запропонував видавати актуальний на той час «Покажчик російської наукової літератури» і протягом 12 років був його редактором.

Викладаючи курс хімічної технології в університеті і, одночасно, ретельно слідкуючи за літературою з цього питання, вчений мріяв створити свій посібник з технічної хімії. Після плідної роботи над великою кількістю найновіших статейних матеріалів, Микола Андрійович видав власну «Хімічну технологію», яка складалась з декількох випусків. В 1879 р. вийшов перший том праці, яка називалась «Хімічна технологія води». Другий том «Паливо та опалювання» з'явився в 1888 році. Це була робота, в якій вчений докладно представив всі відомості і знання, які можна було зібрати на той час. Ці два томи отримали позитивну оцінку вчених-хіміків. А в 1894 р. світ побачила ще одна праця Миколи Андрійовича «Курс хімічної технології», яка вміщувала в

собі всі найважливіші відомості з даної теми в компактному і зручному вигляді.

У період з 1873 по 1882 рр. в таких друкованих органах, як «Университетские известия» та «Русский химический журнал» Микола Андрійович друкував «Огляди книжної літератури з хімічної технології», що принесло йому славу гарного знатока технічної літератури.

У 1881 р. Миколу Андрійовича Бунге було обрано на 3 роки деканом фізично-математичного факультету Університету Св. Володимира. Виникнення Фізично-хімічного товариства також пов'язане з діяльністю Миколи Андрійовича. М.А. Бунге був також одним із ініціаторів створення Київського політехнічного інституту. Йому навіть було запропоновано посаду директора інституту, але він відмовився від неї, не бажаючи залишати роботу в Університеті Св. Володимира. Взагалі Микола Андрійович був обраний почесним членом в дев'ятьох товариствах, що говорить про грандіозні масштаби його діяльності.

З метою покращення житлових умов населення Києва Микола Андрійович при своїй університетській лабораторії влаштував першу в Україні контрольну станцію для випробування світильного газу і питної води. Вчений брав активну участь у роботі різноманітних комісій міста з облаштування газового, а потім й електричного освітлення, каналізації, водопостачання, міської санітарної станції. В 1890 р. М.А. Бунге було обрано до Київської Міської Ради. В громадських чи інших університетських комісіях Микола Андрійович часто обіймає провідні посади. Так, наприклад, в 1898 р. його обрано головою на Київському з'їзді природознавців та лікарів.

Як педагог, Микола Андрійович Бунге глибоко цікавився проблемами навчальної справи і народної освіти взагалі. В нарисі «До питання про народну освіту в Росії» (1897) він представив детальну схему розподілу навчальних закладів за віком та статусом, а також виступив за надання можливості будь-якої освіти всім бажаючим. Одночасно Микола Андрійович активно виступав за демократизацію університетів та повернення їм самоуправління.

Активна діяльність вченого почала зупинятися з 1905 р., коли, через прогресуючу хворобу, Микола Андрійович був змушений залишити керівництво студентськими заняттями. А в 1908 р. він навіть залишив посаду керівника технічної лабораторії. В 1914 р. М.А. Бунге за станом здоров'я залишив роботу в усіх напрямках його широкої діяльності і, порадою лікарів, виїхав за кордон на лікування.

31 грудня 1914 р. Микола Андрійович Бунге помер у Швейцарії в м. Кларані.

Знайомство з життям та науковою творчістю Миколи Андрійовича переконує нас у тому, що ця людина належить до плеяди найосвіченіших вчених України. В його особі напрочуд гармонійно поєднувались виняткові організаційні здібності з талантом громадського діяча, вченого-педагога і просвітянина. Різноманітна наукова, педагогічна, громадська та просвітницька діяльність М.А. Бунге назавжди залишила яскравий слід в історії Київського університету і української науки загалом.

Праці:

1. О нитрозосоединениях. К., 1868.
2. К вопросу об электролизе химических соединений. К., 1870.
3. Химическая технология воды. К., 1879. 165 с.
4. Топливо и отопление. К., 1888. 547 с.
5. Курс химической технологии. К., 1894. 1546 с.

Література про нього:

1. Развитие органической химии на Украине. *АН УССР. Сектор истории естествознания и техники института истории*. К.: Наукова думка, 1979. 241 с.
2. Очерки по истории органической химии в Киевском университете. К.: Изд-во КГУ. 1954. С. 48–61.
3. Реформатский С. Николай Андреевич Бунге. *Журнал русского физико-химического общества*. 1916. Т. 48. Вып. 3. С. 373–411.

Оксана Пилипчук

БУНГЕ Олександр Андрійович

(24.09.1803 м. Київ –
06.07.1890, м. Мятлині, Естонія)

Ботанік. Олександр Андрійович Бунге (1803 – 1890) належить до тих українських вчених, чия плідна творча діяльність розквітала у XIX ст. Не надто простим і прямим був його шлях до висот природознавства. Але він із честю пройшов цей довгий шлях і здобув справді міжнародне визнання як визначний дослідник флори України, Алтаю, Китаю та Ірану. Праці О.А. Бунге – славна сторінка в історії української науки. В них привертає увагу насамперед виняткова широта інтересів, надзвичайна різнобічність ерудиції і допитливість до всього того, що пов'язано з долею світової ботанічної науки. Поряд з цим О.А. Бунге багато і успішно подорожував, посилений інтерес до мандрівок характеризує майже весь його науковий шлях. Він мандрував горами Карпат, Алтаю, Китаю та Ірану.

О.А.Бунге народився 24 вересня 1803 р. в Києві. Навчався Олександр Андрійович в київських пансіонах. Однак як і усі українці того часу, вищу освіту поїхав здобувати до іншого міста Російської імперії, бо Київський університет було засновано лише у 1834 році. У 1821–1825 рр. О.А. Бунге навчався на медичному факультеті Дерптського (Тартуського) університету. Закінчив цей заклад із ступенем доктора медицини. Слухав лекції видатних природознавців першої третини XIX ст. (К.М. Бера, Е.І. Паррота, Г. Реверса, К.Х.Ф. Ледебур, О.М. Філомафітського, Ф. Естерлена та ін.). Однак найбільший вплив на молодого натураліста мали лекції відомого в ті часи натураліста-ботаніка К.Ф. Ледебур. Після закінчення навчання в університеті працював лікарем на Алтаї (1826 – 1830), спочатку в Барнаулі, а відтак на Коливано-Воскресенських заводах та у Зміїногорську. Майже весь 1826 р. провів у подорожах на Алтаї у складі відомої алтайської експедиції К.Ф. Ледебур. Пізніше, у 1829 – 1833 рр., О.А. Бунге брав активну участь у підготовці фундаментальної праці Ледебур «Flora Altaica» в 4-х томах та в загальному звіті даної експедиції під назвою «Reise im östlichen Theile des Altaigebirges» (1829). Результати, отримані А.О. Бунге під час даної експедиції, були настільки вагомими, що у 1832–1835 рр., молодий дослідник

природи опублікував низку фундаментальних праць, як своєрідне доповнення до флори Алтаю: «Verzeichniss der im Jahre 1832 im östliche Theile der Altaigebirges gesammelten Pflanzen. Ein Supplement zur Flore Altaica» (1835).

У 1830–1832 рр. О.А. Бунге брав участь в експедиції до Монголії та Китаю, перетнув пустелю Гобі і опублікував велику монографію про рослинний світ цих територій. Повернувся мандрівник до Барнаула у 1832 році. Відразу розпочав дослідження рослинного світу Східного Алтаю, особливо долини р.Чуї. В цьому ж році його запросили на викладацьку роботу.

У 1833–1836 рр. О.А. Бунге – професор ботаніки в Казанському університеті, а з 1836 по 1867 рр. – професор Дерптського (Тартуського) університету. Тут він читав курси загальної, фармацевтичної і сільськогосподарської ботаніки, керував Ботанічним садом і як педагог виховував велику плеяду видатних ботаніків (К.І. Максимович, Ф.Б. Шмідт та ін.). Однак, поряд з великим педагогічним навантаженням, О.А. Бунге не полишив експедиційної діяльності. Так, у 1857–1859 рр. він брав участь в експедиції до Персії (Іран) під керівництвом Ханникова, яка була споряджена Російським географічним товариством. Під час цієї експедиції були зібрані великі ботанічні матеріали, які досі не опубліковані. Разом з цим О.А. Бунге опублікував дуже важливі звіти про експедицію в Хорасан, в яких майстерно окреслив ботаніко-географічний характер відвіданих ним місць (1859). Крім цього, пряме відношення до цієї подорожі має праця О.А. Бунге про родину губоквіткових. Загалом, можемо зробити висновок, що основні наукові праці О.А. Бунге відносяться до систематики квіткових рослин. Вчений здійснив значні флористичні дослідження. Зібрав і описав багато нових видів рослин. Ось чому О.А. Бунге вважається одним з основоположників географо-морфологічного методу в систематиці рослин.

Значний і послужний список вченого-ботаніка. В першу чергу слід зазначити, що він був почесним членом Російської Академії наук, багатьох російських та іноземних наукових товариств, зокрема Лондонського Королівського товариства та Лондонського Ліннеєвського товариства. За класичні роботи з систематики йому присуджувалися Берівська та Декандольська премії. У Парижі досі зберігається дуже багатий гербарій О.А. Бунге, який охоплює величезну кількість типів рослин. Вчений робив пропозиції цілому рядові російських наукових закладів, в тому числі і Московському товариству дослідників природи, придбати цей гербарій. Однак, у царській Росії не знайшлося незначної суми на придбання цього дуже важливого джерела з флори багатьох країн.

Величезна кількість класичних праць О.А. Бунге з систематики рослин охоплює найбільш важливі для ботаніки групи. Серед цих праць слід відзначити монографії, які присвячені тамариксовим, солянкам, астрагалам, остралодокам, патрініям, ехінопсам, геліотропам, діонісіям, акантолимону та іншим. Найголовніша праця О.А. Бунге про флору Середньої Азії – це обробка величезної колекції ботаніка і мандрівника Олександра Лемана, який помер на зворотньому шляху з Середньої Азії (1859). Цю працю О.А. Бунге здійснив згідно із заповітом О. Лемана. Крім цього, О.А. Бунге зробив огляд астрагалів та гострочовників Туркестану (1880). Це дослідження було виконано у зв'язку з визначенням зібрань експедиції, що відбулася під керівництвом О.П. і О.А. Федченків.

Працюючи професором Дерптського університету, О.А. Бунге багато уваги приділив Прибалтиці, яка після України, стала його рідним домом. У результаті мандрівок цією країною у 1840, 1851, 1853 роках вчений опублікував фундаментальну монографію «Flora von Esth., Litv. – und Rusland» (1853). Врешті видав ексикати цієї флори. На його честь названо багато видів рослин і рід *Bungea* C.F.M.

Помер О.А. Бунге 6 липня 1890 р і похований у містечку Мятлін в Естонії. На жаль, досі його ідеї та твори не знайшли свого читача на Батьківщині. Однак сьогодні Україна повертає із забуття ім'я нашого видатного вченого.

Праці:

1. Verzeichniss der im Jahre 1832 im östliche Theile der Altaigebirges gesammelten Pflanzen. Ein Supplement zur Flora Altaica. 1835.
2. Flora von Estl., Litv. – und Rusland. 1853.

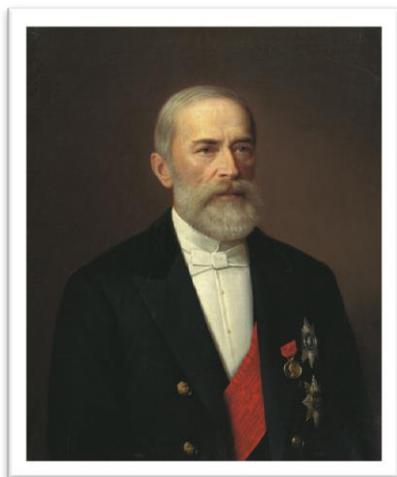
Література про нього:

1. Липшиц С.Ю. Русские ботаники: 4 т. Москва: Изд-во МОИП. 1947–1952.
2. Бунге Александр Андреевич (6.X.1803 – 18.II.1890) / Биологи: биограф. справочник. Киев: Наук. думка, 1984. С.103.
3. Пилипчук О. Визначний флорист-систематик і мандрівник: До 200-річчя від дня народження Олександра Бунге. *Українознавство: календар-щорічник*. 2002. Київ. 2002. С. 178.

Олег Пилипчук

БУНГЕ Микола Християнович

(11.11.1823, м. Київ –
3.06.1895, Царське Село)

Економіст. М.Х. Бунге народився 11 листопада 1823 р. в сім'ї лікаря Київського військового шпиталю. Великий рід Бунге походить зі Східної Пруссії. На Київщині він став відомим у XVIII столітті. Батько Християна, Георг-Фрідріх Бунге (1717–1792), володів приватною аптекою у Києві на Подолі. У 1787 році він став членом Вільного економічного Товариства. Пізніше, із власної ініціативи, він створив євангелійно-лютеранську громаду міста. В його сім'ї налічувалося восьмеро дітей, і всі хлопчики. П'ятеро з них – Георгій, Андрій, Іван-Фрідріх, Христофор та Християн продовжили справу батька і також присвятили своє життя медицині.

Георгій відкрив аптеку, Андрій заснував ботанічний сад на Куренівці, в якому вирощувалися найцінніші лікарські рослини. Христофор присвятив життя ветеринарній тематиці і згодом став професором ветеринарної науки Московського університету. У 1830 р. саме Христофор Бунге був найактивнішим учасником ліквідації спалаху чуми великої рогатої худоби в Полтавській губернії.

Християн Бунге (1773–1857) навчався в Йєнському університеті (Німеччина) на медичному факультеті. Після закінчення навчання та отримання диплому він повернувся до рідного Києва, де на вул. Липській для своєї родини придбав невеликий дерев'яний будинок. В основному спеціалізувався на лікуванні дитячих хвороб, але працював у Київській духовій академії та військовому шпиталі. Він та його дружина Катерина Миколаївна були надзвичайно розумними та начитаними людьми, тому не дивно, що їх єдиний син Микола став відомим економістом, фінансистом, впливовим політиком та державним діячем, талановитим публіцистом та педагогом.

Ще змалку Микола Бунге відрізнявся великою наполегливістю у вирішенні завдань, виявляв великі здібності у навчанні та шанобливому ставленні до батьків. Навчався у Київській гімназії, де був найуспішнішим учнем протягом усього періоду навчання. Після закінчення гімназії поступив до університету

Св. Володимира на юридичний факультет. Близку захистившись та отримавши ступінь кандидата законодавства у 1845 р. він отримав призначення на роботу до Ніжинського ліцею князя Безбородька викладачем законів державного управління.

У жовтні 1847 р. Микола Бунге захистив дисертацію за темою «Исследование начал торгового законодательства Петра Великого» і став магістром державного права та професором ліцею. А через три роки очолив кафедру державного управління.

Микола Бунге був талановитим педагогом. Для студентів його предмет став одним з найцікавіших. Адже навчаючи дітей офіційним дисциплінам одночасно він виховував їх у дусі поваги до людини та громадянської рівноваги. Пізніше, піклуючись про своїх студентів, Микола Християнович, незважаючи на свою наукову зайнятість, почав викладати у себе на квартирі іноземні мови. Вже через декілька місяців студенти могли читати та писати, а головне розуміти французькі та німецькі книги. Пізніше був створений гурток передових людей, в якому члени гуртка пропагували студентам європейський спосіб життя, демократичні ідеї і саме Микола Бунге посідав у гуртку чільне місце. Це значно підвищувало культурний та науковий рівень провінційного Ніжина.

Викладацька діяльність Миколи Християновича у ліцеї тривала протягом п'яти успішних років. У 1850 р. наказом Міністра освіти його було переведено до Київського університету Св. Володимира на посаду ад'юнкта кафедри політичної економії і статистики. 1852 рік став для нього також вирішальним – захист дисертації на тему «Теорія кредиту» та отримання ним наукового ступеня доктора політичних наук. У тому ж році М. Бунге був затверджений професором та призначений секретарем Комісії для опису губерній Київського навчального округу. Микола Бунге одразу ж підтвердив свій професійний рівень – у 1855 р. опублікував у «Трудах комиссии» одну із своїх наукових праць «Исследование о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа».

У 1854 р. М.Х. Бунге став колезьким радником та ординарним професором кафедри політичної економії та статистики. Паралельно з цим викладав географію в Київському інституті шляхетних дівчат. Приділяючи багато уваги своїй педагогічній діяльності, він уперше в університеті ввів систему практичних занять, яка стала новою формою навчання. Молодий вчений плідно працював у науковому світі, що підтверджують його численні наукові публікації в галузі економіки, фінансів та права.

У 1852 р. Микола Християнович отримав докторський диплом за дисертацію, написану на основі циклу лекцій «Про кредит», удосконаливши їх та перетворивши на фундаментальну працю. Ця робота і була підтвердженням того, що М.Х. Бунге був дійсним професійним дослідником економічної науки. Як було зазначено вище, Микола Християнович більшу частину свого часу, будучи ректором університету, приділяв своїм студентам і завжди боровся за їх права та свободи. Пізніше він добився повернення цьому навчальному закладу виборчого права, а отже, і самоуправління, організував їдальні, бібліотеки та гуртожитки.

Для кращого розвитку студентів М.Х. Бунге з іншими викладачами створив і очолив в університеті угруповання «ліберальний тріумвірат».

У 1858 р. в «Русском вестнике» були надруковані його статті «О современном направлении русских университетов и о потребностях высшего образования» та «Об устройстве учебной части в наших университетах», в яких автор закликає посилити увагу громадськості та уряду до студентства, відновити систему вищої освіти відповідно до потреб життя. Для цього ним були проведені масові публічні виступи перед пресою. І в 1859 р. М.І Пирогов, такий же прихильник реформування вищої освіти, рекомендував М.Х. Бунге на посаду ректора університету Св. Володимира у Києві.

У кінці 50-х років XIX ст. постала гостра необхідність антикріпосницьких реформ. У своїх статтях «Об изменении юридических отношений в России вследствие предстоящего преобразования крепостного права» (1858) та «Кредит и крепостное право» (1859) М.Х. Бунге висвітлював тематику великої необхідності скасування кріпацтва. Ці та подібні статті Миколи Християновича дуже вплинули на уряд і змусили його у 1859 р. створити редакційні комісії для розробки загальних положень для селян, які виходитимуть із кріпосницької залежності. Для втілення цього питання були запрошені до Санкт-Петербурга кращі науковці, економісти. До них приєднався і М.Х. Бунге.

У 1862 р. за «Положення про викуп», створений в комісії, М.Х. Бунге був нагороджений орденом Св. Володимира 3-го ступеня. Наступного року його запросило Міністерство освіти до столиці Імперії для втілення ідей щодо реформування освіти та складання університетського статуту.

У 1864 р. М.Х. Бунге нарешті повернувся до рідного Києва. І одразу ж прийняв запропоновану посаду керуючого Київською конторою Державного банку Російської імперії. Перебуваючи на цій відповідальній посаді він значно покращив фінансове становище Києва. Заснував кредитні установи, комерційний банк та Товариство взаємного кредиту. Одночасно його було

обрано гласним міської думи, що дозволяло вирішувати багато господарських питань. Поважаючи його мудрість, досвід, наполегливість у досягненні мети, працьовитість та, насамперед, порядність, М.Х. Бунге запропонували стати міським Головою, але через зайнятість, він відмовився. Здобутий досвід у Державному банку став М.Х. Бунге у пригоді і в 1880 р. під час перебування на посаді Міністра фінансів Російської імперії.

У 1870 р. М. Бунге, як талановитого педагога та керівника, було залишено ще на 5 років служби, а в 1875 – знову на 5. Цього ж року, в нагороду за сумлінну працю, було присвоєно звання заслуженого професора.

Всього освітній праці М.Х. Бунге присвятив 35 років свого життя, з них 10 років (1859–1862, 1871–1875, 1878–1880) – був ректором університету Св. Володимира у Києві. Саме за часи ректорства він добився, щоб кафедри та факультети проявляли більше самостійності при складанні програм курсів, знаходили більш ефективні методи навчання і вдосконалювали підготовку молодих фахівців.

У січні 1873 р., за успішну організацію навчального процесу та підтримання дисциплінарного порядку в університеті М.Х. Бунге було нагороджено орденом Св. Володимира 2-го ступеня. В наступному році його удостоїли звання таємного радника.

Після закінчення терміну перебування М.Х. Бунге на посаді ректора, в травні 1875 р., він, як і раніше, продовжував працювати на кафедрі поліційного права юридичного факультету Київського університету. У 1878 р., як згадував академік О.В. Романович-Словатинський, *«мав громадянську мужність взяти на себе ректорство. Це був важкий час: тривали зібрання студентів, діяв університетський суд, що розбирав справи студентів, багатьох було відраховано з університету...»*. М.Х. Бунге не почав застосовувати репресивні методи і не припиняв навчання, навпаки, йшов на компроміс і намагався зрозуміти студентів. Вивчивши їх протести, брав активну участь у покращенні умов їх життя та навчання. Намагався все-ж-таки залучити «бунтівних» студентів до виховної роботи. Навіть запропонував видання «Університетских известий». Оскільки політичне і соціальне становище в Російській імперії не могло задовольнити вимоги ректора, протести студентів посилювалися і у 1880 р. вони призвели до того, що члени Ради університету звинуватили у цьому М.Х. Бунге. Він був змушений у квітні цього року подати заяву про звільнення його з посади ректора і вже 8 травня Рада задовольнила це прохання. Але незабаром його обрали почесним членом університету Св. Володимира. Паралельно М.Х. Бунге став членом Імператорської Академії наук, Санкт-Петербурзького, Новоросійського

університетів, Історичного товариства Нестора-літописця, Київського юридичного товариства, Товариства для сприяння Російському торговому мореплавству, членом Імператорського Російського географічного товариства та інших.

За весь той час, який М.Х. Бунге був ректором, він все одно залишався на посаді Управляючого Київською конторою Державного банку. За зразкову роботу і вміле керування Банком Міністерство фінансів нагородило М.Х. Бунге орденом Св. Станіслава I ступеня й орденом Св. Анни I ступеня. Пізніше були виділені кошти на створення іменної стипендії для банкіра – премії М.Х. Бунге. Нарешті, у 1872 р., з дозволу імператора Олександра II, в університеті була створена «Стипендія Миколи Християновича Бунге». У 1877 р., знову ж таки з дозволу монарха, була заснована ще одна стипендія, яка офіційно називалась «Друга стипендія таємного радника Бунге».

Повертаючись до наукової діяльності М.Х. Бунге можна зазначити, що його наукові праці друкувалися в найвизначніших виданнях того часу: «Отечественные записки», «Русский вестник», «Современник», «Журнал для акционерів», «Экономический указатель», «Журнал Министерства народного просвещения», «Русский инвалид» тощо.

У своїх публікаціях він доводив, що для покращення економічного та фінансового стану імперії потрібно, по-перше, позбутися кріпацтва, по-друге, обмежити приватне підприємництво, по-третє, розвивати державні комерційні заклади і враховувати при цьому досвід західноєвропейських країн.

Після певних висновків Олександра II у червні 1880 р. М.Х. Бунге було призначено на посаду заступника Міністра фінансів С.О. Грейса. Того ж року Київська міська Дума обрала його почесним громадянином Києва. Вже через два роки він був призначений на посаду Міністра фінансів російської держави і переїхав до Петербурга, де працював чотири роки.

Економіст, фінансист та державний діяч, М.Х. Бунге завжди належав до тих людей, які досконало знали свою справу, вміло, довершено, він діяв без вагань. Обіймаючи великі пости, проводив політику щодо захисту вітчизняної економіки від іноземної конкуренції, займався вдосконаленням зовнішньоторговельної і митної політики тощо. Суттєво впорядкував державний бюджет та грошовий обіг, за рахунок державних фінансів збільшував будівництво залізниць, викупував приватні залізниці, захищав від банкрутства важливі підприємства та банки.

М.Х. Бунге в своїх публікаціях багато уваги приділяв економіці та освіті, зокрема, промисловості, транспорту, фінансам, оподаткуванню, праву, політекономії: «Значение промышленных товариществ и условия их

распространения» (1855), «О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности» (1857), «Промышленность и ее ограничения во внешней торговле» (1857), «Кредиты и крепостное право» (1859), «Налоги и государственный долг» (1856), «Об упрочнении курса бумажных денег» (1868), «Банковые законы и банковая политика» (1874), «Курс статистики» (1876) тощо. Саме він був ініціатором прийняття законодавства, яке забезпечувало свободу підприємству, обмеження втручання держави в економіку.

Займаючись аграрними питаннями, М.Х. Бунге завжди робив ставку на селянина-господаря. Для зміцнення його прав та примноження особистої власності уряд Бунге заснував перший Селянський банк. Вітчизняні науковці, після аналізу наукових праць М.Х. Бунге, переконалися, що саме він є фундатором економічної освіти і науки в Київському університеті, засновником Київської політехномічної школи, дослідником та аналітиком історії економічних вчень. На особливу увагу заслуговує його юридична діяльність, яка недостатньо висвітлена в науковій літературі.

Праці:

1. Бунге Н.Х. Теория кредита. Киев: Унив. тип., 1852. 312 с.
2. Бунге Н.Х. Полицейское право. Киев: Унив. тип., 1873–1877.
3. Бунге Н.Х. О восстановлении постоянной денежной единицы в России. Киев, 1878.

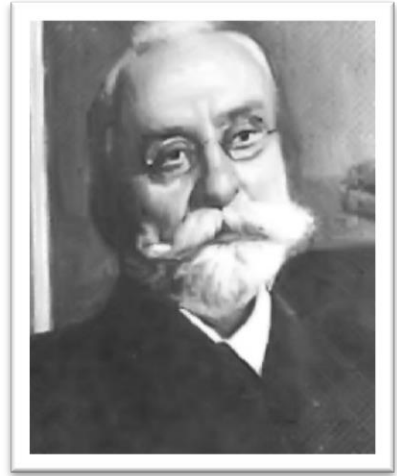
Література про нього:

1. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: Судьба реформатора. М.: РОССПЭН, 1998. 398 с.
2. Бунге Александр Андреевич (6.X.1803 – 18.VII.1890) / Биологи: биогр. справочник. Киев: Наук. думка, 1984. С.103.
3. Тебиев Б.К., Калинина Н.Н. Пантеон экономических мыслителей России: Николай Христианович Бунге. *Школьный экономический журнал*. 2002. № 3. С. 103–111.

Олег Пилипчук

БУЧИНСЬКИЙ Петро Миколайович

*(12.02.1852, м. Кам'янець-Подільський –
18.09.1927, м. Кам'янець-Подільський)*

Зоолог. Петро Миколайович Бучинський (1852–1927) – видатний український зоолог, чудовий педагог, організатор освіти і науки, громадський діяч. Глибоке і всебічне висвітлення життя і діяльності вченого має

важливе наукове та суспільно-політичне значення, сприяє відновленню історичної справедливості, усуненню «білих плям», визначенню місця та ролі Петра Бучинського в процесі розвитку науки і освіти в Україні. Настав час повернення до нашої історії і традицій наукової спадщини цього вченого. Адже феномен його діяльності полягає в тому, що він був не тільки природознавцем широкого профілю і особливо в зоологічній науці, а й чудовим організатором освіти і науки та популяризатором знань з природничих наук серед широких верств населення. Спадщина Петра Бучинського нараховує близько 100 праць, які давно стали бібліографічними раритетами.

Отримавши прижиттєве міжнародне визнання, Петро Бучинський до нашого часу залишається маловідомим вченим. Це сталося внаслідок замовчування його імені. Праці П. Бучинського не публікувались, а його громадянська позиція подавалась у перекрученому трактуванні. Ось чому досі не підготовлена його біобібліографія, не зроблено аналізу його зоологічних праць, не висвітлена його педагогічна і організаційна діяльність.

Період життя Петра Бучинського – друга половина XIX – перша третина XX ст. – характеризується крайнім загостренням соціальних, національних та політичних проблем та винятково бурхливим розвитком наук, – як прикладних, так і гуманітарних. Петро Бучинський, воістину людина своєї епохи, немов уособлює в своїй іпостасі всі притаманні цьому періоду риси. Здобувши міжнародне визнання в Одесі, П. Бучинський в 1911 р. переніс своє місце діяльності до Кам'янця-Подільського. Тут він створив Кам'янець-Подільське товариство дослідників і аматорів природи – своєрідний українознавчий центр і водночас виховував школу своїх однодумців і

послідовників у ділянці зоологічної науки, краєзнавства, історії науки і популяризації природничих знань.

Вагомий його внесок у різні підрозділи зоологічної науки і особливо в ембріологію безхребетних тварин, фауністику, систематику, морфологію, а також гідробіологію. Найважливішою науковою проблемою вченого, серед багатьох інших, була, вочевидь, проблема вивчення фауни одеських лиманів (для цього він заснував Одеську зоологічну станцію на березі моря, яка ним була обладнана і на якій під його керівництвом виконувався великий обсяг наукової роботи), а також вивчення фауни морської бухти як екологічної системи. Інші проблеми або були підпорядковані основній, або ставились паралельно.

Впровадження науково обґрунтованих програм, уведення систематизації, типологізації та класифікації знань про природу Одеської затоки, постановка питання збереження фауни Причорномор'я і впровадження його на практиці в життя (організація наукових товариств, біологічних станцій, музеїв та колекцій тварин), експедиції, створення наукової зоологічної школи послідовників – такі проблеми та питання були внесені вченим на порядок денний в період зародження та становлення цих молодих, на той час, наук. Деякі з цих проблем вченому вдалося розв'язати або визначити шляхи їх вирішення.

Період діяльності Петра Бучинського – період великого національно-культурного піднесення, час відродження української державності, її розвитку і втілення в реальність у 1917–1920 роках. Українська національна ідея, приспана з часу спроби І. Мазепи відновити самостійність, у кінці 40-х років XIX ст. була піднята членами Кирило-Мефодіївського братства в їх програмних документах. Вперше висунута в синтезі християнства й романтичного націоналізму, національна ідея згодом була розвинута Громадою 60–70 років XIX ст. Світогляд П. Бучинського формувався під впливом Громади і визначних природознавців його часу: Ч. Дарвіна, О.О. Ковалевського, І.І. Мечникова, І.М. Сєченова та інших, а також теоретичних напрямів еволюційного напрямку в науці, ідей демократії та гуманності.

На початку XX ст. відбулась еволюція поглядів П. Бучинського у напрямі орієнтації на українські державні основи. Це спостерігається особливо в 1917–1918 рр., коли він був професором першого Українського університету в Києві, а також з 1918 р. працював деканом новоствореного Кам'янець-Подільського державного українського університету. Потім був ректором Інституту народної освіти в Кам'янці-Подільському. Його участь у столичній

Громаді у Києві, заснування краєзнавчого наукового товариства в Кам'янці-Подільському, участь у виданні «Записок» Товариства (був редактором) і ще багато корисних справ на ниві популяризації наукових знань? свідчать про державотворчий напрям його діяльності. Сама ідея створення в Кам'янці-Подільському українського університету в 1918 р. (незважаючи на важкий фізичний стан вченого та воєнне становище) з метою втілення цієї ідеї в дійсність – все це говорить про його орієнтацію на українські державницькі основи. Всім своїм життям і діяльністю він прислужився цим основам. А найголовніше, на нашу думку, – це наукові концепції робіт П. Бучинського про органічну єдність всього органічного світу, його здобутки на ниві зоологічної науки України, яка має тільки їй притаманні особливості. Все це давало тверде наукове підґрунтя національній ідеї та ідеї державності української нації. Це добре розуміли вороги української державності уже на початку 30-х років ХХ ст. Тому так жорстоко поводитися з науковим доробком Бучинського, не дозволивши опублікувати до 1990 р. жодної його праці. І це в силу того, що наша нація, створивши свою державність в 1917–1920 рр., через зовнішні і внутрішні обставини, не змогла утримати її, тому приречла себе на прозябання. Більша частина потенціалу, що створила українська наукова і літературна думка ХІХ – початку ХХ століть, залишилася невикористаною. Сюди можна віднести і ту величезну наукову спадщину П. Бучинського, яка ще й до цього часу мало увійшла до наукового обігу. А між тим, його наукові концепції актуальні і в наш час, зокрема стосовно розвитку в Україні таких наук, як зоологія хребетних, ембріологія безхребетних, систематика тварин, фауністика і охорона природи.

На порі визначення окресленого місця П. Бучинського в суспільно-політичному русі 70-х років ХІХ – початку ХХ ст., оцінки його внеску в процес творення української державності в період її відродження 1917–1920 рр. Отже, є потреба у фундаментальному дослідженні, яке б цілісно охоплювало життя та науковий доробок видатного вченого.

Варто підкреслити, що за останні декілька років відбулися певні зрушення в справі освоєння наукового доробку П. Бучинського. Однак цього дуже мало. Наукові інтереси П. Бучинського були пов'язані, головним чином, з дослідженнями в галузі зоології, гідробіології, зоогеографії, екології, охорони природи, які дуже тісно перепліталися. Тому тільки комплексний підхід до вивчення спадщини вченого може з'ясувати його наукові здобутки. Але оскільки на сучасному етапі названі наукові напрями є самостійними науками, важливо вирізнити внесок вченого в кожную з них у період їх становлення і розвитку. Універсалізм наукових досліджень у сфері згаданих наук був

характерним для багатьох європейських вчених того часу. П. Бучинський використав здобутки західноєвропейської науки, наукову методіку, теоретичні засади та застосування їх в Україні на національному українському ґрунті. Безперечно, найбільший внесок вчений зробив у розвиток морфології безхребетних тварин.

Більшість зоологів першої половини XIX ст. були прибічниками метафізичного вчення Ж. Кюв'є про відсутність філогенетичних зв'язків між окремими типами тваринного світу. Вважалося, що між безхребетними і хребетними тваринами існують принципові відмінності, які проявляються в абсолютно різних морфологічних структурних, загальних планах будови і ембріональному розвитку цих двох груп тварин. Пізніше ці помилкові погляди були переконливо відкинуті дослідженнями в ділянці порівняльної морфології, порівняльної анатомії і, особливо, порівняльної ембріології. Як зазначив К.А. Тімірязєв, порівняльна ембріологія виступила на захист вчення Ч. Дарвіна, доводячи, що спорідненість, незрозуміла на абсолютно розвинутих організмах, проявляється значно очевидніше при вивченні їх історії розвитку, і перекинула містки між віддаленими окремими тваринними типами.

Дослідження з морфології безхребетних тварин отримали в Україні широкий розвиток у другій половині XIX ст., хоча окремі роботи в цій галузі були виконані і раніше. Починаючи з кінця 60-х років XIX ст. вчення Ч. Дарвіна знаходить в Україні все більше прихильників серед морфологів і порівняльних анатомів. Була досліджена морфологія всіх стадій індивідуального розвитку деяких представників губок, кишковопорожнинних, гребневиків, плоских, первиннопорожнинних і кільчастих червів, членистоногих (ракоподібні, павукоподібні, багатоніжки, комахи), голкошкірих, щетинкощелепних і напівхордових. Ці дослідження проводилися в 70–80-х роках XIX ст. І.І. Мечниковим у Новоросійському університеті і А.О. Ковалевським в університетах Києва та Одеси. У 80 – 90-х роках ця робота була продовжена їхніми учнями: М.В. Бобрецьким – автором першого в Росії тритомного підручника з зоології для університетів (1884 – 1891), П.М. Бучинським та О.О. Браунером в Одесі. П.М. Бучинський вивчав найпростіших з лиманів Чорного моря, продовжуючи дослідження Л.С. Ценковського, відомого спеціаліста з вивчення інфузорій і джгутиків. П. Бучинського по праву вважають одним із перших українських морфологів-протистологів.

Праці:

1. К истории развития мизид (Mysidae). *Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей*. 1890. Т. 15. С. 79–170.

2. Наблюдения над эмбриональным развитием Malacostraca. *Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей*. 1898. Т. 19. С. 1–215.
3. Фауна Одесских лиманов. *Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей*. 1897. Т. 21. С. 136–219.
4. Зоологическая станция при Новороссийском университете. *Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей*. 1911. Т. 31. С. 1–15.

Література про нього:

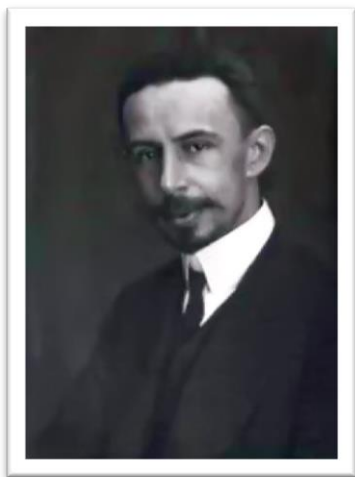
1. Развитие биологии на Украине. К.: Наук. думка, 1984. Т.1. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. С. 131, 132, 136, 146, 185, 237, 261–262.
2. Президент «Новоросійського товариства природників» в Одесі – професор Петро Бучинський /С. Пляцко, М. Ряботинський, В. Шендеровський. *Історія української науки на межі тисячоліть*. 2001. Вип. 6. С. 139–141.
3. Вашеняк І.Б. Петро Миколайович Бучинський – вчений, педагог і громадський діяч: До 150-річчя від дня народження. *Історія української науки на межі тисячоліть*. 2002. Вип. 8. С. 30–37.

Олег Пилипчук

ВОСКОБОЙНИКОВ

Михайло Михайлович

*(16.04.1873, м. Павловськ Воронежської губернії –
15.12.1942, м. Кзил Орда, Казахстан)*

Зоолог. Зоологія як наука завжди була багатою на імена видатних вчених. Серед них помітне місце посідає Михайло Михайлович Воскобойников (1873–1942), професор кафедри зоології Київського університету, доктор біологічних наук, засновник функціонального напрямку в морфології хребетних тварин, видатний громадський діяч, фундатор київської наукової школи функціональних морфологів. Це була непересічна людина незвичайних здібностей. Вчений мав тонку наукову інтуїцію, володів педагогічним і лекторським талантом, був науково безкомпромісним. Наукові праці М.М. Воскобойникова позначені високим професіоналізмом, чіткістю спостережень, чудовим викладом наукового матеріалу. Все це робить їх відомими в усьому світі. Фактично М.М. Воскобойников належить до тієї плеяди дослідників-зоологів, що й О.М. Северцов, І.І. Шмальгаузен, Б.О. Домбровський, В.Г. Касьяненко, О.П. Маркевич, І.Г. Підоплічко та інші.

З іменем М.М. Воскобойникова пов'язаний розвиток багатьох проблем порівняльної анатомії хребетних тварин. Разом з О.М. Северцовим та І.І. Шмальгаузенем вчений з великим успіхом, послідовно і систематично здійснював і впроваджував у життя матеріалістичний погляд щодо трактування найбільш складних і важких питань морфології хребетних тварин – будови і функції зябрового апарату риб, механізму проходження води через зябри при диханні, походження черепа тощо, які стосуються походження функціональних комплексів в організмі тварини. Ряд досліджень, присвячених функціональній морфології нижчих хребетних та еволюції вісцерального апарату, є своєрідним і значним етапом не тільки у науковій біографії М.М.Воскобойникова, а й в історії порівняльної анатомії хребетних тварин.

М.М. Воскобойников дуже багато зробив для просвіти і народної освіти. Він був членом Московського товариства аматорів природознавства, антропології та етнографії, Товариства дослідників природи при Київському університеті, Київського гуртка дослідників природи. Вчений протягом багатьох років виступав з публічними лекціями, активно займався

популяризацією природничих знань серед населення та воїнів Червоної Армії колишнього Радянського Союзу.

М.М. Воскобойников залишив багату наукову спадщину. Ним виконано 45 наукових праць, переважна більшість яких – це морфологічні дослідження, є в нього декілька нарисів про діячів науки, звітів про експедиції та праці з історії науки. Під його керівництвом за 30 років (1905–1935) було виконано багато наукових праць, серед яких докторські і кандидатські дисертації, ряд великих капітальних досліджень.

Праці М.М. Воскобойникова та його учнів у ділянці функціональної морфології хребетних і сьогодні користуються світовим визнанням. Ось як писали про них визначні зоологи О.М. Сєверцов, В.К. Совінський та О.О. Коротньов: *«Ми бачили, що М.М.Воскобойников не зупинився на безпосередніх даних спостережень, він пішов далі й на основі своїх висновків збудував широку та оригінальну філогенетичну гіпотезу. В цьому аспекті свого дослідження він показує себе морфологом-теоретиком у доброму змісті цього слова: гіпотези його є чітко продуманими до останніх висновків і побудовані головним чином на результатах власних спостережень: схеми, якими ілюструється хід його думки, побудовані гостро, розумно і переконливо».*

Високо оцінює наукові та особисті заслуги Михайла Воскобойникова і академік О.П. Маркевич (1905–1998). Він писав: *«Насиченість фактами, ясність і чіткість викладу, важливі теоретичні висновки і узагальнення ставлять монографії М.М. Воскобойникова в ряд класичних робіт з морфології тварин. Багато положень цих праць увійшли не тільки до великих посібників з порівняльної анатомії, а й до підручників для вузів».* Усе сказане достатньою мірою характеризує видатну роль М.М. Воскобойникова в розвитку морфології хребетних тварин і наукового руху в Києві.

Михайло Михайлович Воскобойников народився 16 (28) квітня 1873 р. у м. Павловську Воронежської губернії у родині купця. Середню освіту він отримав у Воронежській класичній гімназії, яку закінчив у 1892 році. Захопленість природознавством і бажання до більш глибокого проникнення в таємниці природи оволоділи юнаком. Він вступає до Московського університету на відділення природничих наук фізико-математичного факультету. Тут він слухав лекції славетних професорів: М.М. Кулагіна, О.П. Богданова, К.А. Тімірязєва, М.О. Мензбіра, В.І. Вернадського, О.П. Павлова та інших. Особливо великий вплив мав на нього М.М.Кулагін – визначний російський зоолог, пропагандист дарвінізму, блискучий лектор, засновник видатної школи ентомологів у Росії. Захоплений лекціями

М.М. Кулагіна, Михайло Михайлович почав спеціалізуватися на кафедрі безхребетних тварин. Результатом його наукових пошуків стала перша наукова робота, присвячена систематиці *Pedicullinae* (вошів), підготовлена на 3-му курсі університету. Вона була надрукована через рік в «Известиях Московского Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии». Як ми пізніше побачимо, ця робота була єдиною з систематики безхребетних, тому що пізніше вчений працював виключно в ділянці порівняльної анатомії хребетних. Але вже у своїй першій науковій праці М.М.Воскобойников показав себе спеціалістом-морфологом, адже, ще студентом брав активну участь у науковій роботі. Як свідчать архівні дані, М.М.Воскобойников піддавався випробовуванню у Фізично-математичній досліджувальній Комісії при Імператорському Московському університеті у квітні і травні 1896 р. і за свої успіхи був удостоєний диплома першого ступеня. Можна зробити висновок, що М.М. Воскобойников належав до числа найбільш захоплених, зацікавлених і працелюбних студентів. У 1896 р. він закінчив Московський університет з дипломом І-го ступеня і невдовзі набув першого досвіду педагогічної роботи як викладач природничої історії у Новінській вчительській семінарії Міністерства народної освіти.

Однак звідси Михайло Михайлович у 1897 р. переїхав до Москви, де спочатку працював викладачем ентомології у Московській школі садівництва при Російському Товаристві аматорів садівництва під патронажем імператриці Марії і в тому ж 1897 р. отримав запрошення на посаду позаштатного асистента при Зоологічному музеї Московського університету.

У наступному, 1898 р. Михайло Михайлович знову змінив свою основну роботу, влаштувавшись викладачем природничої історії в Московському жіночому Олександро-Маріїнському інституті Відомства закладів імператриці Марії. Разом із цим продовжив позаштатну роботу асистента в Зоологічному музеї університету. В тому самому році М.М. Воскобойников брав участь в експедиції на Памір, якою керував професор Д.П. Головін з Петрово-Разумовської сільськогосподарської академії (нині Московська сільськогосподарська академія ім. К.А. Тімірязєва). Багаті спостереження і зібрані під час експедиції матеріали отримали високу оцінку у зоологічному і географічному відділах Московського Товариства аматорів природознавства, антропології і етнографії – молодий вчений був нагороджений золотою медаллю.

Після повернення з Паміру перед Михайлом Михайловичем постала проблема пошуку роботи. І тут доля звела його з О.М. Северцовим, який запропонував йому посаду асистента в Юр'євському університеті (нині

Тартуський, в Естонії), на що молодий вчений відразу ж погодився. Зазначимо, що рішення їхати до Юр'євського для М.М. Воскобойникова не було поспішним. Ще задовго до цієї пропозиції О.М. Северцов М.М. Воскобойников захоплювався науковими досягненнями О.М. Северцова, повністю поділяв їх, був присутнім на захисті обох його дисертацій і давно мріяв особисто познайомитися з ним. І взагалі, знайомство, а відтак і багаторічне плідне співробітництво з Олексієм Миколаєвичем Северцовим, відіграло важливу, якщо не визначальну роль у творчому розвитку М.М. Воскобойникова. Спільність наукових інтересів і переконань міцно об'єднувала цих двох вчених протягом усього їхнього життя, а сумісна наукова діяльність створила передумови бурхливого розвитку порівняльної анатомії, функціональної та еволюційної морфології. І ми з гордістю можемо відзначити, що з іменами цих людей пов'язані передові ідеї в сучасній біології. О.М. Северцов і М.М. Воскобойников були вченими, для яких наука була справою, що приносила радість і задоволення. Їх завжди ріднила творча думка, новаторство, стремління зв'язати наукові пізнання життя.

Таким чином, коли питання про зарахування М.М. Воскобойникова було вирішене, О.М. Северцов не затримався із своїми вимогами до молодого асистента. Він стисло, чітко і влучно обмалював йому стан справ у Юр'євському університеті, розповів про те, як він збирається організовувати лабораторію і чого хоче в цьому відношенні від свого асистента. Так розпочалася сумісна діяльність двох вчених. М.М. Воскобойников одразу активно включився у роботу з виготовлення матеріалів для практичних занять у лабораторії, якою керував О.М. Северцов.

Уже тоді, в юр'євському періоді життя О.М. Северцов вирішив створити свою наукову школу, виховати своїх послідовників, які могли б вести самостійну роботу над пропонованими ним темами досліджень. Першим таким вченим і став М.М. Воскобойников, який серйозно захопився проблемою походження черепа нижчих хребетних. Глибокий інтерес до з'ясування морфологічних закономірностей історичних перетворень вісцерального апарату хребетних допоміг М.М. Воскобойникову обрати теми – спочатку магістерської, а потім і докторської дисертацій. Відразу після захисту обидві дисертації отримали широке визнання серед науковців і були удостоєні премій: імені К.Ф. Кесслера та імені Ахматова Петербурзької Академії наук. У майбутньому М.М. Воскобойников опублікував низку фундаментальних робіт, присвячених вивченню вісцерального скелету костистих риб.

У 1901 р. М.М. Воскобойников, разом з О.М. Северцовим, взяв участь у роботі XI з'їзду російських природознавців і лікарів, що відбувся у Санкт-Петербурзі. Для обох вчених цей з'їзд мав величезне значення, оскільки сприяв їхньому науковому зростанню. На цьому з'їзді видатні вчені обмінювалися науковою інформацією, ділилися досвідом роботи, дискутували про найбільш актуальні питання зоологічної науки. Тут О.М. Северцов познайомився з багатьма природознавцями, але особливо зійшовся з відомим російським гістологом, спеціалістом з нервової тканини, О.С. Догелем. Доповіді, зроблені на з'їзді, були такими: «Про розвиток п'ятипалої кінцівки хребетних» (О.М. Северцов), «Про розвиток вісцерального апарату сіга» (М.М. Воскобойников).

Поряд із науковою, М.М. Воскобойников розгорнув і широку викладацьку діяльність у Юр'євському університеті. Разом із О.М. Северцовим він доклав чимало зусиль, щоб викладання в університеті було на належному науковому рівні. Там він читав курс зоології хребетних, невдовзі стає приват-доцентом з обов'язковим курсом ембріології.

Із усього сказаного можна зробити висновок про те, що юр'євський період у житті М.М. Воскобойникова був часом, коли закладалися перші цеглинки до фундаменту його класичних досліджень з порівняльної анатомії і морфології хребетних тварин. Це був період формування М.М. Воскобойникова як зоолога-морфолога і анатома. І саме тут, у Юр'єві, під впливом таких визначних вчених, як геолог М.О. Андрусов, ботанік Ф.Ю. Левінсон-Лесінг і, в першу чергу, видатний зоолог О.М. Северцов, формувалися прогресивні природничо-історичні погляди майбутнього вченого в ділянці зоології, вироблявся діалектичний підхід до пізнання живої природи.

Однак у становленні М.М. Воскобойникова як вченого, основну роль зіграв київський період життя і діяльності. А почався він з того, що у 1902 р. О.М. Северцова запросили до Київського університету і обрали завідувачем кафедри зоології і порівняльної анатомії фізично-математичного факультету. Після прибуття до Києва Олексій Михайлович викликав до себе, в якості асистента і М.М. Воскобойникова. Як і в Юр'єві, Михайло Михайлович розгорнув широку організаційну і педагогічну діяльність. За досить-таки короткий час М.М. Воскобойников, разом з О.М. Северцовим, організував зоотомічну лабораторію, налагодив роботу Зоотомічного музею. Пізніше цей музей перетворився на багате зібрання зоологічних експонатів (переважно остеологічних). Разом із цим, Михайло Михайлович здійснював і велику педагогічну роботу, особливо вдавалися йому популярні лекції. У Київському університеті він спочатку працював в якості асистента з курсу зоології

хребетних і порівняльної анатомії, а потім – як доцент з курсу гістології та ембріології. Також Михайло Михайлович брав активну участь у роботі Студентського гуртка дослідників природи. У 1910 р. молодий вчений зацікавився проблемою походження черепа і став досліджувати будову і функції зябрового апарату риб. У цьому ж році він завершив магістерську дисертацію на тему «Розвиток вісцерального скелета костистих риб. До питання про походження черепа хребетних». Отримавши вчений ступінь магістра зоології він почав читати доцентський курс гістології та ембріології. У 1914 р. М.М. Воскобойников успішно захистив докторську дисертацію на тему «Нариси з бранхіомерії хребетних».

Особливо активно працював М.М. Воскобойников у радянському періоді свого життя та діяльності. Аж до кінця життя він очолював кафедру зоології хребетних і порівняльної анатомії Київського університету. Крім цього, він читав лекції в медичному інституті та в інституті харчової промисловості.

З 1922 по 1937 рр. Михайло Михайлович завідував Відділом морфології в Академії наук України. Під час Другої світової війни виїхав з Києва до Середньої Азії – спочатку в 1941/1942 рр. був професором Ташкентського університету, а влітку 1942 р. переїхав до Казахстану, до м. Кзил-Орди, в якому тоді був евакуйований Київський університет. Однак працювати тут довго йому не судилося – 15 грудня цього ж року він помер. Похований у Кзил-Орді.

Наукова спадщина М.М.Воскобойникова не дуже велика – близько 50 робіт. Однак серед них є ряд великих монографій з еволюційної морфології. Основним змістом його праць було дослідження будови і функції зябрового апарату риб. Найважливішою заслугою М.М. Воскобойникова є обґрунтування та розвиток ним нового напрямку в морфології – функціонального. Свої дослідження він будував на принципі вивчення єдності форми і функції в розвитку як вісцерального, так і інших апаратів хребетних тварин, зокрема риб. Застосування цього принципу шляхом аналізу функціональних пристосувань організмів особливо широко розгорнулося як у працях М.М. Воскобойникова, так і в працях його учнів (П.П. Балабая, К.І. Татарка, С.І. Чорного, М.В. Щербини та інших). Усі вони належали до створеної ним наукової школи.

Результати багаторічних досліджень проф. М.М. Воскобойникова та його учнів з морфології хребетних тварин були ним зведені до великої монографії, опублікованої німецькою мовою «Апарат зябрового дихання у риб. Досвід синтезу в морфології» (1932). В цій праці на основі величезного фактичного матеріалу дано загальний нарис організації та еволюції апарата зябрового

дихання у риб. Ця цінна праця насичена оригінальним фактологічним змістом та цікавими теоретичними узагальненнями.

На особливу увагу заслуговує праця М.М. Воскобойникова «Зяброві серця у риб» (1937–1940), в якій дається опис зябрових сердець і пояснюється принцип дії пристосувань, що сприяють проштовхуванню крові під час її проходження через зябра.

Михайло Михайлович був талановитим педагогом. Він любив молодь і залюбки працював з нею. Його лекції завжди були насичені глибоким науковим змістом. Загалом життя та діяльність М.М. Воскобойникова ще чекають свого дослідження.

Праці:

1. Развитие висцерального скелета костистых рыб. К гипотезе о происхождении черепа позвоночных. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. 1909. Т. 21. 452 с.
2. Очерки по бранхиомерии позвоночных. *Записки Киевского общества естествоиспытателей*. 1914. Т. 24. 178 с.
3. Порівняльно-експериментальне дослідження дихального апарата костистих риб. *Збірник праць з морфології тварин*. К.: Вид-во АН УРСР, 1936. № 3. С.145–155.

Література про нього:

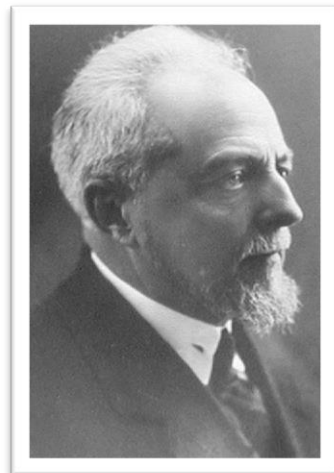
1. Мазурмович Б.Н. Михаил Михайлович Воскобойников: 1872–1942. Выдающиеся отечественные зоологи. Москва: Госиздат, 1960. С. 228–232.
2. Маркевич О.П. Пам'яті Михайла Михайловича Воскобойникова (1873–1942). *Вісті АН УРСР*. 1944. № 3–4. С. 92–95.
4. Касьяненко В.Г. Михаил Михайлович Воскобойников (1873 – 1942). *Вестник зоологии*. 1968. № 1. С. 91–93.

Олег Пилипчук

ВОТЧАЛ

Євген Пилипович

(14.10.1864, м. Казань – 01.04.1937, м. Київ)

Фізіолог рослин. Народився в сім'ї титулярного радника, начальника відділення Казанської казенної палати Пилипа Івановича Вотчала, який належав на той час до кола наукової інтелігенції. Він мріяв зробити з сина філософа. У дитинстві у Євгена проявилися музичні здібності – йому пророкували музичну кар'єру. У 1875 р. Євген Вотчал вступив до Другої Казанської класичної гімназії, де і сформувався його інтерес до природничих наук. У 1883 р. він закінчив навчання в гімназії з золотою медаллю і вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Казанського університету. Під час навчання захоплювався фізіологією рослин і вже на третьому курсі брав участь у експедиції на Тянь-Шань, де зібрав цікавий і багатий рослинний матеріал та підготував гербарій.

Першою науковою працею Вотчала стала робота з розподілу соланіну в рослинах. Він вперше запропонував гістохімічний метод визначення соланіну і проаналізував його значення для рослин.

У 1887 р., після закінчення університету, Вотчала було залишено на 2 роки для підготовки до професорського звання. За цей час він продовжив дослідження над соланіном у рослинах і процесом відкладання крохмалю в деревині, але готувався до наукової співпраці з відомим фізіологом рослин К.А. Тімірязєвим. І вже в січні 1889 р. Є.П. Вотчал отримав дозвіл від Ради професорів університету і від'їхав до Москви, де Тімірязєв призначив його на посаду позаштатного лаборанта при ботанічній лабораторії Московського університету.

У Москві, окрім Тімірязєва, Вотчал познайомився з такими видатними вченими, як Менделєєв, Столетов, Сеченов, Марковников. На той час Москва жила всебічним інтелектуальним життям. Невдовзі Вотчал отримав ще одну пропозицію – посаду лаборанта в Петровській академії. Незважаючи на велику зайнятість, Євген Пилипович активно працював над своєю магістерською дисертацією на тему вивчення руху води в рослинах. На цій основі він познайомився з М.Є. Жуковським, видатним російським науковцем,

основоположником сучасної гідро- і аеродинаміки, який зміг дати молодому вченому багато потрібних порад.

У цей період сформувався основний напрям наукових досліджень вченого – вивчення водного режиму рослин. А в 1890 р., за рекомендацією Тімірязєва, Вотчала було обрано асистентом кафедри анатомії і фізіології рослин Варшавського університету. Ця подія дала молодому вченому більше можливостей для самостійної наукової роботи.

У Варшаві Вотчал познайомився з ботаніком В.І. Беляєвим, активна співпраця з яким мала значні результати. За півтора року перебування в Варшаві Вотчал отримав значний досвід організації наукової роботи, постановки лабораторних досліджень, підготовки лекційного матеріалу, проведення лекцій. Але вченого все одно тягнуло до Москви, до рідного вченого світу, до лабораторії Тімірязєва. І тому в 1891 р. разом із сім'єю він повернувся назад. Тімірязєв брав Євгена Пилиповича на посаду асистента в Петровську сільськогосподарську академію і університет, де він одразу включився в наукову роботу – виконував майже всю експериментальну частину теми про рух соків в рослинах.

В 1892 р. розпочав дослідження з питання про джерело енергії в деревному стовбурі. У серпні 1893 р. Євгену Пилиповичу надійшла пропозиція обійняти посаду ад'юнкт-професора кафедри фізіології рослин у Ново-Олександрійському інституті сільського господарства та лісівництва, де з січня 1894 р. він розпочав читати лекції з бактеріології та фізіології рослин. Одночасно розробив програми курсів з фізіології рослин, пристосовані саме для сільськогосподарського вузу, проводив практичні заняття з бактеріології та, невдовзі відкрив новий кабінет фізіології рослин.

В 1897 р. відбувається довгоочікуваний захист дисертації Євгена Пилиповича на ступінь магістра ботаніки. А незабаром, у 1898 р., Вотчал перейшов до Київського політехнічного інституту на посаду ординарного професора. На новому місці він очолив роботу з організації кафедри ботаніки для сільськогосподарського та хімічного відділень. Розробив план побудови лабораторії та ботанічного саду з оранжереєю, вегетаційним будиночком, ставком. Викладав курси анатомії та фізіології рослин, мікробіології, керував практичними заняттями студентів. Одночасно з розгортанням педагогічної діяльності поширювалися і наукові пошуки вченого у галузі фізіології деревних рослин: «плач» дерев на різній висоті стовбура, механізм всмоктування кореня, випаровування листків у кроні, хімічні особливості пасоки. Просувалися далі також і дослідження загального характеру руху води

в деревині. А з 1902 р. почав дослідження з тиску у водоносних тканинах дерева по всьому стовбуру.

У 1904 р. Вотчал поновив дослідження над коренем рослин, які розпочав ще під час роботи в Ново-Олександрійському інституті. Пізніше, з 1910 р., перейшов до вивчення електрофізіології дерева, а також повітря, що оточує дерево, особливо з точки зору електропровідності й радіоактивності.

У період 1900–1904 рр. активно працював на культурно-освітній ниві – разом з іншими провідними професорами викладав в недільних школах для робітників. Брав активну участь у діяльності Народної аудиторії Київського товариства сприяння початковій освіті.

За роки відомих політичних подій (1914–1918 рр.) Євген Пилипович продовжив дослідження в галузі електрофізіології, а саме на побудованих баштах досліджував електроструми у стовбурі дерева та вплив на потенціали умов бойової обстановки – вибухів снарядів, проходження бронепоездів та інше.

З січні 1920 р. став деканом агрономічного факультету Київського політехнічного інституту. А у вересні 1920 р. було прийнято рішення про створення на базі цього факультету сільськогосподарського інституту, який в серпні 1922 р. став повністю відокремленим вузом і складався з 2-х відділень: агрономічного і зоотехнічного. Звичайно, Євген Пилипович брав активну участь у проведенні цих заходів. Викладав курси анатомії та фізіології рослин, сільськогосподарської мікробіології, основ теорії та техніки.

Задля вирішення потреб сільського господарства Вотчал організував в 1922 р. лісоінженерний факультет, який згодом переріс в Лісоінженерний інститут.

У 1926 р. створив навчально-дослідну лісову станцію, де разом з учнями вивчав питання підсочки сосни, тиску в смоляних ходах, випаровування крони. Тобто займався питаннями лісівництва, фітофізіології, таксації.

У 1932 р. Вотчал залишив 34-річну педагогічну діяльність у сільськогосподарському інституті і перейшов на посаду завідувача відділом фізіології та анатомії сільськогосподарських рослин у Науковому інституті селекції у Києві (створений в 1920 р.). Основними напрямками роботи Вотчала було: дослідне фізіологічне порівняльне сортовивчення у природних умовах; розробка прийомів польової фізіологічної діагностики для практичної роботи селекціонерів; вивчення питань фізіології; комплексне вивчення умов водного балансу; дослідження питань асиміляції вуглекислого газу листками в природних умовах у нормально вкорінених рослин.

З 1899 р. Є.П. Вотчал став дійсним членом Київського товариства природознавців. А в 1921 р. його було обрано дійсним членом ВУАН. Ще з 1918 р., самого початку утворення ВУАН, Вотчал брав активну участь у процесі формування структури Академії наук, проведення фітофізіологічних досліджень планувалося в Інституті експериментальної ботаніки і частково – на кафедрі прикладної ботаніки. В кінці 1921 р. при ВУАН було відкрито кафедру біології сільськогосподарських культур та лісових рослин, яку і очолив Є.П. Вотчал. На цій кафедрі було завершено довгий цикл дослідів з вивчення динаміки та складу пасоки в березах. Також проводились дослідження з фізіології смоловидільної функції сосни; вивчався розподіл тиску в смоляних ходах дерева у зв'язку з підсочкою та інше.

А з 1930 р. на кафедрі досліджувались теми підвищення врожайності та посухостійкості сільськогосподарських культур, цукристості цукрових буряків, розробки фізіологічних характеристик окремих генотипів сільськогосподарських культур.

Декілька слів потрібно сказати про внесок Є.П. Вотчала у розвиток процесу терпенового виробництва, тобто добування смоли з хвойних дерев. Перед вченим стояло завдання провести дослідження і створити закінчений процес добування смоли промислового характеру, з яким він успішно впорався. Йому також належить пропозиція і організація ідеї створення курсів для виховання кадрів для підсочної промисловості.

У 1930 р. Вотчал залишив педагогічну діяльність і повністю присвятив себе роботі в Науковому інституті селекції та в АН УРСР.

На початку ХХ ст. почався період становлення наукової школи Є.П. Вотчала. Остаточне її становлення припадає на 20-ті роки. Наукова школа Вотчала зробила великий внесок у формування теоретичних основ створення нових сортів цукрових буряків з високою цукристістю, а також сприяла розвитку еколого-фізіологічного напрямку досліджень.

1 квітня 1937 р. Євген Пилипович Вотчал помер у Києві.

Праці:

1. Учение о микроорганизмах (микробиология). Ч. 1. Общая морфология и физиология: Курс лекций. Киев, 1896. 336 с.
2. О движении пасоки (воды) в растении: Критическое и экспериментальное исследование. Москва: Тип. Кушнерева, 1897. 390 с.
3. Лекции по микробиологии, читанные студентам хозяйственного отделения Киевского политехнического института в 1889–1890 гг. Киев, 1900. 259 с.

4. Электрометрические исследования над обыкновенной березой. Киев: Тип. Киев. ун-та, 1913. 8 с.
5. О влиянии внешних условий на работу корня: I. Влияние условий асфикции. Киев: Тип. Киев. ун-та, 1914. 7 с.
6. К вопросу о составе и роли пасоки: II. Об изменениях в содержании оксидаз в пасоке в течение плача. Киев: Тип. Киев. ун-та, 1915. 14 с.

Література про нього:

1. Вотчал-Словачевська В.Є., Костюк Г.Г. Євген Пилипович Вотчал. Київ: Наук. думка, 1991. 152 с.
2. Кекух А.М. Памяти академика Е.Ф. Вотчала. *Бюлл. по физиологии растений*. 1958. № 4. С. 8–85.
3. Липшиц С.Ю. Русские ботаники: Биограф.-библиогр. словарь. АН СССР; Ботан. ин-т; Моск. о-во испытателей природы. Москва, 1947. Т.2. С. 186–189.

Оксана Пилипчук

ГАМАЛІЯ Микола Федорович

(17.02.1859, м. Одеса –
29.03.1949, м. Москва)

Мікробіолог, епідеміолог. Микола Федорович Гамалія є нащадком старовинного відомого роду. Його предками були гетьман Гамалія, Михайло Гамалія, полковник Черкаський (1662) та його син, осавул війська Запорозького Андрій Гамалія (1693), письменник та видавець Микола Іванович Новиков (1744–1818), адмірал і вчений Платон Гамалія. Мати вченого походила з польської родини Вадецьких.

У 1880 р. Гамалія закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету і одразу вступив до Військово-медичної академії в Петербурзі. Під час навчання захоплювався вченням Дарвіна і Спенсера, а також вивченням хімії живих істот.

Науково-практичну діяльність Микола Федорович розпочав ординатором в Одеській міській лікарні під керівництвом Й.Й. Мочутківського. В цей час він зацікавився мікробіологією і невдовзі цей інтерес привів його до наукового спілкування та співпраці з І.І. Мечниковим.

В якості моделі для досліджень вчені обрали бактерію сибірки. Гамалія готував для Мечникова ослаблені і нормальні препарати цієї бактерії, досліди над якою дали змогу вченим довести, що тільки ослаблені мікроорганізми здатні піддаватись фагоцитозу.

З 1884 р. Гамалія разом з Мечниковим приступили до досліджень з атенуації збудників туберкульозу. В себе вдома Микола Федорович влаштував лабораторію з усіма необхідними приладами – згодом тут було розгорнуто діяльність першої в світі Пастерівської станції.

За рекомендацією І.І. Мечникова, Гамалія відправився на стажування до Парижу, в лабораторію Пастера, в якій на той час було відкрито засіб лікування сказу. З Пастером Гамалія одразу знайшов спільну мову. Разом вони працювали над питаннями поглибленого вивчення хімії живого, процесів коливання вірулентності збудників, розуміння значення вхідних воріт інфекції у виникненні і розвитку захворювання. За три місяці перебування у Пастера

Микола Федорович отримав величезний багаж знань, позитивну характеристику від Пастера з висловленням подяки і рекомендацією для організації бактеріологічної справи в Україні.

Після приїзду Гамалія зробив доповідь у Товаристві одеських лікарів, після якої було прийнято рішення організувати Одеську бактеріологічну станцію. Завідувачем було призначено І.І. Мечникова, а в недовзі цю посаду отримав Гамалія. Він розпочав роботу з удосконалення пастерівського методу лікування сказу та сибірки – виділив холероподібний вібріон птахів, здійснив ряд досліджень у галузі патогенезу сказу. На основі своїх досліджень Гамалія довів, що паралітичний сказ як домінуюча форма захворювання міг мати місце не тільки в тварин, а й в людей. Також він висунув припущення, що для проникнення у спинний мозок вірус сказу повинен поширюватися нервовими стовбурами.

На Одеській бактеріологічній станції під керівництвом Гамалії велись також дослідження над такими хворобами, як холероподібне захворювання свійської птиці. Гамалія виділив від пташенят холероподібний вібріон, який відрізнявся від холерного підвищеною токсигенністю, а також вперше експериментально обґрунтував можливість імунізації хімічними вакцинами. Одночасно провів досліди над такою хворобою як сибірка. У своїй праці з цього питання «Вивчення щеплень проти сибірки» (1888 р.) Микола Федорович зазначав, що мертві бактерії сибірки виводяться з організму через нирки.

У 1892 р. Гамалія від'їхав до Петербурга, де організував Лабораторію і розпочав читати приват-доцентський курс бактеріології слухачам Військово-медичної академії. В 1893 р. захистив дисертацію і в 1896 р. повернувся до Одеси. У своєму будинку, в переобладнаному підвалі заснував Бактеріологічний та фізіологічний інститут, в якому планував читати курс бактеріології під назвою «Вчення про імунітет та про зцілення». Одночасно викладав бактеріологію у зуболікувальній школі доктора І.І. Марголіна, голови Стоматологічного товариства.

У науковій роботі на той час досліджував збудники туберкульозу. В 1889 р., раніше за таких вчених, як Борде, Реммер і Бюхнер, Гамалія встановив наявність підвищеної чутливості заражених туберкульозом морських свинок до інших бактерій; продемонстрував, що туберкулін викликає у туберкульозних баранів місцеву реакцію у вигляді інфільтрації; створив метод вирощування туберкульозних бактерій у вигляді плівки на поверхні рідких живильних середовищ. А.Р. Кох перейняв цей досвід і видав себе за автора цього методу.

В Одесі Гамалія створив Одеське відділення Всеросійського товариства охорони народного здоров'я, де обіймав посаду товариша голови і голови ботанічної секції.

У 1898 р., проводячи досліди над розчином паличок сибірки у дистильованій воді, Гамалія спостерігав просвітління суміші. Речовини, що переходили у розчин, аналогічно впливали на нові порції бактерій. Саме їх Микола Федорович намагався виділити за допомогою оцтової кислоти. Таким чином йому належить не тільки відкриття паличок сибірки, а й ідея очистки хімічним шляхом. Пізніше ці речовини (лізини) виділить Д'Еррель і назве їх бактеріофагами.

Свою докторську дисертацію Гамалія присвятив питанню епідеміології і патології холери. Вона мала назву «Етіологія холери з точки зору експериментальної патології». До вивчення цього питання вчений підійшов як із загальнобіологічних, так екологічних і соціальних позицій. Микола Федорович активно виступав за покращення санітарно-гігієнічних умов у містах. Деякий час вчений приділяв вивченню етіології висипного тифу. Після того, як дослідники Г. Мінх і Й. Мочутківський експериментально довели, що переносниками цієї хвороби є комахи, Гамалія на основі своїх досліджень вказав, що такими комахами є воші.

Під час чумних епідемій в Одесі 1901–1902 рр. М.Ф. Гамалія довів, що чума належить до зоонозів – може поширюватись серед щурів і не передаватись на людей. Від щурів чума переходить до популяції пацюків, а від пацюків через бліх передається людям. Одночасно розробив засоби виготовлення висипнотифозної вакцини.

У процесі вивчення чуми Гамалія у 1908 р. ввів до вжитку такий термін, як «дезінсекція» – зниження концентрації ектопаразитів в оточенні людини, а також розробив комплекс дезінсекційних засобів, які поділяються на механічні (очистка приміщень), фізичні (вплив сухого і гарячого повітря, киплячої води, гарячої пари, вогню), хімічні (керосин, розчин зеленого мила, сірчистий газ).

Активну діяльність – дератизацію – увів Гамалія і у боротьбі з пацюками. Під його керівництвом були створені спеціальні загони винищувачів пацюків. Цю діяльність Гамалія описав у своїх працях «Чума і пацюки» (1902), «Корабельні щурі і чума» (1903). В них вчений детально описує такі методи дератизації, як полювання (використання кішок, собак, сов, ласок), пастки (капкани, ловчі ями), отруєння (розкидання м'ясних та рибних приманок з додаванням фосфору, розміщення у водостоках зерен пшениці, змочених стрихніном), спалення (спалення сірки або сірчистого ангідриду), зараження

(бактеріальну культуру щурячого тифу розводили у лабораторіях і розносили по підвалах і каменоломнях).

У цих працях вчений рекомендував також профілактичну дератизацію – створення щуронепроникних будівель, знищення нір, правильне утримання вигрібних ям і смітників.

У 1910 р. Гамалія переїхав до Петербурга, де обійняв посаду наукового керівника Інституту віспощення (1912–1928 рр.). У період 1938–1949 рр. Гамалія – науковий керівник Центрального інституту епідеміології та бактеріології. Одночасно завідував кафедрою мікробіології 2-го Московського медичного інституту та Лабораторією Інституту епідеміології та мікробіології АН СРСР, якому в 1949 р. було присвоєно ім'я М.Ф. Гамалії.

В 1939 р. Миколу Федоровича обрано головою Всесоюзного товариства мікробіологів, епідеміологів та інфекціоністів, почесним членом Біологічного товариства в Парижі, оголошено лауреатом Державної премії СРСР.

В 1940 р. М.Ф. Гамалія отримав звання почесного члена АН СРСР, а в 1945р. – звання академіка АМН СРСР.

Помер Микола Федорович Гамалія 29 березня 1949 р. в Москві.

Праці:

1. О методе Пастера по предохранению укушенных от бешенства: Отчет Одесскому обществу врачей, читанный 7-го июня 1886 г. Одесса, 1886. 27 с.
2. Холера и борьба с нею. Одесса. 1905. 124 с.
3. Белиловский В.А., Гамалея М.Ф. Чума в Одессе. Одесса. 1903. 176 с.
4. О предохранительных прививках сибирской язвы. *Записки О-ва сельского хозяйства Южной России*. 1888. № 5-7. С. 27 – 34.

Література про нього:

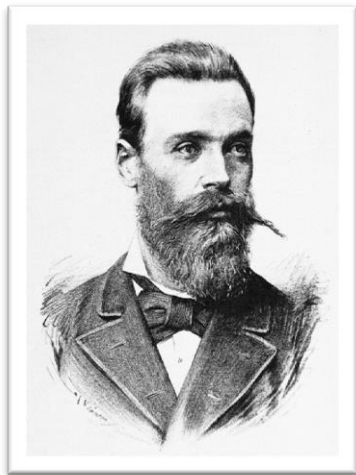
1. Тимаков В.Д. Николай Федорович Гамалея – один из основоположников отечественной микробиологии. Вклад Н.Ф. Гамалеи в микробиологию и эпидемиологию. Москва, 1962. С. 11–19.
2. Шен Р.М. Профилактика бешенства и значение работ Н.Ф. Гамалеи в борьбе с этим заболеванием Там само. С. 88–99.
3. Руда С. Нариси з історії мікробіології в Україні: монографія. Київ. 2000. С. 145–153.

Оксана Пилипчук

ГОРБАЧЕВСЬКИЙ

Іван Якович

(15.05.1854, с. Зарубинці –
24.05.1942, м. Прага)

Хімік. Народився в сім'ї греко-католицького священика. Початкову освіту І. Горбачевський отримав в с. Зарубинці, що на Тернопільщині, а в 1864 р. почав навчання в Тернопільській гімназії. Вже з цього часу він цікавився природничими науками. В старших класах розпочинає активну діяльність у Товаристві «Громада», а в період з 1871 по 1872 рр. навіть головував в Товаристві.

Після закінчення гімназії в 1872 р. Горбачевський обрав медичний шлях і вступив на лікарський факультет Віденського університету. Наукова діяльність Горбачевського бере свій початок з 1874 р., коли він розпочав наукову роботу в Інституті хімії проф. Шнайдера. У 1875 р. молодий Горбачевський працював в Інституті проф. Брікке, але чим далі, тим більше схиляється до галузі лікарської хімії.

Першою темою, яку розпочав вивчати Горбачевський, було дослідження вестибулярного нерва. За першу свою опубліковану працю він був запрошений в 1875 р. асистентом до Інституту лікарської хімії при Університеті, керівником якого на той час був проф. Е. Людвіг. Також під час навчання в університеті Горбачевський вів активну діяльність у студентському Товаристві «Січ» і, навіть, двічі обирався головою Товариства. Саме в цей час доля звела його у Відні з М. Драгомановим.

В 1877 р. Іван Горбачевський закінчив університет і присвятив свою наукову і педагогічну діяльність на довгі роки університетському Інституту лікарської хімії. В 1879 р. молодий вчений опублікував свою працю «Про продукти розкладу, які утворюються під дією соляної кислоти на альбуміноїди». Можна з впевненістю стверджувати, що з цього часу починається клінічний напрям діяльності вченого. Наступною науковою працею стали результати дослідів з вивчення еластину. Але поряд з цими дослідженнями Горбачевський почав вивчення такого складного і цікавого на той час питання, як синтез сечової кислоти. Результатом дослідження стало синтетичне отримання сечової кислоти під час нагрівання таких вихідних

субстанцій, як амінокислота гліцин і сечовина. На той час це стало блискучим досягненням у галузі науки і тому в 1883 р. Горбачевського було запрошено до Празького чеського університету на посаду професора медичного факультету з одночасним отриманням звання неординарного професора. А через рік він отримав звання вже ординарного професора лікарської хімії з одночасним викладанням фармакології.

У Празькому університеті Горбачевський започаткував новий напрям медицини – лікарську хімію. Основним напрямом діяльності вченого на той час було вивчення властивостей сечової кислоти, її утворення та метаболізм. Одночасно він брав участь у діяльності Крайової санітарної ради.

Для плідної роботи і досконалих результатів Горбачевський повністю налагодив умови для досліджень в Інституті лікарської хімії. Одночасно продовжив пошуки нових методів синтезу сечової кислоти, після чого надрукував роботу «Про синтез сечової кислоти і метилсечової кислоти». Пізніше, в 1885 р., світ побачила ще одна стаття про синтез креатину, а також методика волюмометричного визначення азоту в різних рідинах організму.

Протягом 1886–1888 рр. проф. Горбачевський активно продовжував дослідження в галузі синтезу сечової кислоти, в результаті чого з'ясував шляхи її утворення в людському організмі, а також опублікував відомості про нові методи утворення сечової кислоти.

З 1889 р. Горбачевський почав вивчати утворення сечової кислоти в організмі ссавців. На основі досліджень вчений довів, що сечова кислота утворюється в процесі розпаду ядрових елементів клітини.

В 1890 р. Горбачевський отримав посаду декана лікарського факультету Празького чеського університету.

З 1894 р. об'єктом своїх досліджень вчений обрав сечові камені і проводить аналіз їх складу.

В 1873 р. у Львові було створене Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка (НТШ). Горбачевський був одним із засновників НТШ і Математично-природописно-лікарської секції, входив до складу авторів «Збірника математично-природописно-лікарської секції».

В 1898 р. Горбачевський опублікував відомості про ще одне досягнення своєї наукової діяльності – «Загальний метод добування нуклеїнового квасу з органів».

Стрімкий розвиток промисловості в Чехії спрямував увагу вченого на санітарно-гігієнічний стан у країні, а також на охорону здоров'я працівників.

Початок XX ст. проф. І.Я. Горбачевський зустрів зі значними науковими надбаннями. На 1902 р. він вже був членом багатьох товариств, зокрема

Вільнюського медичного товариства, Краківського лікарського товариства, Товариства «Січ» у Відні, Товариства хімічного промислу у Чехії, Королівського чеського наукового товариства, НТШ. Разом з І. Пулюєм заснував об'єднання «Українська громада» з метою підтримання українських студентів, що навчалися в Празі. В цьому ж році проф. Горбачевський отримав посаду ректора Празького чеського університету. Протягом 1904–1908 рр. видав 4 томи свого підручника з біохімії. А в 1906 р. отримав запрошення увійти до складу найвищої санітарної ради при Міністерстві внутрішніх справ у Відні.

В 1908 р. Горбачевський доповідав про результати досліджень над білками (представляє новий метод визначення білків) і за величезний вклад у науку отримав членство в Палаті Панів у Відні.

З 1909 р. увагу вченого привернула така невивчена тема як вітаміни.

З початком у 1914 р. Першої світової війни під керівництвом Горбачевського було створено Комітет допомоги українським біженцям з Галичини, який складався з 3-х секцій: організаційної, шкільної і секції Українських Січових Стрільців.

31 серпня 1917 р. Іван Горбачевський став першим в історії Австро-Угорської держави українським міністром народного здоров'я.

За роки війни основними темами наукової діяльності вченого були вітаміни, дослідження в галузі дії метилового алкоголю на організм, а також дослідження на теми санітарно-гігієнічного характеру.

Але діяльність у Міністерстві вимагала від вченого максимальної віддачі, тому в 1917 р. він змушений був залишити кафедру в Інституті лікарської хімії у Празі і переїхати до Відня. На жаль, у зв'язку з політичними подіями на посаді міністра Горбачевський пробув недовго – до листопада 1918 року.

У 1921 р. проф. Горбачевський знову повернувся до Праги. Там брав активну участь у створенні Українського вільного університету. На той час це був єдиний український університет у всьому світі. На 1923/24 навчальний рік проф. Горбачевського було обрано ректором університету. В наступні роки вчений викладав на природописно-математичному відділі органічну, неорганічну, загальну і фізіологічну хімію, хімію металів та хімію циклічних сполук.

В 1925 р. у Празі було створено Український Академічний Комітет, до складу якого входив і проф. Горбачевський, з метою проведення Першого Українського наукового з'їзду, який і відбувся 3–7 жовтня 1926 р. Головою з'їзду було обрано академіка Горбачевського.

На початку 30-х років поряд з громадською і науковою діяльністю вчений вів активну педагогічну діяльність. Одночасно з роботою в Українському вільному університеті викладав в Українській господарській академії органічну хімію, в Українському вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова – неорганічну хімію.

На період з 1931 по 1935 навчальні роки Горбачевський знову обирався ректором Українського Вільного університету (УВУ). А в березні 1932 р. під безпосереднім керівництвом Горбачевського проходить Другий Український науковий з'їзд. Ця подія стала свідченням існування величезної наукової та навчальної діяльності УВУ, інших українських вищих шкіл і наукових закладів.

Не можна не звернути увагу на такий факт діяльності Горбачевського, як створення в 1925 р. товариства «Музей визвольної боротьби України» з метою збереження документальних та речових свідчень про визвольну боротьбу України. Матеріали до музею від українців надходили не тільки з Праги, а й з інших країн світу. Відкриття музею відбулося 27 жовтня 1930 року. У музеї були створені такі відділи: військовий, табірного життя, архівів Союзу визволення України, політично-дипломатичний, еміграційний, академічної праці й студентського життя за кордоном, театральньо-мистецький, хоровий, музичний, сокільського й січового руху, видавництва, періодики. В рік святкування свого 10-річчя Музей дістав у подарунок власну будівлю – Український Дім у Празі.

У 1939 р. під керівництвом Горбачевського у Празі було організовано Комітет оборони Карпатської України при Центральному союзі Українських організацій Чехо-Словацької республіки.

Друга світова війна внесла розлад у роботу і плани видатного вченого. Нестача продуктів харчування і неможливість слідувати за своїм здоров'ям призвели до послаблення організму Івана Горбачевського.

24 травні 1942 р. він помер у Празі від уремії – хвороби, яку всебічно вивчав протягом довгого часу.

Праці:

1. Органічна хімія. Прага, 1924. 579 с.
2. Дещо про вітаміни. Інавгураційний виклад ректора професора Івана Горбачевського. *Український вільний університет*. Прага, 1927. С.129 – 135.
3. Про повстання товщу в зверинім організмі. *Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ*. 1901. Т.3. Вип. 2. С. 5.
4. О кристалізованім ксантині і гуаніні. *Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ*. 1897. Т.1. С.1 – 4.

Література про нього:

1. Головацький І. Іван Горбачевський (1854–1942). Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1995. 125с.
2. Короткоручко В. Іван Горбачевський. *Український біохімічний журнал*. 1954. Т. 26. № 26.
3. Шляхтиченко М. Професор, доктор Іван Горбачевський. *Лікарський вісник*. 1958. Ч. 9. С. 7–13.
4. Баб'юк Я. Академік АН УРСР Іван Горбачевський. *Український біохімічний журнал*. 1962. Т. 34. № 4. С. 633–635.

Оксана Пилипчук

ГРАВЕ Дмитро Олександрович

(25.08.1863, м. Кирилов –
19.02.1939, м. Київ)

Математик. Народився 25 серпня 1863 р. в м. Кирилов, Кириловського повіту, Новгородської губернії (нині вологодська область Російської Федерації). Початкову освіту розпочав у 1873 р. у приватній гімназії Ф.Ф. Бичкова, яка була однією з найкращих на той час у Петербурзі. Завдяки блискучим здібностям і пам'яті Дмитро Граве закінчив гімназію на 3 роки раніше і отримав золоту медаль. Після чого, у 1881 р., вступив на математичне відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Тут він потрапив під вплив видатного математика і прекрасного педагога П.Л. Чебишева, викладацька діяльність якого визначила вибір наукового напрямку майбутнього вченого. Студентські роки подарували молодому Дмитру Граве знайомство з астрономом-спостерігачем М.А. Качаловим, з яким Граве працював в університетській обсерваторії. Саме там він написав свою першу наукову роботу: «Про ідеальну форму оптичного скла без сферичної аберації». Але найважливішим вчителем Д. Граве був проф. О.М. Коркін, близькі дружні стосунки з яким залишились на довгі роки.

Університет Д. Граве закінчив в 1885 р. і залишився на факультеті для підготовки до професорського звання. І вже через 2 роки, в 1887 р., представив свою магістерську дисертацію «Про інтегрування частних диференціальних рівнянь першого порядку», після чого отримав ступінь магістра чистої математики.

З 1889 р. Граве почав свою педагогічну діяльність в університеті на кафедрі чистої математики в званні приват-доцента, де читав аналітичну геометрію, алгебру, диференціальне обчислення і теорію поверхонь (спец. курс). А в 1890 р. Д.О. Граве було запрошено читати лекції з математики, аналітичної геометрії і загальний курс вищої математики в Інституті інженерів шляхів сполучення ім. Олександра І. В 1891 р. – викладав на Бестужевських жіночих курсах.

Паралельно з педагогічною діяльністю молодий вчений активно займався педагогічною діяльністю і в 1893 р. видав «Курс аналітичної геометрії», а в 1895 р. – «Курс диференціального обчислення».

Через рік, в 1896 р., Дмитро Олександрович представив свою докторську дисертацію на тему: «Про основні задачі математичної теорії побудови географічних карт», головною метою якої було знайти вирішення ряду основних проблем диференційної геометрії, які мають відношення до креслення карт. Після захисту вчений отримав ступінь доктора чистої математики.

З 1899 р. починався харківський період у житті вченого. Одночасно, як ординарний професор математики, читав лекції з аналітичної геометрії в Імператорському Харківському університеті і в Технологічному інституті.

В 1901 р. Д. Граве разом із сім'єю перебрався до Києва. А на початку 1902 р. став ординарним професором по кафедрі чистої математики в Університеті Св. Володимира. Свою діяльність в університеті вчений почав з удосконалювання організації навчального процесу та підготовки наукових кадрів на факультеті. Взимку 1904 р. вчений застудився і хвороба перейшла в гостру форму туберкульозу легень. Тому в наступні декілька років педагогічна діяльність вченого була обмежена. Він знаходився на лікуванні, відвідуючи різні клініки за кордоном. Перебуваючи на березі Середземного моря, на французькій Рів'єрі, під час лікування Дмитро Олександрович випадково потрапив до казино. І тут його захопив не стільки сам процес гри, як математичний метод його організації. На основі знань з математики та теорії ймовірності Граве хотів отримати висновки, які можна зробити з досвіду організації рулетки для постановки страхової справи. Граючи в рулетку, вчений вивчав актуальну науку, яку згодом застосував під час читання математичних курсів у Комерційному інституті. Добуті знання вчений застосував і під час написання декількох монографій: «Математика страхової справи» (1912), «Енциклопедія математики» (1912), «Теорія пенсійних кас» (1917), «Математика соціального страхування» (1924).

До педагогічної діяльності Д.О. Граве повернувся з 1907/1908 навчального року. За період активної педагогічної діяльності в Університеті 1908–1917 рр. вчений працював в двох основних напрямках:

- здійснення еволюційного переходу від старих систем викладання до нових, більш перспективних і актуальних;
- створення наукової математичної школи в дослідженні природознавства.

Наступні декілька років були дуже плідними в літературній діяльності вченого. В 1909–1910 рр. світ побачила монографія «Елементарний курс теорії чисел», в 1908 р. – «Теорія кінечних груп», «Елементи теорії еліптичних функцій» (1910), «Арифметична теорія алгебраїчних величин» (1910), «Квадратична галузь» (1910), «Теорія ідеалів» (1912). Всі ці праці були

відображенням тих спеціальних курсів, які Д. Граве читав в Університеті Св. Володимира.

Починаючи з 1908 р., Дмитро Олександрович створив колектив своїх учнів-дослідників, який згодом перетворився на наукову школу Д.О. Граве. З метою удосконалення університетської програми вчений створив свою особливу програму викладання курсу «Основи нової математики», яка складалася з глибоких теоретичних пізнань, включала нові математичні течії, а також була фундаментальною для вивчення спецкурсів. У 1912 р. побачила світ монографія «Енциклопедія математики», яка призначалась для широкого кола читачів, що цікавляться математикою. Для абітурієнтів Дмитро Олександрович підготував спеціальний підручник, що мав назву «Вступ до аналізу. Ірраціональні числа і межі». В 1914 р. вийшла ще одна монографія Граве «Елементи вищої алгебри». А в 1915 р. світ побачила праця «Начала алгебри», яка була побудована на найновіших відомостях і досягненнях в алгебрі на той період.

Загалом математичну школу Граве було визнано не тільки в Києві, а й в інших містах і наукових центрах України.

Наступні п'ять років, 1915–1920 рр., стали дуже важкими для Дмитра Олександровича. Втрати одного за іншим дітей пересікалися з політичними негараздами, які впливали на діяльність Університету Св. Володимира. Але як би професори і вчені університету не намагалися підтримувати високий науковий і педагогічний рівень закладу, в 1920 р. його все одно було закрито.

Дмитро Олександрович брав активну участь у створенні Таврійського університету, входив до складу делегації з Університету Св. Володимира, яка і була направлена до Криму.

Слід відзначити величезну роль, яку відіграв Д.О. Граве в діяльності Української академії наук (УАН). Спочатку він був керівником математичної секції при Українському науковому товаристві ім. Т.Г. Шевченка, яка згодом, навесні 1921 р., увійшла до складу УАН. На основі математичної секції Граве, як тільки отримав звання академіка по кафедрі чистої математики, почав діяльність з організації математичного інституту. Паралельно, з листопада 1919 р., Граве виконував обов'язки директора Інституту технічної механіки. Але невдовзі Дмитро Олександрович змінив орієнтири і почав займатися організацією закладів прикладного характеру. Серед них слід відмітити Комісію прикладної математики і механіки, яка об'єднувала працівників Інституту технічної механіки і Геометричного інституту з наукових питань, а також Лабораторію експериментальних досліджень з натуральної філософії.

В 1921 р. почався період реформування Вищої школи УАН з метою кардинальних змін у науковому і педагогічному процесах. Д.О. Граве активно виступав на захист існуючої системи. Та одночасно він не припиняв наукової діяльності, і в 1920 р. почав читати новий, створений ним, курс «Роль математики в прогресі культури», а в 1923 р. завершив і підготував до друку монографію «Основний курс механіки».

На початку 1922 р. Київське бюро Всеукраїнського наукового комітету почало процес організації науково-дослідних кафедр. В Києві було облаштовано науково-дослідницьку кафедру математики, одним із засновників якої був Д.О. Граве, і яка мала три секції: математичного аналізу, геометрії і прикладної математики. Науково-педагогічна діяльність цього закладу мала дві мети: підготовка аспірантів і допомога ВУЗам у науковому процесі. В цей період Дмитро Олександрович присвятив значну частину своєї діяльності питанню реорганізації викладання теоретичної механіки. Він висунув теорію, що всю механіку можна поділити на дві частини: аналітичну і фізичну.

Діяльність Д.О. Граве в 20-ті роки ХХ ст. загалом була спрямована на вивчення питань з механіки. Вчений вважав, що ця галузь потребує кардинального перегляду принципів і питань, і висунув декілька її основних напрямів:

- ✓ класична гідродинаміка,
- ✓ теорія пружності,
- ✓ механічна теорія ефіру,
- ✓ теорія електрики Максвелла,
- ✓ механіка Герца,
- ✓ теорія Ейнштейна,
- ✓ квантова механіка,
- ✓ механіка молекулярної будови речовин.

30-ті роки ХХ ст. в діяльності Граве були присвячені питанням перегляду основних принципів механіки. Він приділяв багато уваги алгебрі і теорії чисел, теорії диференційних рівнянь. Відомі такі його роботи того часу, як «Опір рідини руху тіл», «Фізичні основи гідро- і аеродинаміки» та ін.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. система науково-дослідницьких кафедр почала старіти. Головною причиною цього стала невідповідність у діяльності науково-дослідницької кафедри і інституту. Тому з метою розширення ВУАН у вересні 1930 р. Київська науково-дослідницька математична кафедра була ліквідована, частина її співробітників переведена до штату ВУАН, а Д.О. Граве отримав звання почесного члена Академії наук СРСР і став

керівником кафедри прикладної математики, яка увійшла до складу відділення природничо-технічних наук ВУАН.

На початку 1934 р. було відкрито Інститут математики, директором якого став Д.О. Граве. Діяльності в цьому закладі Дмитро Олександрович присвятив усі останні роки життя.

У свої 73 роки вчений приступив до колосального проекту – написання 17 томів праці «Трактат з алгебраїчного аналізу», з яких видано тільки два.

У період сталінських репресій було репресовано і розстріляно багато талановитих вчених. З цієї же причини математична школа Граве припинила своє існування, а самого Дмитра Олександровича зняли з посади директора Інституту математики.

19 грудня 1939 р. Дмитро Олександрович Граве помер у Києві і похований на Лук'янівському кладовищі.

Праці:

1. Основи алгебри. Київ: Всеукр. копер. вид-чий союз, 1919. 270 с.
2. Математика социального страхування. Ленінград: Госиздат, 1924. 224 с.
3. Енциклопедія математики. Київ. 1912. 640 с.
4. Значение математики в естествознании. Київ. 1908. 17 с.

Література про нього:

1. Урбанский В.М. Дмитрий Граве и его время. Київ: Наук. думка, 1998. 267 с.
2. Чеботарев В.А. Дмитрий Александрович Граве. *Сборник, посвященный памяти академика Дмитрия Александровича Граве*. Москва – Ленинград, 1940. С. 13–14.

Оксана Пилипчук

ДЕМЧЕНКО Григорій Васильович

(2.3.1869, м.Київ –1958, Сербія, м. Суботиця)

Юрист. Знавець кримінального права, історик правової науки Григорій Васильович Демченко, син видатного юриста – спеціаліста у галузі цивільного права, професора Київського університету Св. Володимира Василя Григоровича Демченка (1831–1914), народився 2 березня 1869 р. в м. Києві.

Початкову освіту здобув у 1-й Київській гімназії, яку проходив з підготовчого класу (з 1879 р.), щорічно отримуючи за відмінні успіхи перші нагороди. Закінчив гімназію у 1887 р. із золотою медаллю. Відтак, прослухавши повний курс юридичних наук в Університеті Св. Володимира, Григорій Васильович витримав у 1891 р. встановлене випробування в Державній комісії і отримав диплом з відзнакою. Під час проходження курсу написав декілька наукових праць («Історія складання Укладення 1649 р.», «Урядовий Сенат» та інші).

За роботу на тему «Кримінальне право Литовського Статуту у зв'язку з розвитком російського кримінального права взагалі» (1892) отримав золоту медаль. Дана наукова праця була присвячена історії вітчизняного кримінального права. Молодий вчений наголошував, що Литовський статут має особливе безпрецедентне значення для сучасної, на той час, правової науки, тому що, з одного боку, він мав відношення до Руської Правди, а з іншого – до Укладення царя Олексія Миколайовича. Таким чином, історія покарання в литовсько-руському праві XVI ст., на думку Г.В. Демченка, мала особливий інтерес для тих дослідників, які вивчали історію кримінального права Східної Росії. Тому і покарання в Литовському статуті стало введенням до історії покарання в епоху Укладення царя Олексія Михайловича і Петра Першого. Крім того, в даній роботі Г.В. Демченко сформулював загальні принципи системи кримінального покарання, спираючись не лише на відомі закономірності, а й на ті поняття, які на той час носили форму лише поверхових положень, ідей і понять, ще не сформованих у єдину систему.

Рецензентом даної роботи був професор М.Ф. Владимирський-Буданов, якого вкрай вразила дана робота. Це стало підставою для того, щоб залишити Григорія Васильовича при університеті стипендіатом для підготовки до професорського звання по кафедрі кримінального права та історії руського

(читай – українського) права. З 1896 р. він – магістр кримінального права Київського університету Св. Володимира.

З 1896 р. Г.В. Демченко багато працював у Московському архіві Міністерства юстиції і в Київському центральному архіві, вивчаючи судові справи Русі Литовської XVI і XVII століть і, після відкритих лекцій про «Необережну провину» і про «Судних осіб», отримав звання приват-доцента університету Св. Володимира, а потім, у 1897 р., і звання доцента Імператорського Варшавського університету.

Будучи у відрядженнях за кордоном, Г.В. Демченко працював в університетах, бібліотеках і семінаріях Берліна, Лейпцига, Відня, Парижа, Ліона і Лондона. Він слухав лекції Ліста, Біндінга, Гарро, Штооса, Ламмаша і Блека Оджерса, відвідував місцеві і центральні суди різних країн, знайомлячись з постановкою їх слідчої і судової частини, оглядав кращі в'язниці і місця ув'язнення.

У 1903 р. захистив у Харківському університеті магістерську дисертацію і був призначений екстраординарним професором Варшавського університету на кафедрі карного судоустрою і судочинства.

У 1906 і 1907 рр. Г.В. Демченка було відряджено до Петербурга для участі в роботах Комісії з питання про заснування нового університету в Росії, утвореної при Міністерстві Народної освіти Російської імперії і, як член і діловод цієї комісії, він відвідав Вітебськ і Саратов, де на місці і за участю представників адміністрації, земств, міст та інших установ було остаточно з'ясовано і вирішено питання про умови відкриття нового університету, місцем для якого був обраний Саратов (Імператорський Миколаївський університет було відкрито 6 грудня 1909 р.).

У 1907 р. Г.В. Демченка було обрано професором кафедри енциклопедії права, а згодом – кримінального права Київського університету. З 1910 і по 1919 рр. він – Голова Київського юридичного товариства. Був редактором наукового збірника «Праці Київського юридичного товариства». Разом з цим Г.В. Демченко був професором Вищих жіночих курсів у Києві і деканом юридичного і економічно-комерційного відділень Вищих жіночих курсів.

Після жовтневої революції у 1917 р. емігрував до Югославії, де продовжував активну науково-викладацьку діяльність на юридичному факультеті Белградського університету. Викладав енциклопедію права та кримінальне право, був обраний деканом факультету. Також Григорій Васильович був співробітником белградського журналу «Архив правовых и общественных наук», членом Союзу юристів Югославії.

Наукова спадщина Г.В. Демченка є досить різноманітною і багатогранною. Зокрема, вона стосується питань історії права (зокрема, західноруського) та кримінального права. Найвагомішими працями є: «Покарання за Литовским Статутом» (1896), «Криминальний суд как особая ветвь юстиции» (1899), «Судовой прецедент» (1903); «Суд и закон в криминальном праве» (1903); «Из истории судоустройства в древней Руси» (1909); «Ч. Ломброзо и его значение в науке криминального права» (1912).

Окрім цих праць у спеціальних журналах Г.В. Демченко надрукував низку праць: статей, заміток та рецензій. Виходячи з цього, можемо із впевненістю стверджувати, що наукова спадщина Григорія Васильовича Демченка ще чекає свого дослідника.

Праці:

1. Демченко Г.В. Наказание по Литовскому статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). Киев, 1894.
2. Демченко Г.В. Судебный прецедент [Диссертация]. Варшава, 1903.
3. Демченко Г.В. Уголовный суд, как особая ветвь юстиции *Журнал Министерства юстиции*. Санкт-Петербург, 1899.

Література про нього:

1. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912.
2. Демченко Григорій Васильович. Юридична енциклопедія. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д- Й. 744 с.

Оксана Пилипчук

ДОБРЖАНСЬКИЙ Теодозій Григорович

(12.01.1900, м. Немирів, Вінницька область –
18.12.1975, м. Нью-Йорк, США)

Біолог, дарвініст. Народився в сім'ї викладача математики. Початкову освіту розпочав у 1909 р. у Немирівській гімназії. У 1910 р. не стало батька, а згодом вся сім'я переїхала до Києва.

З раннього дитинства Теодозій Григорович цікавився біологією. Особливо його захоплювали метелики. Влітку 1914 р. київська гімназія, в якій навчався юний Добржанський, організувала подорож на Кавказ. Враження від цієї подорожі визначили науковий шлях майбутнього вченого. Взимку 1916 р. Т. Добржанський познайомився з ентомологом В. Лучніком, який в цей час якраз організував у Києві ентомологічне товариство. Він став першим науковим керівником Добржанського. І саме за його пропозицією Теодозій Григорович почав досліджувати сонечко звичайне. Цій темі присвячена і перша наукова стаття молодого вченого. Дослідженням видів роду *Coccinella* Добржанський займався досить довго. До 1927 р. було надруковано близько 20 робіт вченого-початківця, присвячених питанням систематики, географічної мінливості і поліморфізму представників роду *Coccinella*. Одночасно Добржанський почав працювати лаборантом на кафедрі зоології в Університеті Св. Володимира у Києві (керівник С.Є. Кушакевич). А невдовзі, в 1917 р., він вступив на фізично-математичний факультет Київського університету, де познайомився з багатьма видатними вченими. Серед цих вчених був і В.І. Вернадський. Навчання в університеті Добржанський уміло поєднував з педагогічною і науковою діяльністю. Ще будучи студентом він почав вести практичні заняття із загальної біології і самостійно досліджував статево диференціацію у річкових молюсків роду *Paludina vivipara*. Однак громадянська війна змінила плани Теодозія Григоровича. Ще в студентські роки він став асистентом кафедри зоології сільськогосподарського факультету Київського Політехнічного інституту, де з часом організував невеличку школу молодих зоологів.

З 1922 р. у житті Т. Добржанського сталися кардинальні зміни –почалися дослідження вченого в галузі генетики. Статті Ю.А. Філіпченка, присвячені

школі американського генетика Т.Х. Моргана, глибоко вразили Т. Добржанського. Він розпочав дослідження на культурах дрозофіли і зробив висновок, що кожний ген визначає декілька ознак і проявляється кількісно. З результатами цієї дослідницької роботи в 1924 р. познайомився Ю. Філіпченко і запропонував Т. Добржанському посаду асистента на своїй кафедрі генетики і експериментальної зоології в Петроградському університеті. Так вчений переїхав до Петрограда. Чим далі, тим більше захоплювала Теодозія Григоровича генетика. В науці він плідно контактував з такими видатними генетиками-еволюціоністами, як М. Вавилов, І. Шмальгаузен, Л. Берг та інші.

З 1927 р. почався новий період у житті вченого – американський. Основною метою поїздки до Америки було стажування в лабораторії Моргана. Через 2 роки, в 1929 р., Добржанський вирішив залишитися за кордоном, прийняв запрошення Моргана і став асистентом курсу генетики в Каліфорнійському технологічному інституті. Звичайно, в колишньому Радянському Союзі його ім'я негайно затаврували. І навіть у 60-х роках ХХ ст., при двох спробах повернутися на Батьківщину, вчений отримував відмову.

У 1936 р. Теодозій Григорович став професором Каліфорнійського технологічного інституту. Згодом, на основі курсу лекцій, який Добржанський прочитав у жовтні 1936 р. в Колумбійському університеті, він написав працю «Генетика і походження видів». На основі різних теорій і поглядів щодо еволюції органічного світу Т. Добржанський поєднав у своїй роботі теоретичні положення дарвінізму і дані генетики. Зібрав емпіричні докази вірності запропонованих раніше математично-теоретичних моделей дії генетичних факторів і відбору в еволюції і поширив інтеграцію генетики і дарвінізму за рамки цих моделей. Основні питання, які вчений розглядав у своїй праці, були такі: мутація в якості джерела спадкової мінливості; роль хромосомних перебудов; розмах і види мінливості в природних популяціях; природний добір; походження видів завдяки поліплоїдії; походження видів через постійний розвиток ізолюючих механізмів; концепція виду тощо. Слід зауважити, що в цій праці Т. Добржанський представив власну теорію еволюції, в якій дав відповіді на ті питання, які не були відображені в інших еволюційних концепціях і в теорії Дарвіна зокрема. Ця праця Т. Добржанського мала величезне значення для наступного формування еволюційної думки в працях вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Вона стала тією основою, на якій почав базуватися новий еволюційний синтез ХХ ст. Загалом, цей твір видавався 4 рази і кожного разу з новими доповненнями. Тому всі 4 книги склали, так би мовити, цілу серію, в якій простежуються поступові зміни поглядів на еволюційні процеси.

Т. Добржанський активно провадив свої дослідження і в ділянці географічної та сезонної мінливості хромосомних типів родинних видів. Розглядав склад генної мінливості в популяціях. Вчений зробив висновок, що процес пристосування окремого індивіда або популяції є процесом безперервним. І що залежно від середовища відбувається генетична зміна організму. А ось ступінь генної мінливості залежить від кількісних характеристик генетичної структури популяції та від екологічних характеристик виду.

На основі таких своїх досліджень Т. Добржанський побудував власну концепцію «балансової» генетичної структури популяції, яка стверджує, що висока міра генетичної мінливості є не тільки характеристикою нормального стану природної популяції, а й основою процесу еволюції.

Ще одна теорія Т.Добржанського стосувалася питання ізолюючих механізмів, які перешкоджають схрещенню окремих особин різних видів. Вчений вважав, що ці механізми утворюють цілі комплекси (географічний, екологічний, репродуктивний), які і відіграють вирішальну роль у цілісності генофонду виду або популяції. Але слід зазначити, що і ця теорія в основі своїй базувалась на процесі природного добору.

З 1940 по 1962 рр. Т. Добржанський – професор Рокфеллерівського університету, з 1971 – ад'юнкт-професор Каліфорнійського університету. За величезні заслуги в галузі генетики Теодозій Григорович отримав в 1958 р. Кімберівську премію, а в 1964 р. – Національну медаль за наукові досягнення (найвищу наукову нагороду США).

50–60-ті роки XX ст. у науковій діяльності Т. Добржанського були дуже плідними. Він опублікував низку статей і праць, присвячених результатам своїх досліджень: «Еволюція, генетика і людина» (1955), «Біологічна база людської свободи» (1956), «Радіація, гени і людина» (1959), «Спадковість і природа людини» (1964). Але найголовнішою стала праця вченого-генетика «Еволюціонуюче людство: еволюція людського виду», яка побачила світ у 1962 року. Головними темами праці були: взаємозв'язок концепції людського розмаїття і рас. Вчений був активним критиком теорії переваги або неповноцінності однієї раси над іншою. На основі своїх досліджень він стверджував, що межі між расами досить довільні завдяки великій генетичній мінливості в межах будь-якої людської раси. Еволюцію людини Т. Добржанський бачив зовсім з іншого боку – людство, як один загальний вид, проходить шлях еволюції як культурно, так і біологічно. Саме ці два напрями вчений у своїх працях розглядав як окремо, так і взаємопов'язано.

Протягом життя Т. Добржанський був обраний президентом 6 і членом 10 наукових товариств, членом багатьох академій, в т.ч. Національної академії наук США і Лондонського Королівського товариства, почесним доктором 21 університету.

Помер Теодозій Григорович Добржанський від серцевої недостатності 18 грудня 1975 року, похований у м. Дейвісі, штат Каліфорнія, США.

Праці:

1. Genetics and the Qrigin of Species. New York, 1937. 364 p,
2. Mankind Ewolving. New York, 1962. 400 p.
3. Genetics of Ewolutionary Process. New York, 1970. 505 p.

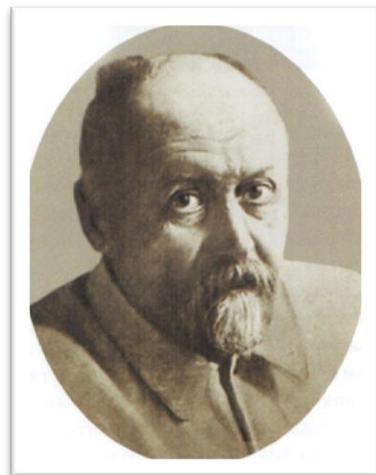
Література про нього:

1. Галл Я.М., М.Б. Конашев. Классик *Природа*. 1990. № 3. С. 79–87.
2. Конашев М.Б. По ту и по эту сторону океана. *Выдающиеся отечественные биологи*. Санкт-Петербург, 1996. Вып.1. С. 45–58.
3. Голда Д.М. Добржанський Феодосій Григорович. Енциклопедія сучасної України. 2008. Т. 5.

Олег Пилипчук

ЗАБОЛОТНИЙ Данило Кирилович

(16.12.1866, с. Чеботарка Подільської губернії –
15.12.1929, м. Київ)

Мікробіолог і епідеміолог. Данило Кирилович народився в сім'ї бідного селянина, в минулому кріпака. З самого дитинства майбутній вчений познайомився зі злиднями і бідністю. На формування світогляду і життєвого шляху Заболотного в свій час дуже вплинув його дядько Макар Макарович Сауляк, який прищепив хлопцю любов до природознавства.

В 1880 р. Д.К. Заболотний переїхав до Одеси. Тут він навчався спочатку в знаменитій Рішельєвській гімназії, а згодом, з 1885 р., – на природничому відділенні фізично-математичного факультету Новоросійського університету. Активна революційна діяльність, що захопила Заболотного, призвела до того, що його було заарештовано і виключено з університету. Перебування в тюрмі негативно відбилося на здоров'ї Данила Кириловича – він захворів, внаслідок чого розвинулася серцева аритмія і ревматичний поліартрит. За станом здоров'я Заболотний уникнув суворого покарання за революційну діяльність. Невдовзі він зрозумів обмеженість політичної програми народовольців і відійшов від участі в революційному русі.

Неможливість працювати в лабораторіях університету привела Данила Кириловича на бактеріологічну станцію І.І. Мечникова, яку на той час очолював Я.Ю. Бардах. Під його керівництвом Д.К. Заболотний виконував свою першу наукову роботу про мікроби снігу, яку і представляв як дипломну роботу в Новоросійському університеті. В ці роки Данило Кирилович визначився з напрямом своєї подальшої діяльності – медична мікробіологія і проблеми боротьби з інфекційними захворюваннями людини. В 1891 р. Данило Кирилович отримав диплом першого ступеня про закінчення Новоросійського університету і одразу ж вступив на третій курс медичного факультету Київського університету Св. Володимира. В університеті молодий вчений працював в лабораторії проф. В.В. Підвисоцького, де в 1893 р. здійснив низку досліджень, що стосувались такої хвороби, як холера. В

результаті цього було винайдено прищеплювання від холери і встановлено докази можливості безсимптомного (здорового) носіння холери людиною.

Влітку 1893 р. в Одесі Д.К. Заболотний продовжив свої дослідження на бактеріологічній станції П.М. Діоптрова, зокрема вивчав виживання холерного вібріона на міських полях зрошення, що були призначені для знешкодження нечистот.

Після закінчення університету Дмитро Кирилович поїхав до Подільської губернії для боротьби з епідемією холери. Там він створив невеличку лабораторію, результати досліджень в якій показали, що обов'язково потрібно звертати увагу на легкі форми холери, на можливість виявлення холерного вібріона в кишечнику здорових людей, а також на значення води в поширенні холери і на санітарну охорону джерел води.

З 1896 р. почалась педагогічна діяльність Д.К. Заболотного на кафедрі загальної патології Університету Св. Володимира у Києві у проф. В.В. Підвисоцького. Вона тривала протягом 30 років. У цей період молодий вчений цікавився питаннями діагностики черевного тифу, а також вивчав сірководневі бактерії.

На початку 1897 р. Д.К. Заболотний разом з групою вчених відправляється на три місяці до Індії для вивчення такої страшної на той час хвороби, як чума. Робота експедиції дала певні результати. Були встановлені шляхи проникнення інфекції до організму, захисна дія протичумної сироватки, ефективність сіркової терапії залежно від часу введення сироватки після зараження. В цьому ж році молодий вчений відвідує Пастерівський інститут в Парижі з метою обробки всіх отриманих після експедиції даних. Згодом, в 1898 р., у зв'язку з тим, що в Східній Монголії з'явилась чума, було прийнято рішення організувати експедицію для вивчення ситуації. Керівником було призначено Д.К. Заболотного. Ця експедиція і результати досліджень мали величезне значення. Хоча висловлена гіпотеза вченого про методи лікування чуми й була настільки смілива, що не була сприйнята належним чином і знадобилось 15 років для того, щоб остаточно довести її справедливність, завдяки експедиції Заболотного було встановлено принцип географічного поширення чуми на Земній кулі. Вчений встановив, що носіями чуми в природі є дикі гризуни – епідеміологічне обстеження бактеріологічно підтвердженого спалаху чуми дало можливість заперечувати зв'язок чуми в Монголії і чуми в інших регіонах. Також вчений сформулював оригінальну гіпотезу про причини ендемічності хвороби і зв'язку захворювання людей з епізоотіями серед гризунів, яку детально виклав у праці «Ендемічні вогнища чуми на земній кулі і причини її поширення» (1899).

Згодом, у квітні 1899 р., Д.К. Заболотний почав працювати в загальнобактеріологічному відділі Інституту експериментальної медицини. Головна мета, що стояла перед співробітниками наукової лабораторії, – виготовити протичумну сироватку. Одночасно з цим Данило Кирилович отримав пропозицію читати курс бактеріології в Жіночому медичному інституті. На той час ця установа не була державним навчальним закладом. Аж тільки в 1904 р. він був прирівняний в правах до державного закладу, що значно розширило можливості інституту. Слухачки курсів стали студентками медичного факультету. Курси перетворились на кафедри, а керівники курсів – на професорів. Д.К. Заболотний отримав посаду екстраординарного професора Санкт-Петербурзького Жіночого медичного інституту по кафедрі бактеріології. А згодом, через 2 роки, став ординарним професором цієї кафедри.

Данило Кирилович вважав мікробіологію наближеною до медицини галуззю, яка є тією основою, базою, фундаментом, на якому ґрунтується науковий світогляд лікаря. З цього питання він написав статтю: «Про викладання мікробіології на підставі 30 річного досвіду (1898–1928 рр.)».

Ступінь доктора медичних наук Д.К. Заболотний отримав в 1909 р. після успішного захисту роботи «До питання про патогенез сифілісу». З 1899 р. вчений провів дослідження над мавпами виду бабуїнів. В 1905 р., базуючись на дослідженнях, вчений випустив працю «Сифіліс, патогенез і етіопія», в якій повідомив про знаходження спірохети, яку він спостерігав у заражених тварин; детально розкрив питання імунітету і патогенезу сифілісу; довів факт первинного розмноження спірохет у серозному ексудаті папул і сифілітичних виразок; поширення спірохет в організмі по лімфатичній системі. В 1906 р. вчений став завідувачем лабораторії з експериментальної сифілідології Інституту експериментальної медицини (ІЕМ). Одночасно з активною педагогічною та науковою роботою Данило Кирилович не переривав практичної діяльності в якості епідеміолога і завжди виїжджав на місця епідемій чуми і холери. Активну дослідну роботу над вивченням холери проводив вчений і тоді, коли вона лютувала в Росії у 1904–1909 рр. Але поряд з цими темами основною темою досліджень вченого була все-таки чума. В період 1913–1914 рр. Д.К. Заболотний практично завершив дослідження цього питання, в результаті чого було створене вчення про епідеміологію чуми і обґрунтована система профілактичних і протиепідемічних заходів.

У 1910 р. у Маньчжурії, на Забайкаллі, розпочалася епідемія чуми. Це була найбільш небезпечна – легенева форма цієї хвороби. Відразу було організовано експедицію під керівництвом Д.К. Заболотного, яка на початку

1911 р. відправилась в епіцентр хвороби. За весь час перебування в Маньчжурії вітчизняними вченими були зібрані важливі епідеміологічні і клінічні відомості, а також проведені численні бактеріологічні та патологічні дослідження. Д.К. Заболотний дав повну епідеміологічну характеристику легеневої чуми; охарактеризував фактори навколишнього середовища, що сприяють розвиткові епідемії. Вчений остаточно довів, що носіями чуми в даному випадку були не щури, а тарбагани. А також підкреслив той важливий факт, що розвиток легеневої або бубонної чуми напряму залежить від шляхів потрапляння інфекції в організм.

Наприкінці 1911 р. на території Астраханської губернії та Уральської області Д.К. Заболотний разом з колегами створив мережу протичумних лабораторій і дослідних пунктів, які підпорядковувались Центральній лабораторії в Астрахані. Ця дослідницька мережа, що активно діяла протягом декількох років (1909–1914), мала величезне значення для вивчення чуми. Нею було встановлено прямий зв'язок між носіями чуми серед гризунів (тарбагани, миші та ін.) і захворюваннями людей. В 1914 р. почалася війна, що зразу вплинуло на епідеміологічний стан країни. Данило Кирилович брав активну участь у проведенні протиепідемічних заходів.

Після більшовицького жовтневого перевороту 1917 р. Д.К. Заболотний активно виступав за видання медичної літератури, підготовку епідеміологічного персоналу для боротьби з епідеміями, поліпшення соціальних умов життя населення. В 1918 р. в Петрограді спалахнула епідемія холери. Данило Кирилович і на цей раз очолив боротьбу з хворобою: створив бюро прищеплювальних загонів, здійснював широку санітарну діяльність. Для виготовлення протихолерної прищеплювальної вакцини під керівництвом Д.К. Заболотного активно працювали лабораторія епідеміологічного відділу ІЕМ та лабораторія кафедри мікробіології Петроградського Жіночого медичного інституту. Завдяки цим заходам з холерою в Петрограді вдалося впоратися в досить короткий строк, приблизно за 3 місяці.

У кінці 1918 р. Д.К. Заболотний переїхав до України. Спочатку жив в рідному селі Чеботарка, вів активну громадську діяльність щодо поширення медичних знань серед звичайного міського населення. З метою підвищення спеціальної підготовки лікарів у галузі боротьби з інфекційними хворобами людини, Данило Кирилович створив кафедру епідеміології в Одеській медичній академії і виділив епідеміологію в окремий курс, як самостійну науку. Вчений поділив свій курс на дві основні частини. В першій розглядалися такі загальні питання, як предмет епідеміології, джерела інфекцій, роль і вплив навколишнього середовища на процеси поширення

інфекцій, закони розвитку епідемій, заходи боротьби з ними. А в другій – епідеміологія окремих інфекцій. Одночасно з цим в Академії Заболотним була відкрита спеціальна науково-дослідницька кафедра, яка мала дві секції: епідеміології і бактеріології. В 1927 р. Данило Кирилович видав перший підручник з свого курсу «Основи епідеміології». В період з 1919 по 1921 рр. вчений активно боровся з епідеміями холери і висипного тифу в Одесі.

На початку 1923 р. Д.К. Заболотний перебрався до Петрограда і отримав посаду керівника кафедри бактеріології та епідеміології Воєнно-медичної академії. Діяльність вченого на цій кафедрі заклала основи епідеміологічної освіти військових лікарів. В 1925 р. за ініціативи Д.К. Заболотного було відкрито Інститут профілактичних заходів ім. З.П. Соловйова, до складу якого увійшли кафедри мікробіології, епідеміології, гігієни і соціальної гігієни.

За період з 1925 по 1928 рр. вчений написав низку важливих наукових праць: «Завдання чумних обстежень» (1925); «Причини ендемічності чуми на південному сході СРСР» (1926); «Нові проблеми у вивченні чуми» (1928).

Багато уваги приділяв Данило Кирилович питанню згасання епідемій, поставивши за мету способи їх штучного припинення. В цей час він відвідав VI, VIII, IX, X, XI з'їзди бактеріологів, епідеміологів та санітарних лікарів і активно виступав з доповідями про свої дослідження. У 1927 р. побачила світ праця «Основи епідеміології», основною темою якої було показати значення навколишнього середовища і соціальних умов у процесах виникнення і розвитку епідемій. Ця праця стала підсумком епідеміологічної діяльності Д.К. Заболотного. В 1928 р. він переїхав до Києва і повністю присвятив себе вивченню мікробіології, а також адміністративній діяльності. Після обрання його президентом Всеукраїнської академії наук перед Заболотним постала важлива задача – реорганізувати всю діяльність ВУАН. Зміна статуту Академії, організація наукових інститутів, збільшення кількості академіків – ось основні етапи діяльності Д.К. Заболотного у ВУАН.

15 грудня 1929 р. Данило Кирилович Заболотний помер від набряку легень. Смерть видатного вченого стала величезною втратою для суспільства. Тому в пам'ять про нього с. Чеботарка було перейменовано на с. Заболотне, Інституту мікробіологія та епідеміології ВУАН було присвоєне ім'я Д.К. Заболотного, а в Києві одну з вулиць також названо ім'ям Данила Кириловича Заболотного.

Праці:

1. Чума. Епидемиология, патогенез, профилактика. Санкт-Петербург, 1907.
2. Сифилис, его патогенез и этиология. Санкт-Петербург, 1909. 51 с.
3. Избранные труды. Киев: АН УССР, 1956–1957. Т.1–2.
4. Холерная эпидемия 1908–1909 гг. в Петербурге. Санкт-Петербург, 1910.

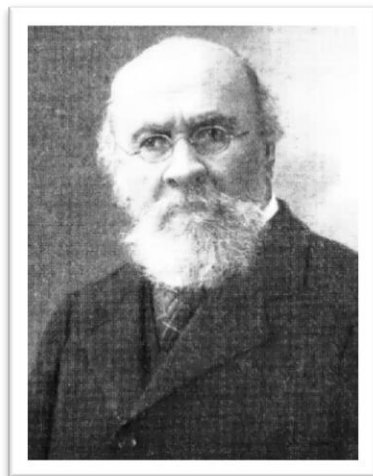
Література про нього:

1. Билай В.И. Жизнь, отданная людям: К 100-летию со дня рождения Д.К. Заболотного. Киев: Наук. думка, 1966. 85 с.
2. Гиммельфарб Я.К., Гродский К.М. Д.К. Заболотный (1866–1929). Москва: Медгиз, 1958. 222 с.
3. Голубев Г. Житие Даниила Заболотного. Москва: Молодая гвардия, 1962. 253 с.
4. Васильев К.Г. Д.К. Заболотный. Москва: Медицина, 1986. 104 с.

Оксана Пилипчук

ЗАЛЕНСЬКИЙ Володимир Володимирович

(26.01.1847, с. Шахворостівка
Миргородського повіту Полтавської губернії –
08.10.1918, м. Севастополь)

Біолог-ембріолог. Народився в сім'ї генерал-майора. На сьомому році життя втратив матір, а через рік і батька. У 1857 р. поступив до Харківської 2-ї гімназії, яку закінчив у 1864 р. із золотою медаллю. Разом з ним у цій гімназії навчалися майбутні видатні вчені І.І. Мечников і О.Д. Градовський (відомий спеціаліст з державного права), художник Г.І. Семирадський, класик української музики М.В. Лисенко та інші. Найбільший вплив на нього мав І.І. Мечников, з яким він зберіг постійні дружні стосунки до самої смерті.

У 1864 р. вступив на природниче відділення фізично-математичного факультету Харківського університету і відразу став ґрунтовно вивчати біологічні дисципліни. Спочатку свою наукову діяльність молодий дослідник природи розпочав у фізіологічній лабораторії І.П. Щелкова (1833–1909). Однак невдовзі він залишив заняття з фізіології. Під впливом вчення Ч. Дарвіна В.В. Заленський поринув у вирішення широких загально-біологічних проблем. У цьому контексті перевага була віддана зоологічним дисциплінам. Адже з появою теорії еволюції органічного світу метою зоологічних досліджень стало вивчення історії тваринного світу. Його особливо зацікавили порівняльно-морфологічні дослідження безхребетних тварин. Однак у Харківському університеті в ті роки не було зоолога, який міг би спрямувати наукові інтереси молодого дослідника. Тому все доводилося робити самотужки. Після здачі іспитів і захисту кандидатської роботи на тему «Про будову нервової системи» В.В. Заленський отримав звання кандидата природничих наук.

Для поглиблення знань у ділянці зоології і для наукової роботи у 1867 р. молодий вчений відправився за кордон, до Німеччини (до Гіссена), до відомого німецького зоолога і паразитолога проф. Р. Лейкарта. Тут він вивчав розмноження паразитичних нематод (глистів), цікавився анатомією безхребетних, слухав лекції з зоології і порівняльної анатомії. Одночасно працював у лабораторії Р. Лейкарта. В Гісені вчений працював над

підготовкою магістерської дисертації, присвяченої розвитку кліщів. Магістерську дисертацію на тему «Історія розвитку кліщів», надруковану у 1869 р., В.В. Заленський успішно захистив у Харківському університеті, після чого отримав науковий ступінь магістра зоології.

Дуже рано, а саме у віці 23 років, В.В. Заленський розпочав у 1870 р. читання лекцій на правах приват-доцента в Новоросійському (Одеському) університеті і тому вже наступного року був обраний екстраординарним професором зоології Казанського університету. Завдяки великій обдарованості і працездатності молодий вчений за дуже короткий строк завершив докторську дисертацію на тему «Історія розмноження аранеїв». Дисертація була надрукована у Києві у 1870 р., а в 1871 р. була успішно захищена і він отримав ступінь доктора зоології.

У 1882 р. В.В. Заленський перейшов до Одеського університету на посаду ординарного професора зоології. Тут він працював до обрання його академіком Петербурзької академії наук (1897). Роки праці В.В. Заленського в Казані, але особливо в Одесі, були періодом повного розквіту його наукового таланту. А якщо до цього додати той фактор, що в Одесі разом з ним працювали в місцевому (Новоросійському) університеті такі видатні вчені, як І.І. Мечников, О.О. Ковалевський, І.М. Сеченов, М.О. Умов та інші, то стане зрозумілою та атмосфера, в якій жив і творив цей видатний зоолог. У так званому «одеському» періоді життя і діяльності вчений неодноразово відвідував зоологічні станції Західної Європи і успішно працював над вивченням морфологічного і ембріонального розвитку морських тварин.

Разом зі своїми друзями – І.І. Мечниковим і О.О. Ковалевським – В.В. Заленський посилено працював у сфері порівняльної ембріології тварин, зокрема над утвердженням вчення про зародкові листки. У своїх споминах про І.І. Мечникова вчений пояснював причину того, чому він і ряд інших вітчизняних зоологів того часу спрямували свої сили на вивчення історії розвитку тварин. Вчений наголошував, що вітчизняні зоологи, не вдаючись до завчасного вирішення завдання щодо побудови родовідної таблиці, взяли за ґрунтовне вивчення ембріології тварин добре розуміючи, що для вирішення питань еволюції слід вивчати історію ембріонального розвитку тварин. До речі, він казав: *«Ембріологія будь-якої тварини представляє нам живі документи її еволюції»*.

У 1897 р. В.В. Заленського було обрано академіком Петербурзької Академії наук, у зв'язку чим він покинув Одесу і переїхав до Петербурга. Як академік, він з цього року очолив Зоологічний музей Академії наук. У той час музей отримав інше, значно ширше приміщення. У справі реорганізації музею і

облаштування його відділів дуже багато зробив його помічник, відомий орнітолог, академік Ф.Д. Плеске. Зі свого боку, В.В. Заленський доклав багато зусиль, щоб музей був якомога краще обладнаний. Директором музею В.В. Заленський був до 1906 року.

Після того, як у 1901 р. помер О.О. Ковалевський, В.В. Заленський обійняв посаду керівника Зоологічної лабораторії і біологічної станції Петербурзької Академії наук у Севастополі. За час його завідування будівля станції була розширена, кількісно збільшився науковий персонал, налагоджено випуск «Праць» станції, в яких було опубліковано ряд визначних праць.

До самої смерті В.В. Заленський зберігав свою виняткову працездатність. Незадовго до смерті вченого, у 1917 р., з'явилися три його праці з розвитку покривників.

Помер В.В. Заленський 8 жовтня 1918 р. у Севастополі.

Наукова спадщина вченого величезна. Він – автор понад ста наукових праць. Дослідження В.В. Заленського в основному стосуються ембріонального розвитку безхребетних тварин, а також порівняльно-анатомічних і суто морфологічних питань. Вважається, що він разом із О.О. Ковалевським і І.І. Мечниковим є фундатором порівняльної ембріології тварин. Дослідження В.В. Заленського були спрямовані на вивчення ембріонального розвитку груп тваринного світу: коловраток, молюсків, мшанок, червів, кліщів, павуків, покривників і риб. Низку робіт В.В. Заленський присвятив питанням порівняльної анатомії. Він вивчав історію розвитку кінцівок осетрових (хрящових ганоїдів) і дводішних. Серед інших порівняльно-анатомічних досліджень В.В. Заленського необхідно відзначити невелику, але цікаву працю про розвиток слухових кісточок, а також монографічне дослідження скелета і зубного апарату мамонтів і слонів, в яких було використано значний матеріал Зоологічного музею Академії наук у Петербурзі. Цікаві та важливі його роботи з мікроскопічної будови внутрішніх органів мамонта, стосовно будови коня Пржевальського тощо.

Значна і громадська діяльність В.В. Заленського. Він був головою Казанського, а відтак і Новоросійського товариства природознавців. Відомий своїми роботами в ділянці популяризації зоологічних знань. Ним опубліковані популярні лекції «Основные начала общей зоологии. Принципы строения и развития животных. Теория эволюции».

В.В. Заленський належав до кращої, прогресивної частини вітчизняних вчених. Усі його праці проникнуті дарвінівськими ідеями. Поряд з К.М. Бером, О.О. Ковалевським і І.І. Мечниковим В.В. Заленський належить до числа найбільш видатних діячів вітчизняної ембріології тварин.

Праці:

1. История эмбрионального развития клещей. Санкт-Петербург, 1869. 84 с.
2. История развития аранеин. *Зап. Киев. Об-ва естествоиспытателей*. 1870. Т.2, вып.1. (Докторская диссертация).
3. История развития стерляди (*Acipenser ruthenus*). *Тр. об-ва естествоиспытателей при Казанском университете*, 1878. Т.7. Вып. 3. 1880; Т.10, вып. 2.

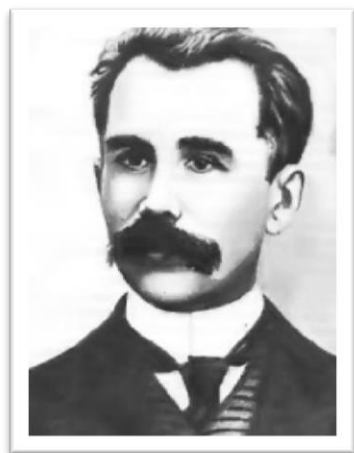
Література про нього:

1. Владимир Владимирович Заленский / Б.Н. Мазурмович, И.К. Шульга. *Выдающиеся отечественные зоологи: пособие для учителей*. Москва: Госиздат, 1955. С. 90–93.
2. Базилевская Н.А., Мейер К.И., Станков С.С., Щербакова А.А. *Выдающиеся отечественные ботаники*. Москва: Учпедгиз, 1957. 443 с.
3. Заленский Владимир Владимирович. *Биологи: Биограф. справочник*. Киев: Наук. думка, 1984. С. 259.

Олег Пилипчук

ЗАРУДНИЙ Микола Олексійович

(13.09.1859, с. Грядкове Валківського повіту
Харківської губернії (сьогодні Полтавської області) –
17.03. 1919, м. Ташкент)

Зоолог-орнітолог і фауніст. Українсько-російський орнітолог і мандрівник М.О. Зарудний ніколи не належав до кола офіційних вчених. Це був натураліст-ентузіаст, небезсторонній любитель природи, невтомний дослідник тваринного світу. І хоча йому не вдалося отримати спеціальної освіти, його феномен полягає в тому, що майже все життя М.О. Зарудний, хоча і був скромним викладачем кадетського корпусу і постійно мав потребу у засобах для життя і подорожей, все ж зумів зробити дуже багато – обстежив у зоологічному відношенні величезні простори Європейської частини Росії, України та Середньої Азії, зібрав величезні колекції тварин, написав ряд вартісних наукових праць (всього 219 позицій).

Микола Олексійович Зарудний походить з старовинного українського роду. Народився у селі Грядкове, що на Харківщині, у рідного дядька. Там і провів усе дитинство. Батьки в цей час жили в Петербурзі і вихованню сина приділяли мало уваги. Згадуючи про своє дитинство, пізніше він так напише в передмові до своєї праці «Орнітологічна фауна Оренбурзького краю»: *«З раннього дитинства зародилася в мені пристрасть до природи, до подорожувань, полювання і спостереженням за способом життя тварин... І не було для мене, як немає і тепер, нічого дорожчого за свіже повітря, синє небо, простір степів і лук, нетрі лісові, болота непролазні...»*

У 1879 р. закінчив учительську семінарію якогось військового підпорядкування та Оренбурзьке юнкерське козаке училище. В тому ж році, 13 серпня, його було призначено вчителем військової прогімназії в м. Оренбурзі, яку пізніше перейменовували на кадетський корпус. Увесь свій вільний час він проводив в екскурсіях і на полюванні. Матеріал, зібраний під час цих заходів, скоро ліг на шпальти провідних природничих журналів. Так, вже у 1881 р. у журналі «Природа і полювання», який видавався відомим натуралістом-мисливцем Л.П. Сабанєєвим, була надрукована перша праця М.О. Зарудного «Спостереження за птахами в околицях Оренбурга». Ця праця

засвідчила ґрунтовні зоологічні спостереження молодого дослідника. Невдовзі, у цьому ж році і в цьому ж журналі з'явилася його друга наукова праця «Що таке коршун голубоногий (*Milvus glaucopus* Eversm.)». Ці праці і визначили подальшу наукову зацікавленість М.О. Зарудного – він став орнітологом і приєднався до всесвітньо відомої наукової орнітологічної школи К.Ф. Кесслера і М.М. Богданова. З останнім його зв'язувала тривала дружба.

Навесні 1884 р. М.О. Зарудний зібрав разом усі свої спостереження над птахами, в результаті чого була надрукована в «Записках Академії наук» його фундаментальна монографія «Орнітологічна фауна Оренбурзького краю». Редактором цієї праці був відомий зоолог, академік Ф.Д. Плеске, який дуже високо її оцінив.

У життєписі М.О. Зарудного орнітологічні уподобання тісно переплетені з подорожами невивченими місцями світу. Так, у тому ж 1884 р. на свої заощадження і на гроші від продажу частини оренбурзьких зоологічних колекцій він зумів організувати свою першу віддалену поїздку до Закаспійського краю. Край цей всього за декілька років до приїзду вченого був приєднаний до Росії і віддалені його райони ще не відвідував жоден зоолог. У наступному, 1885 р., М.О. Зарудний знову відвідав Закаспій. На цей раз його супутником був учень М.М. Богданова – О.М. Нікольський, пізніше академік і відомий зоолог. Але мандрівники не обмежилися Закаспієм і відвідали Ірак. З результатами цієї подорожі знайомимося у статті М.О. Зарудного «Матеріали для орнітологічної фауни Північної Персії» (1892).

19 грудня 1885 р. за пропозицією М.О. Мензбіра і К.Е. Ліндемана М.О. Зарудного було обрано дійсним членом Московського товариства дослідників природи. Невдовзі, в кінці березня 1886 р. він виїхав з Оренбурга у свою третю Закаспійську подорож. На цей раз він пробув тут аж 4 місяці (з 15 квітня по 7 вересня 1886 р.), обстежував у зоологічному (переважно орнітологічному) відношенні Туркменію. В наступні, (1887–1888 рр.) М.О. Зарудний продовжив свої дослідження фауни Оренбурзького краю.

Влітку 1889 р. за підтримки Московського товариства дослідників природи, разом з О.Л. Яценком і О.П. Семеновим-Тян-Шанським, М.О. Зарудний здійснив свою четверту мандрівку по Закаспійському краю. Під час цієї подорожі особливу увагу він звернув на вивчення середньої течії Аму-Дар'ї. А в 1892 р. ним була здійснена і п'ята подорож до Закаспію, під час якої він вдруге відправився до Північного Іраку до м. Кучана в Хорасані.

Науковим підсумком п'яти поїздок до Закаспію М.О. Зарудного стало капітальне зведення «Орнітологічна фауна Закаспійського краю».

У 1892 р. М.О. Зарудний перевівся до Пскова вчителем кадетського корпусу. 13 грудня 1895 р. його було затверджено у званні кореспондента Зоологічного музею Академії наук. Однак ученого тягнуло до нових досліджень – до вивчення в той час абсолютно невідомих у фауністичному відношенні глибинних частин Ірану. Ось чому у 1896 р. з допомогою Зоологічного музею Петербурзької Академії наук вчений-орнітолог зумів відвідати найбільш східні частини тодішньої Персії (Іран). За 4 місяці він пройшов понад 200 верст горами і спекотною пустелею. Під час цієї подорожі було зібрано величезний матеріал з усіх груп тварин, який поступив до Зоологічного музею імператорської Академії наук у Петербурзі. У 1898 р. М.О. Зарудний отримав від Російського географічного товариства малу золоту медаль за дослідження Персидських пустель. А в 1900 р. світ побачила його книга «Екскурсія по Північно-Східній Персії і птахи цієї країни».

За дорученням Російського географічного товариства М.О. Зарудний здійснив свою третю подорож до Східного Ірану, яка тривала цілий рік (з вересня 1900 по вересень 1901 р.). Він подолав 4,5 тисячі верст і дістався узбережжя Індійського океану, привіз 3140 екземплярів птахів, масу інших тварин, у тому числі близько 50000 екземплярів комах, метеорологічні записи, величезний фотографічний матеріал і т.д. У привезеному ним зоологічному матеріалі виявилася величезна кількість абсолютно нових для науки форм тварин, особливо серед комах і частково птахів.

Звитяжні подорожі М.О. Зарудного належним чином оцінювалися науковим співтовариством. Так, у 1901 р. вчений отримав премію ім. М.М. Пржевальського від Російського географічного товариства – «За подорожі по Східній Персії і труди з зоогеографії Персії». А в 1904 р. М.О. Зарудний вдруге отримав цю саму ж премію «За подорож в Персію у 1904 р.». В січні 1907 р. вже в Ташкенті він закінчив книгу «Птахи Псковської губернії» (1910). А в 1907 р. він втретє отримав медаль ім. М.М. Пржевальського, на цей раз – за вивчення природи Росії і суміжних з нею частин Азії.

Восени 1906 р. М.О. Зарудний перевівся до Ташкента на ту ж саму посаду викладача кадетського корпусу. Тут він дожив аж до кінця свого життя. В Ташкенті вчений-мандрівник повністю віддався вивченню фауни Середньої Азії, головним чином, дослідженню орнітофауни. Використовуючи літні канікули, М.О. Зарудний здійснив ряд поїздок і експедицій по Середній Азії. Перелік їх вражає: екскурсії по долині річки Пскему, що на півночі Ташкенської області Узбекистану і Кизил-Кумам (1907), по східній Фергані (1910). Влітку 1911 р. М.О. Зарудний обстежив середню течію Сир-Дар'ї, а в

1912 р. побував у Центральних Кизил-Кумах. В 1914 р. він здійснив поїздку на Аральське море і провів детальне обстеження, як фауністичне, так і географічне, його берегів і островів для доповнення відомої монографії Л.С. Берга про Арал.

Наукова діяльність М.О. Зарудного в останньому, ташкентському періоді його життя була дуже плідною. За цей час з'явився у друці ряд його великих праць і безліч статей та заміток (близько 90 назв), переважно орнітологічних. У 1918 р. побачила світ остання велика робота М.О. Зарудного «Список птахів Закаспійської області і розподіл їх зоологічними ділянками цієї країни».

У квітні 1918 р., після встановлення радянської влади, в Ташкенті було відкрито Ташкентський народний університет. М.О. Зарудного запросили читати студентам курс зоології. В цей час він активно працював як член правління, а пізніше – заступник голови Туркменського відділу Російського географічного товариства. Однак головна діяльність М.О. Зарудного в ті роки була пов'язана з Туркестанським народним музеєм, який було ним за дорученням університету, реорганізовано навесні 1918 р. з обласного музею. З часу заснування музею і до своєї смерті М.О. Зарудний був директором музею, віддавши цій роботі багато часу і сил.

Помер М.О. Зарудний раптово і трагічно. 17 березня 1919 р., в музеї, він випадково випив отруєну рідину (спирт) і через три години помер.

Наукова спадщина М.О. Зарудного величезна (219 праць). Вона ще чекає своїх дослідників. Найважливіші наукові праці присвячені фауністиці, головним чином орнітології. Це був видатний орнітолог-систематик. У цій ділянці він досяг світового визнання як кращий знавець іранських і середньоазіатських птахів. Протягом свого життя М.О. Зарудний зібрав декілька десятків тисяч екземплярів птахів. Особлива значущість його праці полягає в тому, що в переважній більшості він колекціонував сам. Поряд з орнітологічним матеріалом він збирав представників інших груп наземних хребетних і комах. За підрахунками О.П. Семенова-Тян-Шанського, М.О. Зарудний зібрав близько 200 тисяч комах. На його честь було названо понад 100 видів тварин.

Праці:

1. Орнитологическая фауна Оренбургского края. *Записки импер. Академии наук.* 1888. 338 с.
2. Орнитологическая фауна Закаспийского края. *Матер. к познанию фауны и флоры Российской империи. Отд. зоологии.* 1896. Вып. 2. 555 с.
3. Экскурсии по Восточной Персии. *Записки Русского геогр. о-ва по общей географии.* 1901. Т. 36. № 1. 362 с.

4. Птицы Восточной Персии: Орнитологические результаты экскурсии по Восточной Персии в 1898 г. *Записки Русского геогр. о-ва по общей географии*. № 2. 467 с.
5. Птицы Псковской губернии. *Записки импер. Академии наук в Петербурге*. 1910. Т. 25. № 2. 182 с.
6. Птицы Аральского моря. *Изв. Туркестанского отд. Русского географ. об-ва*. 1916. Т. 12. № 1. 229 с.

Література про нього:

1. Бобринський Н.А. Н.А. Зарудний: Зоолог и путешественник (1859–1919). Москва. 1940. 72 с.
2. Семенов-Тянь-Шанский А.П. Отзыв о трудах Н.А. Зарудного. *Отчет Русского геогр. о-ва за 1907 г.* Санкт-Петербург, 1908. С. 32–33.
3. Вансовский В.С. К 35-летию ученой деятельности Н.А. Зарудного. *Изв. Турк. отд. Русск. геогр. о-ва*. 1916. Т.12. Вып. 1. С.1–15.
4. Попов А. Н.А. Зарудный (некролог). *Наша газета*. 1919. № 57. 20 марта.
5. Бобринский Н.А. Николай Алексеевич Зарудный как зоолог. *Изв. Турк. отд. Русск. геогр. о-ва*. 1923. Т.15. С.17–20.
6. Бутурлин С.А. Памяти Н.А. Зарудного. *Турк. Охота*. 1923. № 4–7. С. 13–14.

Олег Пилипчук

ЕЙХЕЛЬМАН Отон Отонович

*(27.04.1854, м. Георгієвське, Російська імперія –
12.02.1943 м. Прага, Чехія)*

Юрист. Отон Отонович Ейхельман – відомий український правознавець і громадсько-політичний діяч народився 27 квітня 1854 р. в маєтку Георгієвське, що під Санкт-Петербургом. У 1872 р. закінчив Ревельську гімназію, а у 1875 р. юридичний факультет Дерптського університету. Вже через рік, у 1876 р. успішно захистив магістерську дисертацію, що дало йому можливість отримати посаду доцента Демидівського юридичного ліцею по кафедрі державного і адміністративного права.

У 1880 р. переїхав до Києва і вже у Київському університеті Св. Володимира захистив докторську дисертацію, що дало йому можливість розпочати кар'єру у цьому навчальному закладі. Так, він працював на посаді професора кафедри історії найважливіших іноземних законодавств давніх і нових, а також на кафедрі міжнародного права.

В 1902 р. був Київським міським головою. У 1905 р. обійняв посаду декана юридичного факультету. У період 1908-1913 рр. працював в.о. директора Комерційного інституту в Києві і ректора Київського університету.

У 1918 р. працював в Міністерстві торгівлі і промисловості, а потім в Міністерстві іноземних справ УНР. За часи Директорії УНР, у 1922 р. – в.о. Міністра іноземних справ УНР.

В 1921 р. вчений емігрував до Чехословаччини. Протягом 1921–1943 рр. працював в Українському вільному університеті в Празі.

Помер Отон Отонович 12 лютого 1943 р. у Празі на 89 році життя.

У своїй професійній діяльності Отон Ейхельман здійснив класифікацію норм міжнародного права, зробив вагомий внесок у систематизацію та методику викладання міжнародного права. До основних його праць належать «Історія іноземних законодавств» (1884), «Програма курсу міжнародного права» (1885), «До питання історії міжнародного права» (1886), «Конспект лекцій з міжнародного права. Хрестоматія російського міжнародного права» (1887), «Замітки про міжнародні трактати і міжнародне приватне право.

Історичний нарис учень про право і державу» (1892), «Правовий статус військовополонених напередодні російсько-японської війни» (1905), «Нариси із лекцій з міжнародного права» (1909). Уклав збірник міжнародних договорів, підписаних Росією, та документів російського законодавства з питань міжнародного права. Брав участь у підготовці проекту конституції Російської імперії, розробив проект виборчого закону. Автор проекту конституції УНР та «Програми для складання Зводу законів для звільненої України».

Отон Ейхельман посідає особливе місце в історії правової думки України завдяки своїм звитяжним працям з державного (конституційного) права. Його можна назвати творцем своєрідних конституційних документів, які, безперечно, збагачують політику і право України цінностями світового конституціоналізму. Предметом інтересів О.О. Ейхельмана були найактуальніші питання про політичну волю і парламентаризм, права людини і політичну боротьбу, місцеве самоврядування і народовладдя, національне самовизначення, національну партію тощо. Як один із перших політичних публіцистів України Отон Ейхельман зробив пропаганду політичної волі та її конституційно-правових гарантій своєю головною справою. Безперечно, О.О. Ейхельман не проголошував нічого надзвичайного для українського життя. Він визнавав, що сучасні йому думки про політичну волю є продуктом складного міжнародного і розумового процесу. Бо на той час ідеї конституціоналізму, політичної волі, прав людини вже достатньою мірою були сформовані і «працювали» в загальному руслі виникнення історично прогресивних напрямів політичної і правової думки Західної Європи та Америки. Вони співпадали зі становленням і розвитком юридичного мислення, критикою феодального свавілля і беззаконня, абсолютистських і поліцейських режимів. А з появою раціоналістичних концепцій права та утвердження ідей гуманізму, пошуків різних державно-правових засобів, конструкцій і форм (поділ влади, парламентаризм тощо), які були спрямовані проти узурпації політичної влади та її безвідповідальності перед громадянами й суспільством, усі бачили цінності та значення правових ідей в тій чи іншій формі. Тому О. Ейхельман, як прогресивний політичний діяч і правник, постійно наполягав на втіленні їх у життя, спочатку в Російській імперії, а відтак і в Україні. Тема конституціоналізму червоною ниткою проходить через усе життя вченого.

Розвиткові державно-правових концепцій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. значною мірою сприяли Михайло Грушевський та Володимир Винниченко. Національні проблеми українського народу були основою їхніх політико-правових концепцій. Природно, що саме їхні погляди були найбільш

близькі Отону Ейхельману, який жив у той самий час, і сповідував політико-правові ідеали своєї епохи.

О.О. Ейхельман перебував у таборі прихильників орієнтованого на Захід конституціоналізму, зокрема конституційної монархії. В історичному аналізі політичних систем і політичної влади різних держав минулого він намагався відшукати обґрунтування і конструктивність ідеї політичної свободи. Він досконало вивчив політичну історію Австро-Угорщини, Швейцарії, Англії, США. Найбільше його приваблював конституціоналізм США, де правила закони, а не свавілля людей. Всі політичні твори О.О. Ейхельмана свідчать про його близькість до європейської політичної історії, продуманість його конституційно-правових ідей, які викристалізувалися в конкретному конституційному проекті «Проект Конституції (Основних державних законів) Української Народної Республіки».

Згідно з цим Проектом в основу внутрішньої політичної організації України О.О. Ейхельман пропонував покласти федеральну форму державного устрою, застосовувати право референдуму народу, тобто права безпосереднього народного голосування для вирішення не тільки питань, що стосуються змін у змісті конституції – Основного Державного закону, – а й питань звичайного законодавства, а також деяких питань державного управління.

О.О. Ейхельман стверджував, що під зверхністю народного суверенітету, згідно з Проектом, самостійно повинні функціонувати такі атрибути влади: Парламент, Управління (так звана виконавча влада), Суд і Фінансовий контроль.

О.О. Ейхельман стверджував, що політична відповідальність міністрів повинна базуватися на серйозному і об'єктивному ґрунті. Судові та Фінансовому контролю повинна забезпечуватися повна незалежність від виконавчої влади та Парламенту. Охорона конституційності в діях парламенту довіряється судовій владі.

Усі ці засади, хоча й не були новиною, але за часів О.О. Ейхельмана переважно зустрічалися у розрізненому вигляді. Ось чому він сформулював свій Проект конституції для Української Народної Республіки не як ідеал для конституції далекого майбутнього для України, не як теоретичну вигадку, а як реально доцільний, цілком здійснений і єдино можливий державний устрій в Україні, який здатен забезпечити мирне і культурне життя народу.

О.О. Ейхельман наголошував на тому, що народ повинен знати, що весь його державний, господарський та культурний добробут залежить від нього самого і ніхто не має права заважати йому в його власній державній роботі, як у всіх її подробицях, так і в самій її основі. Широкий масі селянства

відкривався необмежений простір для політичної і громадської самодіяльності, за його власною моральною і політичною відповідальністю. На думку О.О. Ейхельмана, держава існує і функціонує для людей, які в ній живуть. Над ними держава має примусову владу з метою всебічного задоволення інтересів населення.

Основною засадою будівництва національної самостійної держави, після усталення відповідних етнографічних кордонів, О.О. Ейхельман вважав послідовне проведення в життя демократично-республіканського принципу. Весь народ, у міру здібності кожної одиниці, що входить до його складу, повинен бути допущений до громадсько-державної роботи і брати участь у вирішенні та виконанні громадських і політичних справ та праці в державі, починаючи від місцевої громади і закінчуючи політично-федеративним об'єднанням загальної цілості. Панування в державі мусить належати організованому демократичному розумові. Виходячи з такого погляду на будівництво демократично-республіканської, національно-самостійної держави, О.О. Ейхельман вважав, що це будівництво мусить розпочатись від самого фундаменту. Цим фундаментом він вважав сільську та міську громаду.

Стосовно прав і свобод громадян О.О. Ейхельман наголошував, що їх обмеження можуть бути зроблені законами лише з метою охорони безпеки держави, безпеки громадської і безпеки самої особи, а також як кара за вчинений громадянином злочин. Обмеження свободи особи на підставі законів повинні визначатися в кожному окремому випадку за постановою судової влади і лише у виняткових, точно визначених законом, випадках. Обмеження свободи особи на короткий термін може статися за розпорядженням адміністративної влади. Закономірна необхідність такого адміністративного заходу має бути перевірена Судом, коли того вимагатиме обмежена в правах особа або її законний представник.

О.О. Ейхельман політичну волю для України вбачав у демократизованих конституційних установах західного зразка, в соціально забезпечених правах людини, а конституційну державу ототожнював з народно-правовою державою: участь суспільства у створенні законів, контроль за їх виконанням, особиста й громадська воля, судовий захист прав людини. О.О. Ейхельман був твердо переконаний, що поряд з існуванням народного представництва, на його погляд, найвищою мірою є важлива для нормального конституційного життя наявність широкої особистої і громадської волі при контролі судових органів над її додержуванням.

Політична творчість О.О. Ейхельмана свідчить про те, що він багато в чому випередив свій час, акумулюючи в своїй концепції конституціоналізму

загальнолюдські цінності, які, в свою чергу, були сприйняті політичними течіями різної соціально-класової орієнтації. Він одним з перших розвинув чітку і ґрунтовну справу політичної волі в Україні в спеціально створеній політичній програмі, в якій вміщено докладний план політичної побудови України. Керуючись принципом синтезу національного і загальнолюдського О.О. Ейхельман доводив, що тут немає нездоланих суперечностей і проводив цей принцип через проблеми політичної волі, прав людини, політичної боротьби, місцевого самоуправління, національного самовизначення, давши ретроспективний начерк політичних і правових ідей, програму прогресу для майбутнього України.

Важливою рисою діяльності О.О. Ейхельмана було те, що теоретичну розробку міжнародного права він дуже тісно поєднував з практикою його формування і застосування в міжнародних відносинах. На поглядах О.О. Ейхельмана відбилася та обставина, що він мав можливість пізнати його в реальному житті. Безперечно, норми міжнародного права не були для О.О. Ейхельмана абстракцією, що впливала з логічних побудов і принципів. Вони були зумовлені потребами конкретного стану міжнародних відносин і О.О. Ейхельман брав активну участь у виробленні деяких з них.

Поза усяким сумнівом, праці О.О. Ейхельмана з міжнародного права характеризувалися новизною. Фактично в Україні в цей час було мало спеціалістів-юристів, які б так ґрунтовно займалися проблемами міжнародного права.

Безперечно, якщо порівняти міжнародне право кінця XIX – першої половини XX століть, то можна казати про різні епохи – надто вже великою була різниця між ними. І хоча розвиток йшов поступово, з накопиченням кількісних змін, із збереженням наступності, але вже на початок Першої світової війни і пов'язаних з нею революційних потрясінь усе більше вимальовувався той рубіж, який позначив якісно новий ступінь історичної еволюції міжнародного права. Сьогодні вважається, що за порівняно короткий відрізок часу – 30–40 років XX ст. – було зроблено стільки новацій, що його можна назвати переломним етапом. Власне, в першій третині XX ст. сформувалося багато з того, що складає фундамент сучасного міжнародного права. Звичайно, це стосується й того, що зробив О.О. Ейхельман у теорії міжнародного права.

Таким чином, міжнародне управління в розумінні О.О. Ейхельмана виглядало так. Він вважав, що в основі міжнародного права лежить потреба народів у спілкуванні один з одним. Ця потреба гарантує суверенітет і незалежність держав. Вчений стверджував, що із міжнародного спілкування

впливає необхідність міжнародного управління, тобто діяльності держав із погодженням інтересів їх самих, їхніх громадських організацій і громадян. Сукупність юридичних норм, що регулюють цю діяльність, складає право міжнародного управління, яке знаходиться в центрі усієї системи міжнародного права. Воно і регулює співробітництво держав у сфері їх економічних, науково-технічних, культурних і правових інтересів, а також регламентує структуру та діяльність органів держав у даній сфері (сьогодні це посольства і консульства). Так само, як і способи вирішення міжнародних суперечок, що виникають у ході співробітництва держав. Тому роль українського правознавця і громадського діяча О.О. Ейхельмана у процесі формування загальних принципів міжнародного права в Україні незаперечна.

Праці:

1. Эйхельман О.О. Консульское право. Житомир, 1886. 128 с.
2. Эйхельман О.О. Заметки из лекций по международному праву. Киев, 1889. 57 с.
3. Эйхельман О.О. Заметка о международных трактатах и международном частном праве. Киев, 1890. 12 с.
4. Эйхельман О.О. Очерки из лекций по международному праву. Киев, 1905. 394 с.
5. Эйхельман О.О. К вопросу об истории международного права и его литературы. Киев, 1885. 67 с.

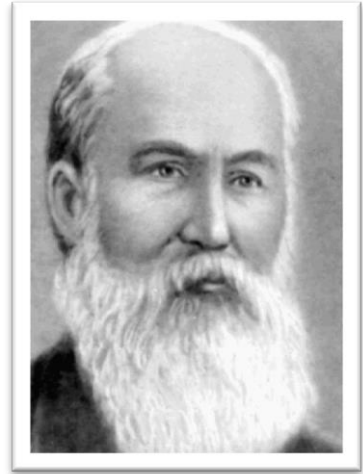
Література про нього:

1. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. Львів: Світ, 1999. 284 с.
2. Савчук К.О. Отон Отонович Ейхельман – видатний представник київської школи міжнародного права. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 236–241.
3. Денисов В., Савчук К. Розвиток науки міжнародного права в Україні у XIX – першій половині XX сторіччя. *Український щорічник міжнародного права*. 2008. Київ, 2010. С. 275–278.
4. Історія міжнародного права /А.І. Дмитрієв, Ю.А. Дмитрієва, О.В. Задорожній. Київ, 2008. С. 224–227.

Оксана Пилипчук

КАЩЕНКО Микола Феофанович

*(07.10.1855, С. Московка на Катеринославщині
(нині Вільнянського району Запорізької області)
– 29.03.1935, м. Київ)*

Зоолог, ембріолог, лікар-біолог і селекціонер,
акад. АН УРСР (з 1919). Як дарвініст, він талановито поєднував наукову роботу із запитами практики. Був енциклопедистом у біології. Природознавством цікавився з молодих років: спочатку займався гістологією і ембріологією, а потім фауністикою, систематикою і зоогеографією.

Після закінчення гімназії, у 1875 р., М.Ф. Кащенко вступив на медичний факультет Московського університету. Тут він потрапив під вплив зоолога, професора О.П. Богданова, зайнявся зоологією і повністю оволодів мікроскопічною технікою досліджень. Весь свій вільний час віддавав роботі в Зоологічному музеї. З часом М.Ф. Кащенко відчув, що на медичний факультет він вступив помилково і почав думати про переведення на природниче відділення фізично-математичного факультету до Харківського університету. Однак протягом року він ще продовжував навчатися на медичному факультеті в Московському університеті, вперше зацікавився загальнобіологічними питаннями, а захоплення мікроскопічною технікою привело його до ембріологічної лабораторії проф. З.І. Стрельцова, під керівництвом якого він ще студентом надрукував свої перші праці. Вони були настільки значними що на них досі посилаються дослідники-ембріологи.

Захоплення ембріологією було таким сильним, що після закінчення у 1880 р. Харківського університету М.Ф. Кащенко залишився при ембріологічній лабораторії приватним асистентом і слухав курс порівняльної анатомії у проф. О.Ф. Масловського. Ось чому вже через 2 роки молодого дослідника залишили при університеті для підготовки до професорського звання з ембріології і порівняльної анатомії. Вже через два роки М.Ф. Кащенко захистив дисертацію і отримав вчений ступінь доктора медицини. В тому ж році його було призначено на посаду приват-доцента з курсу порівняльної анатомії при медичному факультеті. Захоплення проблемою доказів еволюції органічного світу було настільки великим, що з 1886 по 1888 рр. молодий дослідник підвищував кваліфікацію за кордоном в

зарубіжних лабораторіях: у ембріологів Гертвіга, Гіса і Бальденмейєра, а потім стажувався на Неаполітанській зоологічній станції в Італії. У своїй автобіографії М.Ф. Кащенко з приводу стажування згодом напише: *«Пройшовши школу Стрельцова, мені небагато потрібно було доучуватися за кордоном»*.

Повернувшись в Україну, М.Ф. Кащенко отримав 1888 р. призначення на посаду першого професора зоології і порівняльної анатомії медичного факультету Томського університету, який щойно відкрився. Перші роки праці в Томську молодий професор присвятив розробці ембріональних питань і тому його основні наукові праці присвячені ембріології хребетних тварин і мікроскопічній техніці. З його іменем пов'язане зародження патологічної ембріології, пріоритет вітчизняної науки з мікроскопічного вивчення раннього патологічного онтогенезу людини. І все ж захоплення ембріологічними дослідженнями тривало недовго. Вчений різко змінив свій науковий інтерес у бік класичних зоологічних досліджень – його зацікавила систематична зоологія і особливо її гілка – теріологія (наука про ссавців). Ці уподобання вченого, мабуть, були зумовлені двома причинами – з одного боку, те, що в Томську ще була слабка база для проведення фундаментальних ембріологічних досліджень, і те, що він брав активну участь у наукових експедиціях у різних районах Сибіру. Вивчає нові види тварин та їх географічне поширення, створив в Томську зоологічний музей.

Разом з активною науковою діяльністю активно популяризував наукові знання. У 1891/1892 навчальному році побачив світ перший навчальний посібник М.Ф. Кащенка з зоології для студентів-медиків. У 1901 р. Московський університет присудив йому науковий ступінь доктора зоології, а в 1909 р. Кащенко в Томську отримав звання заслуженого професора.

Працюючи в Сибіру, М.Ф. Кащенко став автором численних робіт з фауни Сибірського краю. Тут він встановив ряд нових для науки видів хребетних тварин. Коло його наукових інтересів не обмежувалося лише зоологією. Він здійснював дослідження з акліматизації плодових і квіткових рослин і був одним з основоположників наукового плідівництва в Сибіру. Загалом, М.Ф. Кащенко не був кабінетним вченим, він був також активним громадським діячем – знаходив час для читання публічних лекцій, брав активну участь в організації вищих жіночих курсів, у створенні наукових товариств. М.Ф. Кащенка вважають основоположником Сибірського садівництва.

У зв'язку з обранням М.Ф. Кащенка у 1912 р. професором кафедри зоології на сільськогосподарському відділенні Київського політехнічного інституту,

вчений переїхав до Києва. Тут він ще більше проявив себе як вчений, педагог і громадський діяч. Відразу ж після приїзду до Києва він створив у 1914 р. Акліматизаційний сад, який очолював аж до кінця свого життя. У 1919 р. його було обрано дійсним членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Фактично М.Ф. Кащенко є фундатором цієї Академії, він був академіком першого обрання її членів. В Академії вчений здійснював роботу в двох напрямках – у зоології та акліматизації рослин. Хоча останні роки свого життя він активно працював у галузі селекції лікарських, технічних, плодкових рослин. Особливі успіхи вченого лежать у площині акліматизації декоративно-квіткових і, особливо, південних плодкових культур (персика, абрикоса, винограду, айви) в Україні.

М.Ф. Кащенко – організатор і перший директор (1919–1926) Зоологічного музею Всеукраїнської Академії наук. Помер М.Ф. Кащенко у 1935 р. і похований на Байковому кладовищі у Києві. Його ім'я присвоєно відділу акліматизації Центрального ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України.

Наукова спадщина вченого величезна. Однак досі вона належним чином не оцінена. Мало цього, відкриття М.Ф. Кащенка мають світове значення. Так, він вважається сьогодні піонером у мікроскопічних дослідженнях патологічних плідних яєць людини. Спочатку про його дослідження забули і першість в цьому питанні приписували італійцеві Джакоміні, який розпочав свої дослідження на 5 років пізніше. Для порівняльної анатомії і ембріології мають важливий інтерес дослідження М.Ф. Кащенко розвитку пальців у людського зародка (1884). Нарешті, у своїй дисертації «Епітелій людського хоріона і його роль в гістогенезі зародка» М.Ф. Кащенко описав двошарову структуру стінки зародка і довів спільне походження обох шарів, торкнувся при цьому питання про можливості утворення залишкових клітин з епітелію зародка. Цим вчений вніс ясність у мало вивчене тоді ще питання про плаценту. Шкода, але сьогодні про М.Ф. Кащенка як про ембріолога згадують мало. Однак його заслуги в розробці ембріологічних питань дуже значні.

Так, уже перші його праці, виконані у 1881–1882 рр. у Харківському університеті, були присвячені дослідженню кісткової тканини. В них дослідник пояснював розвиток кісток амфібій і дійшов висновку, що живлення кісток здійснюється за участю кісткових клітин. Його стаття «Про атрофічні людські зародки» (1888) відкрила для дослідників нову мікроскопічну еру в патологічній ембріології людини. Це має велике значення для вчення про ранній патологічний онтогенез, в основу якого покладено боротьбу з такими захворюваннями, як самовільний аборт і позаматкова вагітність.

Досліджуючи глоткову ділянку зародків ссавців і птахів (1887), М.Ф. Кащенко розширив і доповнив уявлення про хід розвитку дихальної системи, органу слуху, щитовидної і виличкової залоз.

У результаті роботи М.Ф. Кащенка на Біологічній станції в Неаполі побачила світ його видатна праця «Історія розвитку ембріонів селяхій» (1894). На особливу увагу заслуговує питання, з якої частини зародкового диска утворюється тіло зародка у акулових. Досліджуючи розвиток селяхій (акул), М.Ф. Кащенко особливу увагу приділив проблемі мезенхіми (зародка сполучних речовин). Він переконливо довів, що мезенхіма – сукупність зародкових клітин, які залишилися невикористаними під час утворення епітеліальних органів. Він вважає, що мезенхіма утворюється частково з продуктів сегментації, а частково – з різних зародкових шарів (і при цьому протягом досить-таки тривалого періоду розвитку).

Останню роботу в галузі ембріології М.Ф. Кащенко опублікував у 1896 р. в Томську під назвою «Що таке мезенхіма?» У цій праці автор підбив підсумки усіх попередніх досліджень з цієї проблеми і підкріпив новими фактами вчення про неоднакове походження і неспецифічність мезенхіми, не зменшуючи в той же час ролі середнього зародкового шару при мезенхімогенезі.

Однак, приїхавши до Томського університету, вчений поступово залишив дослідження у галузі ембріології і перейшов до досліджень в галузі фауністики, систематики і зоогеографії. Спочатку він вивчав тваринний світ міста Томська та його околиць, а з 1891 р. виїхав на Барабинські озера для вивчення епізоотій риби. У 1896 р. він побував на р. Обі, де вивчав риболовство і птахів. Декілька разів відвідував Алтай, де вивчав загальний склад фауни і збирав великі колекції безхребетних і хребетних тварин. Під час поїздок Сибіром вчений збирав матеріал про видовий склад фауни різних районів Західного Сибіру. У своїх статтях М.Ф. Кащенко не тільки викладав нові відомості з систематики, поширення біології ссавців і гадів, а й і описав нові для науки види і форми.

На жаль, після переїзду М.Ф. Кащенка до Києва весь зібраний матеріал в Томському зоологічному музеї не було оброблено. Однак понад 70 наукових праць, що стосуються фауни Сибіру, він все ж зумів опублікувати. Серед них найбільшу вартість мають праці, присвячені описові хребетних тварин Алтаю і Забайкалля, нових видів полівок, важливих ссавців Томського краю.

У 1927 р. М.Ф. Кащенко залишив роботу в Зоологічному музеї і повністю віддався роботі в галузі акліматизації і селекції рослин. Академік ВУАН М.Ф. Кащенко був біологом широкого профілю, дарвіністом, робив широкі

узагальнення, а всі його праці були проникнуті ідеєю еволюційного розвитку органічного світу.

Праці:

1. Об атрофических человеческих зародышах. *Тр. Медицинской секции о-ва опытных наук при Харьковском ун-те.* 1883. С. 1–63.
2. Предварительные заметки о сегментации яйца у акуловых. *Изв. о-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии.* 1894. Т. 2. № 1–2.
3. Что такое мезенхима? *Изв. Томского ун-та.* 1896. Кн.10. С.1–24.
4. Определитель млекопитающих животных Томского края. 1900. 24 с.
5. Обзор гадов Томского края. *Изв. Томского ун-та.* 1902. 24 с.

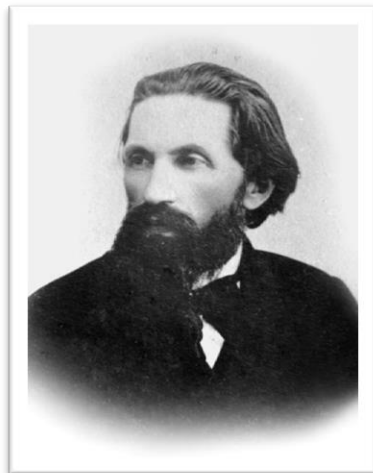
Література про нього:

1. Николай Феофанович Кащенко (1855-1935) / Б.Н. Мазурмович, И.К. Шульга. *Выдающиеся отечественные зоологи.* Москва: Госиздат, 1955. С. 168–173.
2. Квитницкий-Рыжов Ю.Н. Эмбриологические исследования Н.Ф. Кащенко (к столетию со дня рождения). *Архив анат., гистол. и эмбриологии.* 1955. Т.2. № 4. С. 71–76.
3. Коваленок А.В. Н.Ф. Кащенко как эмбриолог. *Томский час: Ученые записки.* 1950. Т.15. С. 41–46.
4. Маркевич А.П., Квитницкий-Рыжов Ю.Н. Научная деятельность Н.Ф. Кащенко в области зоологии. *Изв. Академии наук СССР.* Москва: Изд-во АН СССР, 1951. № 4. С. 14–22.
5. Гришко Н.Н. Творец новых форм растений – Н.Ф. Кащенко. *Изв. Академии наук СССР.* 1951. №4. С.3–14.
6. Романець О.В. М.Ф. Кащенко – вчений, педагог, організатор науки (1855–1935). *Історія української науки на межі тисячоліть.* 2000. Вип. 3. С.191–198.
7. Романець О.В. Академік М.Кащенко – один із засновників Української академії наук. *Нариси з історії природознавства і техніки.* 2000. № 43. С. 200–204.
8. Романець О.В. М.Ф. Кащенко – вчений, педагог, організатор науки (1855–1935): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. Київ, 2003. 19 с.

Олег Пилипчук

КИРПИЧОВ Віктор Львович

(26.09.1845, м. Петербург –
07.10.1913, м. Петербург)

Інженер, механік. Заслужений професор, організатор вищої технічної освіти, засновник і перший ректор Київського політехнічного інституту.

Народився в сім'ї викладача математики. Дитинство провів у Псковській губернії. Оскільки батько його був викладачем інженерної справи, то і Віктор та його семеро братів присвятили своє життя науково-технічній діяльності. Довгу дорогу в освіті Віктор Львович розпочав спочатку в Полоцькому кадетському корпусі, а потім у Михайлівському артилерійському училищі. В Михайлівську артилерійську академію Кирпичов вступив в 1865 році. В 1869 р. отримав посаду штатного військового викладача одночасно Академії та училища.

По закінченні вищої освіти в 1870 р. Віктор Львович отримав посаду викладача механіки на хімічному відділенні Петербурзького технологічного інституту. Цей період подарував Кирпичову знайомство з І.О. Вишнеградським, який справив на молодого інженера величезне враження. Він був одним з перших інженерів, який зайнявся актуальним на той час питанням охорони робітників від нещасних випадків.

На початку 70-х років Віктор Львович працював в Гейдельберзі у Кірхгоффа, у Максвела і лорда Рейлля. На основі цієї співпраці у 1884 р. з'явилася робота «Додаток теореми лорда Рейлля до питань будівельної механіки».

З 1 січня 1877 р. Кирпичова згідно з рішенням Вченого комітету було затверджено професором Петербурзького технологічного інституту на механічному відділенні по кафедрі прикладної механіки, де він читав такі курси: графічна статистика, опір матеріалів, деталі машин, вантажопідйомні машини та проектування. Згідно з цими курсами Кирпичовим було підготовлено і надруковано навчальні посібники.

У 1885 р. І.О. Вишнеградський брав активну участь у реорганізації Петербурзького технологічного інституту, а також у створенні Харківського технологічного інституту (ХТІ). Але основну діяльність у відкритті ХТІ він

доручив В.Л. Кирпичову, який очолив інститут, а відтак і керував ним досить довго (1885–1898 рр.).

Діяльність Кирпичова в Харкові прийшлася на тяжкі та смутні роки реакції, коли багато планів так і залишились нереалізованими. Але все ж таки у 1896 р. йому вдалося розширити рамки ХТІ і відкрити кафедру сільськогосподарського машинобудування. З цією ж метою у 1897 р. Кирпичов брав участь у важливому засіданні з питання «розширення С-Петербурзького і Харківського технологічних інститутів, а також Московського технологічного училища». Засідання це відбувалося під керівництвом міністра народної освіти графа І.Д. Делянова та за участі міністра фінансів С.Ю. Вітте. Це мало величезне значення для впровадження вищої та середньої освіти серед народних мас. Так, ХТІ отримав фінансування на будівництво нового корпусу для студентів І-го і II-го курсів на 500 чоловік, що дало змогу збільшити кількість студентів. А от відкрити «гірське» та електротехнічне відділення Кирпичову так і не вдалося.

Загалом Харківський період (1885–1898 рр.) життя і діяльності вченого був дуже активним і насиченим. Про це свідчить той факт, що під керівництвом Кирпичова ХТІ на той час посідав провідне місце за складом викладацького персоналу і веденням викладання.

Одночасно Кирпичов відвідує різноманітні виставки і з'їзди, наприклад Міжнародну виставку в Чикаго в 1893 р. (Віктор Львович описав свої враження в праці «Всесвітня Колумбова Виставка в Чикаго», а також виписав для ХТІ, вперше для Росії, парову турбіну Лавалля).

Питанням вищої освіти в Росії Кирпичов постійно приділяв особливу увагу і тому в грудні 1897 р. брав участь у важливому з'їзді при Міністерстві фінансів разом з Менделєєвим, Ковалевським, Коноваловим та ін. (близько 70 осіб) для затвердження проекту Київського політехнічного інституту. До цього проекту Кирпичов підійшов дуже серйозно, розробив декілька важливих пропозицій та проектів, і тому був обраний на посаду тимчасового директора КПІ.

Отримавши цю посаду, Кирпичов розгортає широкомасштабну діяльність в інституті, зокрема постановку викладання в технічних лабораторіях. А вже в 1898 р. його було затверджено на посаді директора і ординарного професора Київського Політехнічного ін-ту ім. Олександра II.

Віктор Львович мав талант розгледіти талановитого педагога, тому на викладацьку роботу запрошував як відомих професорів, так і маловідомих скромних викладачів і молодих вчених. Діяльності в КПІ Кирпичов віддавав

всі свої сили і тому через 3 роки після створення, інститут мав свої власні будівлі, а в 1903 р. відбувся перший випуск Київських інженерів-технологів.

Як талановитий педагог, лекції якого збирали повні аудиторії інституту, Віктор Львович при КПІ створив першу Київську наукову школу механіки в галузі динамічної і статичної міцності машинобудівного напрямку. У тісній роботі зі студентами Кирпичов завжди дотримувався принципу поєднання теоретичної підготовки і практичних або лабораторних занять. Велику увагу приділяв розвитку у студентів здібностей до наукової творчості та винахідницької роботи.

З причин нелегкої політичної обстановки в країні (репресії, студентські хвилювання) та погіршення стану здоров'я Віктор Львович на посаді директора КПІ пробув недовго. В 1903 р. його прохання про відставку було прийнято.

Одночасно з організаторською і педагогічною діяльністю Кирпичов вів і широку громадську діяльність: в Київському відділенні Російського технічного товариства, в Південно-Руському товаристві технологів (1895–1898), в Міжвідомчій комісії з перетворення вищих навчальних закладів. Кирпичов – голова відділу вищих навчальних закладів, перший голова Спілки російських інженерів.

В 1903 р. Кирпичов переїздить до Санкт-Петербурга і одразу приступив до роботи в СПб Політехнічному інституті – працював в будівельній комісії і викладає «Курс прикладної і будівельної механіки», який читав до кінця свого життя протягом 10 років.

Наукова спадщина Віктора Львовича також заслуговує на увагу. Цією широкомасштабною науковою діяльністю Віктор Львович здійснив величезний внесок у розбудову вітчизняного машинобудування на початку ХХ ст. – вказав шляхи його подальшого розвитку у країні з урахуванням науково-технічного прогресу Росії, а також країн близького і далекого зарубіжжя.

Основні напрями його наукової діяльності були такі: опір матеріалів, будівельна і технічна механіка, міцність машин та конструкцій. Першим у Росії Кирпичов видав повний курс опору матеріалів і курс статички споруд, розробив методи розрахунку різних статично невизначених конструкцій. Провів експериментальні дослідження з вивчення напруженого стану в елементах конструкцій з використанням поляризаційно-оптичного методу. Ідею використання теореми взаємності разом з поняттям узагальнених сил пристосував для побудови лінії впливу в різноманітних задачах, що стосуються простих і нерозрізних балок і арок. Вказав на перспективність

оптичних методів при дослідженні пружних деформацій і виготовленні деталей машин. Провів дослідження втоми матеріалів на основі їх кристалічної будови. Відкрив закон подібності в механіці.

За величезні успіхи у науці В.Л. Кирпичов був нагороджений орденами Св. Володимира (1890) та Св. Ганни (1878).

З-під пера вченого світ побачили 40 наукових праць. В останні роки життя Віктор Львович повернувся до питання охорони праці і написав вступ до збірника «Охорона життя і здоров'я робітників». Під час роботи в Петербурзькому політехнічному інституті навколо вченого збирались молоді викладачі і студенти, з якими він проводив довгі бесіди з питань механіки. Ось на основі цих зборів і була випущена в світ книга «Бесіди про механіку» (1903). Окрім механіки під час бесід піднімались такі питання, як еліптичні функції, варіаційне обчислення, космографічні побудови, графічне вирішення рівнянь, оптичне вивчення деформацій, врівноваження машин, теорія регуляторів та ін.

Помер Віктор Львович Кирпичов 7 жовтня 1913 р. в Петербурзі від крововилив в мозок.

Праці:

1. Детали машин. 1898.
2. Сопротивление материалов. Т. I 1898; Т. II. 1900.
3. Лишние неизвестные в строительной механике. 1903.
4. Оптическое изучение деформаций. 1913.

Література про нього:

1. Хто є хто: Довідник. Професори Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Київ: Освіта, 1998. С. 64–66.
2. Виктор Львович Кирпичов (некролог). *Записки по свеклосахарной промышленности КОРТО*. 1914. № 1. С.1–10.
3. Становление высшего технического образования на Украине. В.И. Оноприенко Т.А. Щербань. Киев: Наук. думка, 1990. С. 46–76.

Оксана Пилипчук

КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Федорович

(26.03.1833, м. Городище – 25.01.1885, м. Київ)

Сьогодні, в часи розбудови української державності, особливо актуальними постають проблеми національної ідеї, національної історії, українознавства. Надзвичайно важливими є звернення до тих вчених, праці яких заклали фундамент української правознавчої науки. Серед плеяди викладачів Київського національного університету імені Тараса Шевченка височить постать видатного українського вченого-правознавця, історика, етнографа, археолога і громадського діяча, доктора кримінального права Олександра Федоровича Кістяківського (1833–1885). Він палко боровся за скасування смертної кари, прославив своє ім'я піонерськими дослідженнями в галузі звичаєвого права України, введенням до наукового обігу славнозвісної юридичної пам'ятки «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Народився О.Ф. Кістяківський в сім'ї священника в с. Городище Сосницького повіту Чернігівської губернії (за сучасним поділом – Менський р-н Чернігівської області). Спочатку освіту здобував у повітовому духовному училищі, а згодом – у духовній семінарії м. Чернігова. Семінарію закінчив у 1852 р. Склавши іспити, юний Олександр став студентом юридичного факультету Київського університету імені Святого Володимира (1853–1857). Після закінчення університету отримав статус дійсного студента. Згодом працював домашнім учителем, готував до вступу в училище правознавства племінника відомого письменника та громадського діяча М. Маркевича.

У серпні 1858 р. переїхав до Санкт-Петербурга і в листопаді цього ж року його було зараховано на службу в Урядовому сенаті. Працював молодшим помічником секретаря в канцелярії межевого департаменту, а згодом на такій самій посаді в канцелярії Загальних зборів і, зокрема, департаменту геральдії.

У листопаді 1860 р. був призначений старшим помічником столоначальника в департаменті Міністерства народної освіти. В цей час розпочав свою наукову та літературну діяльність. Протягом 1860–1861 рр. в часописі «Журнал Министерства юстиции» опублікував три статті з питань судочинства, кримінального процесу і діяльності адвокатури.

У 1861 р. увійшов до складу редколегії українознавчого журналу «Основа», де незабаром став помічником головного редактора. У 1862 р. під псевдонімом «-кій» він опублікував у даному журналі свою першу історико-юридичну працю «Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии». Невдовзі, скориставшись реформою Міністерства народної освіти, залишив канцелярську діяльність і повністю присвятив себе науковій і викладацькій діяльності. Оскільки статус дійсного студента не дозволяв претендувати на роботу на кафедрі, він склав у грудні 1863 р. іспити на звання кандидата права. Для цього він також підготував працю на право викладання під назвою «О пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда по действовавшему до судебной реформы уголовному судопроизводству, в особенности о предварительном тюремном заключении» і захистив її у вересні 1864 року. Це дало підстави допустити його як приват-доцента до читання лекцій з кримінального права та судочинства в Київському університеті.

У 1867 р. захистив дисертацію на ступінь магістра кримінального права за монографію «Исследование о смертной казни». Відразу був обраний штатним доцентом кафедри кримінального права і судочинства. В серпні цього ж року виїхав у наукове відрядження до Москви і Санкт-Петербурга для вивчення досвіду застосування на практиці судових статутів 1864 р. Результатом відрядження стала монографія «Историко-догматическое исследование по русскому праву о недопущении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда». У грудні 1868 р. вона була захищена як докторська дисертація.

На початку 1869 р. О.Ф. Кістяківського було обрано екстраординарним, а в лютому 1870 р. – ординарним професором кафедри кримінального права і судочинства. На цій посаді він працював до останніх років свого життя.

Для поглиблення власних наукових знань і знайомства з досягненнями в галузі кримінальної справи за кордоном Олександр Федорович неодноразово виїздив у відрядження до університетів Відня, Гейдельберга, Берліна, Неаполя та Риму (1877–1879 рр.). До кола його наукових інтересів належали проблеми кримінального права і процесу, судочинства, історії права, кримінології, адвокатури, пенітенціарної практики.

Велику науково-дослідницьку і педагогічну роботу О.Ф. Кістяківський поєднував з адвокатською практикою та громадською діяльністю. Він якийсь час був присяжним повіреним, гласним Київської думи, директором Київського тюремного комітету (1865–1870 рр.), Головою Київського

юридичного товариства (з 1879 р.), головою адміністрації Городищенських цукрових заводів (1881–1884 рр.).

О.Ф. Кістяківський був одним із засновників, учасником та головою Київського юридичного товариства (1877–1879 рр.). Дане Товариство у своїй діяльності керувалося Статутом, затвердженим Міністром народної освіти 30 жовтня 1876 року. Основна діяльність Товариства була спрямована на обговорення актуальних питань правознавства, популяризацію юридичних питань серед населення та сприяння вдосконаленню вітчизняної юридичної освіти. Щорічно Товариство видавало збірник «Труды Киевского юридического общества при Императорском университете Святого Владимира». Членами Товариства у різний час були відомі вчені-юристи: В.Б. Антонович, Р.І. Базінер, В.Т. Демченко, О.Ф. Кістяківський, К.А. Мітюков, М.А. Розов, В.А. Удінцев, С.П. Шелухін та інші. Товариство припинило свою діяльність у 1919 році.

За свою недовготривалу науково-дослідну та педагогічну діяльність Олександр Федорович Кістяківський опублікував близько 70 наукових статей у журналах «Киевская старина» та «Киевские университетские известия». Сучасний історик юридичної науки І.Б. Усенко так писав про наукові здобутки О.Ф. Кістяківського: *«Визначальною рисою творчості Кістяківського було прагнення до встановлення природи існуючих правових інститутів і визначення ефективних механізмів їх використання на користь суспільства. Безперечною його заслугою вважається те, що він одним з перших у вітчизняній науці став вивчати право як соціальне явище, послідовно впроваджував у правові дослідження історико-соціологічний підхід. У центрі уваги О.Ф. Кістяківського були проблеми кримінального права і процесу, судоустрою, діяльності адвокатури, пенітенціарної практики. Він відстоював, зокрема, демократичні погляди на завдання кримінального покарання, одним з перших у вітчизняній науці поставив питання про необхідність скасування смертної кари»* [Усенко І.Б., 2007].

О.Ф. Кістяківський опублікував низку статей з історії кримінального права, цікавився збиранням матеріалів звичаєвого права, був одним з ініціаторів заснування у 1873 р. Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. У руслі досліджень цього Товариства та його Південно-Західного відділу підготував програму для збирання і вивчення юридичних звичаїв і народних поглядів на кримінальне право, перше видання якої побачило світ у часописі «Университетские известия» у 1874 році.

І.Б. Усенко також відзначає, що в українську історико-юридичну науку О.Ф. Кістяківський увійшов як публікатор і перший ґрунтовний дослідник

видатної пам'ятки права Гетьманщини «Права, по которым судится малороссийский народ» (1879). Олександр Федорович був одним із засновників жанру юридичної історіографії та біографістики у вітчизняній науці. Він опублікував нариси про наукову діяльність Ч. Беккарія, С. Богородського, М. Іванишева, А. Рандю та інших.

Наука кримінального права користується різними методами. Особливе місце серед них посідає метод порівняльного правознавства. Його ще називають компаративістським методом. Суть його полягає у вивченні норм кримінального права зарубіжних країн з метою їх співставлення, чи порівняння з нормами кримінального права в Україні. Яскравим прибічником використання порівняльного методу під час вивчення кримінального права був професор кафедри кримінального права Київського університету Святого Володимира Олександр Федорович Кістяківський. У своїй статті «Чи можливо у нас відділити іспити юристів від викладання і запровадити державні экзамени на посади» (1876) Олександр Федорович зазначав, що у вітчизняній науці його часу *«об'єктивно склалася традиція, що вимагала від кожного освіченого юриста широкого знання іноземного права»*. Це було обумовлено тим, що викладачами у вітчизняних університетах запрошувалися іноземні професори, тим, що багато вітчизняних вчених працювали за кордоном. І все це стало причиною знайомства з іноземним правом.

О.Ф. Кістяківський також побував у відрядженні за кордоном у 1873 році. Він прослухав цикли лекцій у Віденському, Гейдельберзькому, Неаполітанському, Римському університетах. Відтак став знавцем кримінального законодавства Італії, Німеччини, Англії, Франції. Повернувшись на Україну він почав співставляти закордонне законодавство у своїй науковій та викладацькій діяльності з досягненням вітчизняної кримінально-правової думки. Оскільки Олександр Федорович вільно володів трьома європейськими мовами – французькою, німецькою, італійською, – то це дозволило йому ознайомитися з найкращими працями західноєвропейської кримінально-правової літератури та зробити критичний аналіз стану розвитку як кримінального права зокрема, так і науки загалом у західноєвропейських країнах.

О.Ф. Кістяківський в жодному разі не рекомендував механічне копіювання західноєвропейських зразків. Навпаки, у своїй статті «Найважливіші моменти розвитку науки кримінального права» (1873), надрукованій в часописі «Университетские известия», він наголошував, що *«перенесена настанова, подібно до пересадженого з іншого клімату дерева, без дбайливого догляду,*

без вживання національних заходів, може виродитися та дати плоди поганої якості».

У своїй монографії «Дослідження про смертну кару» та особливо у науковій статті «Кримінальне право Італії. Пессіна та сучасний рух італійського кримінального права та науки» О.Ф. Кістяківський писав: *«Наша молода наука виховувалася під впливом німецької. Але слід зазначити, що внаслідок однобічного її панування нерідко засвоюється те, що складає децю тимчасове, випадкове, індивідуально-народне і тому таке, що не заслуговує на засвоєння. Уникнути цього можна лише шляхом знайомства з літературою інших народів».* У даній статті, а також у багатьох інших своїх працях, таких як «Питання про вплив інородного права на російське», «Нові праці професора Тонісена з історії кримінального права», «Нові праці Дю-Буа з історії кримінального права Франції, порівняно з кримінальним правом Італії, Німеччини, Англії», «Головні моменти розвитку науки кримінального права», «Елементарний підручник загального кримінального права», «Молоді злочинці та установи для їх виховання, з оглядом російських установ», Олександр Федорович підкреслював, що небезпечно робити наукові узагальнення на підставі даних з життя одного народу. Він також закликав до вивчення вітчизняного права у порівнянні з іноземним з метою вдосконалення першого.

Слід зауважити, що висловлені О.Ф. Кістяківським ідеї використання порівняльного методу не були чимось принципово новим. Вони представляли собою певне резюме загального розвитку європейської науки того часу. І заслуга О.Ф. Кістяківського полягала в тому, що він, захоплений цими ідеями, зміг блискуче застосувати їх у своїх наукових дослідженнях. Його праці були досвідом застосування в кримінальному праві нових методологічних основ, що з'явилися ще у XVIII ст., але лише починаючи з 60-х років XIX ст. стали активно застосовуватися, завдяки працям Олександра Федоровича. Він визначив мету використання порівняльного методу як пошуку «засад справедливості» в тих загальних нормах права, які можливо виокремити з «розмаїття всіх часів і народів».

О.Ф. Кістяківський дійшов висновку, що було б розумно, якби наука кримінального права розробляла свої вчення як результат вивчення кримінальних законів усіх формацій, усіх періодів і народів. Тільки за такої умови вона і може отримати назву «загальне кримінальне право».

Таким чином, можна зробити висновок, що порівняльне вивчення права у різних народів засвідчило наявність у них загальних рис, і тому зрозуміло, що думка про зв'язок і наявність спорідненості кримінальних законодавств і про

визначеність їх історичного розвитку загальними законами виникала і раніше. Тому першість у даному питанні, завдяки працям Олександра Федоровича, належить вітчизняній кримінально-правовій науці.

Література:

1. Ткач М. То де ж народився правознавець О.Ф. Кістяківський? *Право України*. 2003. № 2.
2. Половець В. Олександр Федоровч Кістяківський. *Сіверянський літопис*. 2013. № 1. С. 124–127.
3. Кистяковский А.Ф. Исследование о смертной казни. Тула: Автограф, 2000. 272 с.
4. Кистяковский А.Ф. Историко-догматическое исследование по русскому праву о недопущении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда. Санкт-Петербург, 1868.
5. Усенко І.Б. Кістяківський Олександр Федорович [Електронний ресурс]: Енциклопедія історії України,: Т. 4. Ка-Ком. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2007. С. 387.
6. Права, по которым судится малороссийский народ.: из 3-х кн. / под ред. А.Ф. Кистяковского. *Унив.известия*, 1879. 114, 844, 73, 27 с.
7. Лучицкий И. Труды А.Ф. Кистяковского в области истории и обычного права. *Киевская старина*. 1893. Кн. 1.

Праці:

1. Кистяковский А.Ф. Возможно ли у нас отделить экзамены юристов от преподавания и ввести государственные экзамены на должности. *Судебный вестник*. 1876. № 40.
2. Кистяковский А.Ф. Главнейшие моменты развития науки уголовного права. *Университетские известия*. 1873. № 12.
3. Кистяковский А.Ф. Исследование о смертной казни. Тула: Автограф, 2000. 272 с.
4. Кистяковский А.Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления с обзором российских учреждений. Киев, 1878. 213 с.
5. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. Киев, 1882. 930 с.

Оксана Пилипчук

КОВАЛЕВСЬКИЙ Олександр Онуфрійович

(19. 11.1840, с. Шустянка Динабурзького
повіту Вітебської губернії –
09.11.1901 р, м. Санкт-Петербург)

Біолог, зоолог. Історію вітчизняної науки не можна уявити без імені О.О. Ковалевського (1840–1901) – видатного вітчизняного вченого-природодослідника, біолога-еволюціоніста і зоолога. Основні наукові здобутки О.О. Ковалевського стосуються широкого кола біологічних проблем. Ученого цікавили порівняльна анатомія та ембріологія, фізіологія та гістологія безхребетних і хребетних тварин. Своїми відкриттями він сприяв розкриттю процесу еволюції органічного світу. Разом з І.І. Мечниковим він заснував новий напрям у зоологічній науці – порівняльну, або еволюційну, ембріологію. Праці О.О. Ковалевського започаткували експериментальну та еволюційну гістологію. Його наукові дослідження привернули увагу біологів усього світу, бо підтверджували думку про те, що весь тваринний світ, починаючи з найпростіших тварин і кінчаючи високоорганізованими, має єдину історію розвитку.

Зі шкільної парти, з перших сходинок пізнання зоології, ми знайомимося з відкриттями вченого, здійсненими на ланцетнику. Вони спростували думку, ніби-то між безхребетними і хребетними немає жодних зв'язків. Коли Паллас вперше описав ланцетника, то вважав його молюском-слизнем. О.О. Ковалевський же, дослідивши його зародковий розвиток, встановив належність цього молюска до хордових тварин. *«Самого цього відкриття, – писав російський ембріолог К.М. Давидов, – що сприяло з'ясуванню однієї з головних проблем, якими цікавилось людство, було б досить, щоб поставити ім'я автора в один ряд з іменами найвидатніших людей минулого століття».*

Різнобічність наукової творчості свідчить про надзвичайно велику обдарованість О.О. Ковалевського. Багатогранність його наукових досліджень дала змогу підняти у біологічній науці такі могутні пласти, розробка яких була під силу тільки його науковому генію. Ідеї і теорії вченого розкрили перед біологами незвично широкі горизонти, дозволили зробити глибокі наукові та загальнофілософські висновки про єдність розвитку тваринного світу і вказали

на нові, ще не розв'язані завдання. Нагадаємо основні віхи життєвого і творчого шляху О.О. Ковалевського, що передували його приїзду в Україну.

Рід Ковалевських походить з корінних жителів теперішньої Білорусі. За родинними переказами, один з предків Олександра Онуфрійовича – дід Йосип під час нашествя Наполеона в лавах ополченців допомагав виганяти ворога з Вітебська. Людина честі і великої сердечної доброти, він, без сумніву, здійснив великий вплив на формування сімейних традицій і життєвих принципів свого сина Онуфрія, а згодом і онуків — майбутніх вчених – Олександра і Володимира. Доречно додати, що молодший брат – Володимир Ковалевський – засновник еволюційної палеонтології, зробив непересічний внесок у розробку основ сучасної палеонтології. Нам його ім'я відоме ще й тому, що він був чоловіком видатного вченого-математика Софії Василівни Ковалевської.

Оцінюючи сьогодні погляди і коло інтересів усіх цих геніальних учених, ми весь час відчуваємо, що знайдені ними відповіді на багато питань науки не втратили актуальності й досі. Сузір'я Ковалевських – яскравий і рідкісний приклад поєднання освіченості, допитливості дослідників, енергійних організаторів і активних ревнителів освіти.

Народився Олександр Онуфрійович Ковалевський 19 листопада 1840 р. в сім'ї відставного колезького реєстратора і поміщика в с. Шустянка Дінабурзького повіту Вітебської губернії.

У 1856 р. у Петербурзі він вступив до Корпусу інженерів шляхів сполучення, однак вже тоді цікавився природничими науками, якими на початку 60-х років XIX ст. почали захоплюватися його передові співвітчизники. Вони вважали, що прогрес природознавства здатний вивести відсталу країну з убогості і неуттва, сприятиме освіті народу і разом з цим підготує його до боротьби з самодержавством.

Такі благородні поривання «шестидесятників» захопили молодого Ковалевського, спонукали його залишити Корпус інженерів і поступити у 1859 р. вільним слухачем на природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Проте викладання природничих дисциплін не задовольняло допитливого юнака і він вирішив «побачити світ». На початку 1860 р. він поїхав до Німеччини, де протягом двох років слухав лекції знаменитих професорів Гейдельберзького і Тюбінгенського університетів. Цікава деталь: дві перші наукові праці юного Ковалевського присвячені ... хімії. Невдовзі, під впливом професора зоології Г. Бронна, він назавжди обрав зоологію.

Наукова кар'єра молодого вченого була блискучою. О.О. Ковалевський сміливо брався за розробку таких проблем, вирішення яких, як здавалося, було не під силу тогочасній біологічній науці. Твердо переконаний у єдності походження всіх видів тваринного світу, Олександр Онуфрійович прагнув довести, що організм безхребетних тварин формується з таких самих зародкових листків, як і у хребетних. Вчений розумів, що йому доведеться здійснити велику кількість дослідів і спостережень.

У цьому йому мала допомогти морська фауна, серед величезного розмаїття якої зустрічалися види з вельми цікавими явищами ембріонального розвитку. Особливо зацікавив молодого дослідника ланцетник – рибоподібна істота завдовжки 5-6 см, що зустрічається тільки у певних ділянках Середземного і Чорного морів. Саме в ембріології цього примітивного і давнього хребетного О.О. Ковалевський розраховував знайти загальні риси розвитку усіх тварин. Тому перша ембріологічна робота О.О. Ковалевського (що стала його магістерською дисертацією) присвячувалася розвитку ланцетника, якого сам вчений називав «дивовижною рибкою».

Передбачення молодого дослідника блискуче підтвердилися — найбільш ранні стадії розвитку ланцетника виявилися надзвичайно подібними до відповідних етапів формування багатьох безхребетних. Отже, розвиток усіх тварин здійснюється «за єдиним планом»! Ці зіставлення накреслили майбутні основи порівняльної ембріології. В магістерській дисертації О.О. Ковалевського «Історія розвитку ланцетника» були встановлені факти виняткового значення.

Після захисту дисертації Олександр Онуфрійович міг шукати місце штатного доцента в будь-якому з університетів Росії. Але ненаситна жага наукових пошуків манила його до моря. Ідея єдності в ембріональному розвитку спонукала молодого вченого до нових планів. Він задається метою з'ясувати надзвичайно важкі питання – у якій саме групі безхребетних тварин слід шукати передбачуваних родичів хребетних і з якою саме групою безхребетних найближче споріднена личинка ланцетника?

О.О. Ковалевський усвідомлював, що тільки відповідь на ці питання допоможе встановити загальний план розвитку більшості тваринних організмів. У листі до І.І. Мечнікова від 10 червня 1866 р. він писав: *«Хочу неодмінно досліджувати всюди, як утворюється порожнина тіла, травний канал, нервова і судинна системи – тоді вже буде хоч якась основа для порівняльної ембріології»*.

Звичайно, інтерес до цих проблем був не випадковим. Олександр Онуфрійович з самого початку своїх ембріологічних досліджень накреслив

широку програму подальшої роботи на широкій порівняльно-анатомічній основі. Відданість цим науковим проблемам О.О. Ковалевський проніс через усе життя. Про це свідчить докторська дисертація вченого «Анатомія та історія розвитку фороніс». Ця тварина належить до типу червів і майже не досліджувалася.

Для захисту докторської дисертації О.О. Ковалевському треба було повернутися до Петербурга. Тому 10 жовтня 1866 р. він обійняв штатну посаду консерватора при Зоологічному кабінеті Петербурзького університету, але вже 25 жовтня його було обрано приват-доцентом і він читав курс зоології.

Докторська дисертація О.О. Ковалевського була надрукована окремою книжкою як додаток до «Записок Петербургской Академии наук». Біографи Ковалевського відмічають, що дисертація про фороніс не вражала дивовижними відкриттями. На її оформленні були помітні сліди поспіху. Це наводить на думку, що Олександр Онуфрійович вважав захист докторської дисертації формальністю, з якою слід якнайшвидше покінчити, аби поїхати до моря для подальших наукових пошуків.

Послужний список О.О. Ковалевського свідчить, що в перші десять років наукової діяльності він особливо нестримно рвався за кордон для вивчення морської фауни, прагнучи якомога повніше використати свої можливості, свою наукову освіту та ерудицію. Службове становище його зовсім не цікавило: захоплений наукою, він залишається скромним стипендіатом, який вперто рветься на Середземне море.

20 грудня 1867 р. О.О. Ковалевського обирають професором Казанського університету. Згодом, у 1868 р., разом із сім'єю він переїхав з Петербурга до Казані. І тут одразу поринув в університетське життя: читав лекції, проводив практичні заняття, із запалом оснащував лабораторію, знайомився з місцевим начальством, професорами. З перших днів перебування в Казанському університеті Олександр Онуфрійович зіткнувся з надзвичайно несприятливими умовами праці. В університеті утворилися дві групи викладачів — прогресивна і консервативна. До першої належали професори медичного і фізико-математичного факультетів, а до другої — філологи, юристи та історики. Перевагу на загальних зборах університетської ради завжди мала прогресивна група. Без жодних коливань Олександр Онуфрійович пристав до прогресивної частини казанських професорів, на чолі яких стояв видатний хімік О.М. Бутлеров.

Університетські колотнечі здатні були позбавити енергії будь-яку людину, тільки не Ковалевського. Він не звернув увагу на чвари, енергійно займався науковою діяльністю. В основному обробляв зібраний в Неаполі зоологічний

матеріал і здавав до друку цілу низку прекрасних статей. Саме тут, у Казані, О.О. Ковалевський розпочав вивчення ембріональних процесів у прісноводних і наземних безхребетних (олігохет і комах), а з хребетних – осетрових риб і черепах. Матеріал для досліджень Ковалевський діставав на озері Кабан, осетрових йому привозили з Волги, а ембріональний матеріал по черепахах – з Астрахані. Таким чином, у казанському періоді діяльності О.О. Ковалевський постає перед нами передусім як ембріолог. Опублікування результатів його праць, виконаних в Італії та Казані, допомогло еволюційному вченню Ч. Дарвіна міцно стати на ноги в усьому світі. Відкриття Олександра Онуфрійовича стали «модними».

О.О. Ковалевський активно включився в громадську діяльність. Він працював в різних університетських комісіях, виступав з публічними лекціями, які мали на меті допомогти бідним студентам, популяризував природничо-наукові знання, турбується про розширення наукового світогляду вчителів середніх шкіл.

Крім педагогічної діяльності, Олександр Онуфрійович одразу після прибуття до Казані зайнявся організацією місцевого товариства дослідників природи, для якого запропонував девіз: *«У спеціальних дослідженнях шукаємо вирішення загальних питань»*. І все-таки життя в Казані було для молодого і енергійного вченого нелегким. Чимало прикростей і хвилювань завдало йому керування кафедрою зоології. Постійні приниження з боку університетського начальства, необхідність буквально жебрати, збираючи кошти на потреби кафедри, інтриги, переслідування з боку попечителя, якому не сподобався молодий професор, – все це гнітило Ковалевського і змушувало думати про перехід до якогось іншого університету.

Не минуло й півроку після початку роботи Ковалевського в Казані, як він подав заяву до Київського університету. Фізико-математичний факультет цього закладу охоче і без зволікання почав клопотати про переведення О.О. Ковалевського на кафедру зоології, яка була вільною ще з 1862 року. 5 лютого 1869 р. Олександра Онуфрійовича було обрано професором Київського університету, де він і працював чотири роки. Відтоді діяльність О.О. Ковалевського була тісно пов'язана з Україною – особливо з Києвом і Одесою.

«Київ – прекрасне місто, яких я не бачив у Росії, як і небагато за кордоном, частково нагадує нову частину Женеви, з невисокими красивими будинками і безліччю садів» – писав з захопленням О.О. Ковалевський у жовтні 1869 р. у листі до І.І. Мечникова. Особливого значення надавав вчений вихованню студентів і підвищенню рівня їхньої наукової практики. Майже вся

його творча діяльність була пов'язана з викладанням. Навіть його основні відкриття були результатом пошуку логічно обґрунтованих відповідей, необхідних для викладання, для полегшення вивчення і розуміння тих чи інших процесів розвитку організмів.

З перших днів перебування в Київському університеті, О.О. Ковалевський вирішив переробити застарілі програми з зоології, які були складені ще у світлі ідеалістичних теорій Ж. Кювє, К. Ліннея, Л. Станіуса. В основу нових програм Олександр Онуфрійович поклав найновіші досягнення XIX ст. клітинну теорію Т. Шванна та еволюційну теорію Ч. Дарвіна.

Ситуація на кафедрі зоології і порівняльної анатомії до приходу Олександра Онуфрійовича була складною. В архівних матеріалах Київського університету (фонд Ради і фізико-математичного факультету), що зберігаються в Центральному державному історичному архіві Української РСР, є багато заяв, «поданні» та листів ученого. Так, серед багатьох інших, ми знайомимося з документом, який засвідчує одностороннє обрання професора Казанського університету О.О. Ковалевського для зайняття кафедри зоології і порівняльної анатомії у «місцевому університеті». Тут натрапляємо на кілька доповідних записок декана факультету І.І. Рахманінова (рідного брата знаменитого композитора) Раді університету, в яких ідеться про те, що ім'я Ковалевського відоме вченому світові завдяки його працям, присвяченим історії розвитку організмів. Існують документи, що свідчать про присвоєння Олександру Онуфрійовичу премії ім. К. Бера. Вказується також, що фізико-математичний факультет набув в його особі *«вполне достойного ученого й професора»*. Із звітів університету ми дізнаємося, що жоден професор факультету не давав такої кількості друкованої продукції, як Олександр Онуфрійович. Тільки у 1870 р. він опублікував 12 робіт, а всього за чотири роки перебування у Київському університеті – 23 (!) наукові праці.

Нагадаймо, що з перших днів роботи в Київському університеті вчений активно включився в роботу Київського товариства природодослідників, створеного 28 лютого 1869 року. Одразу після приїзду з Казані про результати наукової поїздки на Каспійське море, він доповів про свої дослідження стосовно ембріологічного розвитку червів і членистоногих, про розвиток черепахи. Ще перед поїздкою на Середземне море, 26 січня 1870 р., О.О. Ковалевського було обрано секретарем Товариства.

Після повернення з Середземного моря Олександра Онуфрійовича обирають президентом Київського товариства природодослідників. На це товариство він покладав великі надії, особливо щодо поширення знань серед населення.

З ініціативи вченого Товариство організувало читання публічних лекцій з природознавства і математики. З лекціями по зоології виступали О.О. Ковалевський і М.В. Бобрецький. Головою комісії, відповідальною за читання публічних лекцій (з 5 до 7 год. вечора у будень та з 11 або 12 год. дня у неділю в одній із аудиторій Київського університету), було обрано Ковалевського.

Поряд з цим Олександр Онуфрієвич відновив читання курсів загальної зоології і зоології безхребетних в університеті; він знову керував науково-дослідною роботою молодих зоологів, редагував переклад книги Ч. Дарвіна «О выражении опущений у человека и животных», яка була видана його братом Володимиром у 1872 р. в Петербурзі. Олександр Онуфрійович склав також програму лекцій по зоології для студентів.

О.О. Ковалевський не цурався громадського життя. Так, з 20 по 30 серпня 1871 р. у Києві відбувся III з'їзд російських дослідників природи і лікарів, у якому брали участь А.М. Бекетов, О.М. Бутлеров, В.Р. Зеленський, Д.І. Менделєєв, М.О. Максимович, Ф.В. Овсянников, А.С. Фамінцин та інші видатні вчені. О.О. Ковалевського одноголосно було обрано головою з'їзду. На пленарному засіданні Олександр Онуфрійович зробив цікаву і змістовну доповідь «Про діяльність наших з'їздів», у якій закликав учених, не шкодуючи сил, поширювати природничо-історичні знання серед народу, ближче знайомитися один з одним, консолідувати свої сили.

На з'їзді О.О. Ковалевський домігся прийняття пропозиції про періодичність роботи з'їздів природодослідників, якнайшвидше видання наукових праць з'їзду, підпорядкованість Товариству природодослідників усіх інших товариств, які вивчають природу і медицину. Тут, на з'їзді, О.О. Ковалевський розповів про організацію публічних лекцій з природознавства в Києві.

Олександр Онуфрійович активно включився в роботу комісії з організації у Києві 3-го з'їзду російських сільських господарів, а також комісії Київського товариства природодослідників з розгляду тем, запропонованих на здобуття премій та відряджень. Крім цього, Ковалевський брав активну участь у боротьбі з епідеміями інфекційних хвороб у Києві, займався народною освітою.

Наукова і громадська діяльність О.О. Ковалевського у Київському університеті вражає різноманітністю. Вчений виступав з доповідями і повідомленнями на нарадах, з'їздах і засіданнях Київського товариства природодослідників та інших товариств. Щороку здійснював поїздки до різних міст країни й за кордон, консультував багатьох спеціалістів. Серед цих

занять на першому плані, звичайно, були професорські обов'язки на факультеті Київського університету. Найбільше сил віддавав він читанню курсу загальної зоології, доповнюючи його найновішими досягненнями науки, піклуючись про поліпшення практичних занять студентів. Багато часу забирали і напружені дослідження розвитку тварин. Однак уже наприкінці 1871 р. вчений втратив свій оптимістичний настрій і різко змінив думку про склад фізико-математичного факультету. Йому довелося витримати багато неприємностей. Важку для Олександра Онуфрійовича ситуацію зумовили кілька причин.

Передусім Ковалевський відкрито критикував в Раді університету систему виборів професорів, вважаючи, що для обрання професорів слід створювати комісії з професури інших університетів, що забезпечить більшу об'єктивність виборів. *«Така єресь, – писав І.І. Мечніков, – здобула Ковалевському багато ворогів. Надзвичайно вразливий, сором'язливий і зовсім не схильний до університетських інтриг, Олександр Онуфрійович став почувати себе в Києві незручно, що й дало привід до його переходу до Новоросійського (Одеського) університету».*

Київський період життя і діяльності вченого був нелегким, але дуже важливим і залишив глибокий слід у зоологічній науці. Праці, що стосуються ембріонального розвитку червів, членистоногих, кишковопорожнинних і плечоногих створили О.О. Ковалевському як зоологу світове ім'я і висунули в ряд видатних учених-біологів.

Сьогодні ім'я Олександра Онуфрійовича Ковалевського по праву записане у золотому реєстрі світової науки. Склавши подяку нашому співвітчизнику за його відданість зоологічній і біологічній науці в цілому, яку він разом з іншими видатними вченими прагнув вивести зі стану убогої провінціалки, ми повинні відзначити подвижництво О.О. Ковалевського. Обставини, в яких розвивалася вітчизняна наука, вимагали такого результату. О.О. Ковалевський боровся за вирішення найскладніших біологічних проблем.

Праці:

1. История развития Amphioxus lanceolatus или Branchiostoma lubricum: дис. для получения степени магистра зоологии. СПб., 1865. 47 с.
2. Ковалевский А., Шульгин М. К истории развития кавказского скорпиона (Androctonus ornatus): Предварительное сообщение. *Зап. Новоросс. о-ва естествоиспытателей*. 1886. Т.11. Вып.1. С. 39–55.

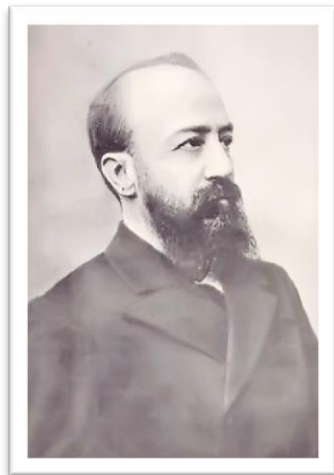
Література про нього:

1. Пилипчук О.Я. Александр Онуфриевич Ковалевский. Киев: Наук. думка, 1990. 224 с.
2. Пилипчук О.Я. Александр Онуфриевич Ковалевский: 1840–1901. Москва: Наука, 228 с.

Олег Пилипчук

КРАСНОВ Андрій Миколайович

(24.10.1862, м. Петербург –
19.12.1914 р., м. Батумі)

Географ, ботанік. Народився в сім'ї військового. Ще з самого дитинства цікавився ботанікою та хімією. Під час навчання в гімназії мав тісну дружбу з В.І. Вернадським, а також на основі своїх власних систематичних досліджень склав книжку «Нарис життя 40 звичайних комах з усіх рядів» (1884), у якій мав на меті ознайомити юних натуралістів з життям комах.

У 1880 р. вступає до Петербурзького університету, де його педагогами були такі видатні особистості, як Бекетов, Докучаєв, Сеченов, Менделєєв. Їх вплив у майбутньому сформував науковий світогляд Краснова.

Після закінчення університету в 1887 р. відправився за кордон для ознайомлення з процесом викладання в закордонних університетах. У цей період Краснов працював в літературно-художньому додатку газети «Неделя» – «Книги недели», де друкував свої нариси та замітки натураліста.

Після повернення з-за кордону Краснов отримав пропозицію обійняти посаду завідувача кафедри географії в Харківському університеті, а також завідувача університетського Ботанічного саду. Тут він розгорнув широку літературну та педагогічну діяльність: читав лекції; брав участь у діяльності Харківського товариства грамотності; викладав у ветеринарному інституті, в Жіночій гімназії, на робітничих курсах при залізничних майстернях і при ремісничому училищі; створював географічний відділ в міському музеї; друкувався в педагогічному журналі «Природознавство і географія» та в «Історичному віснику».

Свій науковий шлях Краснов розпочав ще з студентської лави. На II курсі університету, в 1882 р., брав участь в експедиції вивчення Алтайського гірського округу, де вивчав степову, лісову і лугову рослинність Алтаю.

В 1883–1884 рр., під керівництвом Докучаєва відбулась експедиція до Сибірська і Нижньогородської губернії з метою проведення геоботанічних досліджень. В цій експедиції брав участь і Краснов. Після приїзду він написав роботу «Про залежність між ґрунтом і рослинністю в Черноземній смузі Європейської Росії» (1884), за яку отримав золоту медаль.

Студентом Краснов постійно вів глибокі дослідження у галузі рослинництва і друкував результати своїх досліджень, серед яких слід виділити «Нарис дикої рослинності Нижньогородської губернії». В цій роботі молодий дослідник звернув увагу на приналежність губернії до лісостепової смуги, описав рослинність черноземних участків, сірих лісових земель, північних смугастих, суглинистих, супіщаних і піщаних ґрунтів, лук, ярів.

У 1885 р., разом з геологом І.В. Мушкетовим, А.М. Краснов брав участь в експедиції до Калмицьких степів. Геоботанічні дослідження Краснова, проведені в цій експедиції, принесли вченому від Російського географічного Товариства срібну медаль і звання дійсного члена Товариства. Далі Краснов відвідав льодовики Хан-Тенґрі, де проводив дослідження і виклав їх у праці «Досвід історії розвитку флори південної частини східного Тянь-Шаню» (1888), яку представив у якості магістерської дисертації на здобуття ступеня магістра ботаніки, яку і отримав в 1889 році. В цій роботі Андрій Миколайович розробив рослинні зони і формації Тянь-Шаня; описав льодовики; дав характеристику рослинності, ґрунтів і клімату – показав їх еволюцію в часі; порушив питання видоутворення. Показав процес перетворення і становлення рослинності у зв'язку з гороутворювальними процесами і вказав на зв'язок виникнення рослинних ландшафтів низовинних пустель і гір Тянь-Шаню.

Протягом 3 років (1889–1891рр.) А.М. Краснов досліджував ґрунти і рослинність Харківської і Полтавської губернії, спостерігав зміни рельєфу під дією ерозійних процесів, після чого став членом Географічного товариства у Вашингтоні (1890 р.).

У 1894 р. Андрій Миколайович представив до захисту свою докторську дисертацію на тему: «Трав'янисті степи Північної півкулі», в якій ставив мету повністю сформулювати свою теорію про роль рельєфу в розвитку степів. Дав географічне визначення поняття степу.

Як викладач А.М. Краснов приділяв багато уваги різним педагогічним питанням. Так, його цікавили роботи з методології географії. Андрій Миколайович стверджував, що географія є філософією природознавства. Вважав, що всі інші природничі науки (ботаніка, зоологія, геологія, метеорологія, антропологія) мають прямий зв'язок з географією у своєму розвитку. Тому вивчення важливих географічних питань вченого відбувалося на роботі його кафедри географії, де він працював над виробленням принципово нового курсу географії і системи її викладання. Як педагог він мав на меті створити повноцінний підручник із загального ґрунтознавства. Чотири випуски праці «Основи ґрунтознавства» побачили світ у період 1895–

1899 рр. Основними питаннями, які порушив вчений у цій роботі, були географічні сполуки та кліматичні зони.

Пізніше, у 1908–1909 рр. було видано «Курс ґрунтознавства», в якому повністю розкривався науковий світогляд вченого. Окрім основних питань курсу А.М. Краснов розглядав вплив географічних умов на характер культури людини, а також синтез відомостей про планету Земля і життя на ній з точки зору різних наук.

Ще кращою працею А.М. Краснова з педагогічної географії стали «Лекції з фізичної географії», яку він випустив в 1910 р., і в якій порушив питання загальної і окремої географії та розробленої Докучаєвим теорії зон і зональності, а також поділяв земну кулю на ландшафтні смуги.

Працюючи в університеті, А.М. Краснов читав географію рослин, загальне ґрунтознавство, антропогеографію, географію частин світу і держав; створив географічний кабінет; виїжджав зі студентами, починаючи з 1890 р., на Кавказ для досліджень. Окрім вивчення Кавказької флори, в експедиціях вони збирали колекції ґрунтових порід хребтів Центрального Кавказу. Як літературний спадок цих експедицій Краснов видав працю «Нагірна флора Сванетії» (1891), а також книгу нарисів «Натураліст на Кавказі» (1910, 1911). Ще з дитинства, навчаючись у гімназії, Краснов мріяв побувати в тропіках. І в 1892 р. ця його мрія здійснилася. Він відвідав Яву, Японію і Сахалін. Під час експедиції цікавився питаннями походження рослинності різних поясів, еволюції тропічної і субтропічної флори третинного періоду, формування сучасної флори північних широт.

У 1895 р. Андрій Миколайович відправився у навколосвітню подорож на рік з метою вивчення культури чаю в країнах Азії. Він відвідав Китай, Індію, Японію, Цейлон, Тибет, Гімалаї, Гавайські острови. Результатом подорожі стала книжка «Із колиски цивілізації» та «Окремі округи субтропічних областей Азії» (в 2-х томах).

Після цієї подорожі у Андрія Миколайовича виникла ідея про створення російських субтропіків, тобто вирощування багатьох субтропічних рослин у Росії. Цю ідею він успішно почав реалізовувати поблизу Батумі, висадивши чай, мандарини, бамбук, масляне, лакове, воскове і паперове дерева, ямс, таро та інші культури.

Через 12 років, у 1909 р., Краснов ще раз відвідав Батумі і здивовано побачив великий сад з тих тропічних рослин, які сам висадив наприкінці XIX століття. Це означало, що його мрія здійснилася. Тому Андрій Миколайович розпочав активну діяльність зі створення акліматизаційного ботанічного саду, де можна було б відтворити куточки флори різних країн – Японії, Китаю,

Цейлону, Австралії та інших. Для цього він навіть кардинально змінив уклад свого життя, залишив кафедру географії і переїздить до Батумі. Багато виступав в друкованих виданнях і на конференціях з цих питань. І в 1912 р. отримав землю під цей сад. Одночасно з посадою директора Ботанічного саду Краснова обрали товаришем (помічником) голови Батумського товариства сільського господарства і редактором журналу Товариства.

У процесі закладання саду Андрій Миколайович брав активну участь. Перші врожаї порадували гарними плодами. Окрім рослин вчений планував відтворити у саду картини землеробства різних регіонів Азії. Були побудовані декоративні садки, бесідки, каскади.

На щасливій вершині своєї активної діяльності зі створення Батумського ботанічного саду Андрій Миколайович Краснов передчасно пішов з життя 19 грудня 1914 року. Йому було всього 52 роки.

Праці:

1. Курс земледования. Санкт-Петербург, 1908–1909.
2. Лекции по физической географии. Харьков. 1910.
3. Основы земледования: Харьков, 1895. Вып.1; Харьков, 1985. Вып. 2; Харьков, 1897. Вып. 3; Харьков, 1899. Вып. 4.
4. Под тропиками Азии. Москва: Географгиз, 1956.

Література про нього:

1. Бейлин И.Г., Парнес В.А. Андрей Николаевич Краснов. Москва: Наука, 1968.
2. Козлов И.В. А.Н. Краснов – выдающийся исследователь субтропических и тропических районов Азии. *Хрестоматия по физической географии зарубежных стран*. Москва: Учпедгиз, 1959.
3. Мильков Ф.Н. А.Н. Краснов – географ и путешественник. Москва: Географгиз, 1955.
4. Александровская О.А. Андрей Николаевич Краснов (1862–1914). *Творцы отечественной науки: Географы*. Москва: Агар, 1996. С. 307–317.

Оксана Пилипчук

КОНДРАТЮК Юрій Васильович (ШАРГЕЙ Олександр Гнатович)

(21.06.1897, м. Полтава –
пропав безвісти у 1942 р.)

Інженер-винахідник. Жити і творити цій унікальній людині довелося у страшний і нелегкий час. Його життєвий шлях – приклад для нас, наступників, як можна через все життя нести мету, мрію, боротись і не здаватись. Юрій Васильович Кондратюк увійшов в історію науки як інженер, винахідник, конструктор. Але найголовнішим його досягненням стала розробка методу досягнення людиною сусідньої планети.

У 1969 р. американські космонавти здійснили політ на Місяць, а керівник програми «Аполлон» Джон Хуболт повідомив на весь світ, що політ американських астронавтів, посадка на Місяць і повернення назад були здійснені за розрахунками і схемою визначного українського інженера Юрія Кондратюка, який ще 50 років тому розробив метод цього польоту. А ще – відокремлювальний модуль, який повернув космонавтів на землю, – також був розроблений за конструкцією Кондратюка. І нікому на той час не було відомо, що ж це була за людина, що за життя вона прожила. А також, хто насправді криється під ім'ям Юрій Васильович Кондратюк. А насправді все було так.

Олександр Шаргей народився в невеличкому присадкуватому будиночку на одній з вулиць міста Полтави. По матері – він нащадок роду барона Шліппенбаха, про якого в своєму творі «Полтава» згадував О.С. Пушкін. Батько, Гнат Бенедиктович Шаргей, син вихрещеної єврейки, мав два шлюби. Перший – з матір'ю Сашка Людмилою Львівною Шліппенбах, а другий – з Оленою Петрівною Карєєвою, яка народила йому доньку Ніну, зведену сестру Сашка Шаргея.

Олександр рано залишився сиротою. Виховували його бабуся з дідом. Потяг до інженерної справи виявився в Сашка змалку. Ще під час навчання у гімназії його більше захоплювали природничі науки, розрахунки, креслення, а також іноземні мови. Сашка Шаргея всі вважали величезним фантазером. Ще юнаком він мріяв про політ у космос, на Місяць і свято вірив у те, що зможе впровадити в життя свою мрію. А ще величезне враження справила на нього книжка Б. Келлермана «Тунель», де інженер пробиває під дном Атлантичного

океану тунель з метою поєднати Америку і Європу. Сашко одразу почав опрацьовувати ще одну тему – пробиття глибокої шахти для дослідження надр Землі і утилізації теплоти ядра, хоча невдовзі зрозумів, що здійснення її неможливе. Тому повністю присвятив себе мрії польоту в Космос. Вже тоді, 18-річним юнаком, Сашко писав у своєму зошиті здогади, які через 50 років будуть відтворені у житті: *«...злітати краще прямовисно, щоб якомога швидше проминуть щільні шари атмосфери; розташовуватись в снаряді краще за все лежачи, вперек напряду руху, в кріслі, яке б точно повторювало конфігурацію тіла для зменшення дії шкідливих наслідків прискорення... Найближча планета – Місяць, тому і першу подорож слід здійснити на цю планету... Як робити посадку? Сповільнити рух снаряду, пустити його по круговій орбіті якнайближче до поверхні місяця, відокремити для посадки малу частину з достатнім запасом пального, щоб у потрібний момент відірватися від місячного ґрунту, з'єднатися з основним снарядом»*. Через півстоліття цей проект буде названо «Трасою Кондратюка» та «Петлею Кондратюка».

А поки що Шаргей, красивий майже двометровий худорлявий юнак, з сумним поглядом карих очей, робив нотатки у шкільному зошиті, який з часом буде мати назву: «Перший рукопис. Полтаво-Петроградський». Далі таких зошитів з'явиться ще три.

Після закінчення гімназії із срібною медаллю Олександр Шаргей вступив до Петроградського політехнічного інституту. І вже через 2,5 місяці від початку навчання він відправився на війну – Першу світову. Через рік після Брестського миру і розвалу російської армії, у дорозі додому, в Україну Шаргей разом з другом Миколою Скринькою натрапили в Ростові на Білу Армію. Виходу не було: або як білі вояки – в армії, або як дезертири – до стінки. При першій же можливості вони втекли в ешелоні з біженцями. В Полтаві – німці й петлюрівці. Переховуючись у Скриньок, одного вечора натрапив Олександр на стару газетну вирізку ще з 1911 р., де повідомлялося, що питанням розробки польоту за межі Землі займається ще один інженер на прізвище Ціолковський. Постала мета – треба негайно його розшукати. Для цього Олександр повернувся до Києва, до другої дружини свого батька, «мачухи» О.П. Карєвої, яка свято берегла «Перший зошит» Шаргея. Вже в Києві, підробляючи де прийдеться, вечорами писав «Другий зошит», основною темою якого був якраз найвигідніший варіант посадки на Місяць – за допомогою модуля, що відокремлюється.

А в країні тим часом кипіла Громадянська війна. 1918...1919...

Коли денікінці захопили Київ, Шаргей був змушений знову мобілізуватися до армії. Хоча за допомогою давнього друга, студента-медика Бориса Арабажана йому вдається втекти і на деякий час заховатися у батьків Бориса Радзевичів у м. Смілі. Сам Борис помер в Одесі від сипняку саме перед воєнно-польовим судом за дезертирство Шаргея. Становище Олександра в той момент було не з легких. З одного боку, він був російським офіцером, з другого – білим офіцером, а з третього – двічі дезертиром. А в країні взагалі ніби-то переважала Червона армія. Спочатку допомагав доктор Радзевич – виписав Олександрові довідку про наявність хронічної хвороби серця і влаштував працювати мастильником на ст. Бобринській. Потім близький знайомий лікаря І.А. Лашинський взяв Шаргея механіком власних олійної і парового млина в селищі Мала Віска, де Олександр показав свої механічні здібності і невдовзі зміг повідомити про себе і допомогти продуктами Олені Петрівні Карєєвій в Києві. Але місцева влада вже почала цікавитись особою молодого велетня-інженера. І тут допоміг випадок, який змінив життя Олександра Шаргея раз і назавжди. Добра знайома Карєєвої Віра Георгіївна Туранська довідалась, що у її колеги, вчителя В.В. Кондратюка, помер молодший брат, а документи, а саме метрика, залишились, і сім'я не знала що з ними робити. Туранська їх випросила. А Карєєва переправила в Малу Віску у невеличкому томику віршів Шиллера. Таким чином, 15 серпня 1921 р. Олександр Гнатович Шаргей оформив свою прописку у волосному виконкомі за документами: «Юрій Васильович Кондратюк. Народився в Луцьку 26 серпня 1900 року». Ось так Олександр Шаргей зник.

Невдовзі новоявлений Юрій Кондратюк повернувся до Києва, доопрацював свій другий «Київський зошит». *«...У всіх розділах було проведено більш ґрунтовне математичне мотивування, підібрано досить повний хімічний матеріал, розроблено розділ про опір атмосфери при відльоті, обґрунтована розрахунками можливість благополучного планерувального спуску і зроблені інші, менш важливі доповнення»,* – розкаже потім Кондратюк про другий «Київський зошит».

Третій зошит приховував у собі *«...питання розв'язання проблеми влаштування постійної лінії сполучення з Землею в просторі і назад; розв'язання проблеми розвинення ракетної початкової швидкості вильоту, не витрачаючи заряду і в той самий час не застосовуючи грандіозної артилерійської гармати-тунеля або найпотужніших двигунів, узагалі будь-яких велетенських споруд»*. Третій зошит Кондратюк відіслав до Москви, до проф. В.П. Ветчинкіна, як рукопис книжки «Завоювання міжпланетних просторів». Професор дав високу оцінку творові і проникся глибокою

симпатією до Юрія Васильовича. Та, на жаль, через нехлюйство чиновників, книжка Кондратюка, як і сам автор, не були сприйняті належним чином.

Між тим, він від'їхав до Москви. Пізніше влаштувався механіком елеватора на Кубані, на станції Криловська. Там під час роботи придумав безліч оригінальних, корисних нововведень: ківш Кондратюка для зерна, розкидачі, пристрій для рівномірного завантаження складу, залізні «щелепи» для копання ям, пересувний елеватор, пульт дистанційного керування роботою автоматизованого елеватора, лічильники до автоматичних ваг. Кондратюк розробив пристрій для попередження вибуху борошняного пилу, яким до цих пір користуються всі мірошники світу. Таким чином, механіка-Кондратюка помітили, почали запрошувати до інших місць. Коли ж постала проблема купівлі за величезні гроші проекту елеватора для масового будівництва, Кондратюк і тут запропонував свою конструкцію: складати схрони для зерна на зразок російської хати – з круглих колод, яких повно на берегах сибірських річок. По верху споруди розташовано транспортну галерею, яка хоботом спускається до річкових причалів. Кондратюк назвав цю свою будівлю «Мастодонт». Таким чином, у місті Камінь-на-Обі було збудовано найбільше у світі дерев'яне зерносховище, яке простояло з 1929 р. до наших днів.

Якось на Кавказі, в Ельхотово, познайомився Юрій Васильович з головним інженером Новосибірської контори «Союзхліб» Петром Кириловичем Горчаковим, близька дружба з яким затягнеться на довгі роки. Горчаков запросив Кондратюка до Новосибірська, зробив своїм заступником і протягом усього наступного їхнього спілкування прощтовхував усі Кондратюкові винаходи і публікації. Звичайно, на обкладинках багатьох книжок поряд із прізвищем «Ю.В. Кондратюк» буде стояти і «П.К. Горчаков». Але в цьому випадку сучасники не повинні суворо критикувати Петра Кириловича. Адже завдяки його зусиллям побачили світ у друкованому вигляді праці і винаходи Кондратюка. Хоча тільки в одному випадку Юрій Кондратюк стояв похитно – коли Горчаков знайшов можливість видати в Новосибірську книгу «Завоювання міжпланетних просторів». Праця вийшла в січні в 1929 р. під єдиним прізвищем «Юрій Кондратюк» у кількості 2 тис. примірників. Першим отримав примірник книги В.П. Ветчинкін, другим – Ціолковський.

У країні заходили 30-ті роки, почались масові виявлення «ворогів народу», доноси. Дійшла черга і до Горчакова. Його заарештували 14 травня 1930 р., а Кондратюка – 30 липня. Таким чином, молодий геній опинився в тюрмі. Їх звинуватили в скоєнні злочинів у особливо значних масштабах: шкідництво в хлібопостачанні та в контрреволюційній діяльності. За життя вони так і не були реабілітовані. Тільки в березні 1970 р. справи Горчакова, Кондратюка та

інших було припинено. Завдяки клопотанням дружини Горчакова Ольги Миколаївни, справа про шкідництво в «Союзхлібі» завершилася так само раптово, як і почалася. І хоча їм призначалося відбутися в концтаборі, – Кондратюку три, а Горчакову п'ять років, та було дозволено залишитись відбувати покарання в Новосибірську з підпискою про невиїзд та зобов'язанням регулярно відмічатись у міліції. Перебування в тюрмі негативно у майбутньому вплинуло на пошуки Кондратюком роботи. Через рік після звільнення з тюрми Юрій Васильович знайшов місце в конструкторському бюро ОГПУ №14, яке займалося розробкою устаткування для шахт Кузбаського вугільного комплексу. Тут він знову проявив себе як талановитий інженер, ним почали дорожити, про нього заговорили. Зокрема Кондратюк сконструював бочкоподібний тонкостінний копер із залізобетону, що споруджується за допомогою рухомої опалубки – замість традиційних громіздких шахтних будівель з цегли і металу. Саме в цій конторі познайомився Кондратюк з інженером М. Нікітіним, який в майбутньому використав чимало ідей Кондратюка під час спорудження Останкінської телевізійної вежі в Москві.

Невдовзі нарком важкої промисловості Серго Орджонікідзе побував у Криму й обурився дефіцитом енергопостачання в цьому регіоні. З'явилася ідея ліквідувати цю проблему за рахунок вітрів. Було оголошено конкурс проектів. Кондратюк і Горчаков зацікавились цим питанням, подали заявку, а потім і проект на розгляд. Перебралися до Москви, добившись нарешті дострокового виходу на волю. А у Москві, як і в інших містах колишнього Радянського Союзу, на той час існувала московська «Група вивчення реактивного руху», якою керував Сергій Корольов. Основним теоретиком цієї установи був Ф.А. Цандер, який раптово помер на курорті, і організація залишилась без основного «двигуна».

Слід зауважити, що книжка «Завоювання міжпланетних просторів» Ю. Кондратюка була настільним посібником цієї команди. І тут Корольов через проф. Ветчинкіна дізнався, що сам Кондратюк перебуває в Москві. Його запросили працювати на місце Цандера. І як би сам Юрій Васильович не хотів обійняти цю посаду – змушений був відмовитись. І мав він для цього одну важливу причину: така посада рано чи пізно призвела б до викриття його тасмниці – справжнього імені і минулого Олександра Шаргея. Яка іронія долі! Через цей випадок Кондратюк свідомо поховав найціннішу мрію свого життя – політ за межі Землі.

Свій проект Кримської вітроелектростанції Кондратюк розробив вже в Харкові, куди його було направлено разом з групою однодумців. Нарком

Орджонікідзе дуже захопився проектом Кондратюка, близько контактував з Горчаковим, відкрив проектно-будівельну контору, розпочав фінансування. Було обрано місце для майбутньої станції на плоскому плато Ведене-Кир, проведено геологорозвідувальні роботи. І вже в 1936 р. споруджено втиснутий у скелю 8,5-метровий у діаметрі «стакан» для рухливої опори башти «Крим ВЕС». Вся ця, на перший погляд, радісна робота обірвалася в один день – 18 лютого 1937 р., коли раптово помер Серго Орджонікідзе. Проект Кондратюка було визнано непридатним, будівництво в Криму припинено, контору ліквідовано, а Кондратюка залишено майже без засобів до існування. Однокімнатну квартиру в Москві йому так і не дали. Не змогли допомогти ні Ветчинкін, ні Вінтер, ні Чаплигін. І ступінь «доктора технічних наук» без захисту дисертації, за сукупністю праць видатному винахідникові не дали, не визнали за потрібне. А Юрій Кондратюк тим часом опинився на вулиці. В цій ситуації можна було чекати чого завгодно, навіть і повторного арешту. Тому всі свої праці, власний архів Юрій Васильович передав на збереження Б.М. Воробйову, редактору друкованих праць Ціолковського. В нього точно не шукали б. А тим часом сам Кондратюк знімав невеличку кімнатку, погоджувався надалі проектувати малопотужні вітрові агрегати і, навіть, добився створення випробувального полігону в Підмосков'ї.

21 червня 1941 р. Олександрові Шаргею виповнилося 44 роки. Цей день вже протягом довгого часу він відзначав сам. Й цього разу поїхав на полігон, відпустив на ніч сторожа, залишився сам і всю ніч провів у роздумах про своє життя, своє минуле. А вранці довідався, що розпочалася Друга світова війна. І одразу ж прийняв рішення – на фронт. Записався рядовим і був призначений у роту зв'язку.

Свого останнього листа відіслав з фронту до Галини Плетньової, близької жінки, друга, 2 січня 1942 року. А її відповідь вже так і не знайшла свого адресата. Повернулася назад. На цьому історія Олександра Шаргея, тобто Юрія Кондратюка, закінчується. Більше його ніхто і ніколи не бачив ні живим, ні мертвим. Загинув на війні. Пропав.

Праці:

1. Завоевание межпланетных пространств. Новосибирск. 1929.
2. Завоевание межпланетных пространств. Москва: Воениздат, 1947.
3. Завоювання міжпланетних просторів. Нью-Йорк, 1972.

Література про нього:

1. Шведов І. Три українських портрети: Мазепа, Вертинський, Кондратюк. К., 2001. 228 с.
2. Герасютин С.А. Юрий Васильевич Кондратюк (к 120-летию со дня рождения). Земля и Вселенная: журнал. 2017. № 5. С. 61-75.
3. Романенко Б.И. Звезда Кондратюка-Шаргея. Калуга: Калужская облорганизация Союза журналистов России, 1998. 184 с.

Оксана Пилипчук

МАКАРОВ

Степан Осипович

*(27.12.1848, м. Миколаїв –
13.04.1904 р. загинув на броненосці
“Петропавловськ” поблизу Порт-Артура)*

Географ, океанограф. Народився на в Миколаєві 27 грудня 1848 р. (ст. стиль) у сім'ї офіцера. Коли йому виповнилося 10 років, разом з сім'єю переїхав на Далекий Схід, до Миколаївська-на-Амурі і до 1865 р. навчався в місцевому штурманському морському училищі. Ще будучи кадетом, брав участь у численних плаваннях на суднах ескадри віце-адмірала О.О. Попова «Абрек» і «Богатирьов». Степан Макаров відразу потрапив у добрі руки, тому він довго працював віце-адміралом.

Після закінчення училища, С. Макаров плавав на пароплаві «Америка» і корветі «Варяг» в Охотському, Японському і Східно-Китайському морях. Це дозволило йому отримати велику практику. З 1866 по 1867 рр. на корветі «Аскольд» у складі ескадри контр-адмірала Ф.С. Керна він здійснив перехід до Крондштадта, із заходами до Нагасакі, Шанхаю, Джакарти, обігнув мис Надії, через Копенгаген та Ригу. Після цього його було представлено до звання гардемарина. В цьому ж році дев'ятнадцятирічний Макаров написав свою першу наукову статтю в журналі «Морський збірник» – «Інструмент Адкінса для визначення девіації на морі».

Разом з групою гардемаринів Петербурзького морського корпусу здійснив навчальні плавання до Західної Європи і Південної Америки. А через 2 роки отримав звання мічмана і призначення на броненосний човен «Русалка». За період плавання на цьому судні С. Макаров робив спостереження, які в майбутньому стали основою для такої нової наукової дисципліни, як «теорія непотоплюваності кораблів».

У даний період часу, характерний в історії як перехід від парусних кораблів до парових, С. Макаров, плаваючи на «Русалці», запропонував деякі удосконалення в питаннях безпеки судна: по-перше, розробив просту і надійну конструкцію пластиру для закриття пробоїни, який отримав назву «пластир Макарова»; по-друге, розробив систему внутрішніх водонепроникних поперечних перегородок у корпусі, які поділяють судно на

окремі відсіки. Таким чином, під час аварії вода заповнюватиме лише один – два відсіки, що гарантує підтримку плавучості корабля. По-третє, ще під час будівництва корабля Макаров запропонував одразу перевіряти міцність перегородок, заливаючи відсіки водою повністю. Усі ці нововведення Макаров представив у статті «Броненосний човен «Русалка», яку було надруковано в 1870 р. у «Морському збірнику».

Звичайно, такі сміливі ідеї викликали різні відгуки на статтю. Але в 1871 р. Макаров отримав звання лейтенанта, премію, а також у 1872 р. поступив в розпорядження Попова для виконання робіт з питання непотоплюваності корабля.

До кінця 1876 р. Степан Осипович служив на Балтійському флоті, а далі перейшов на Чорноморський флот командиром озброєного пароплава «Великий князь Костянтин».

У квітні 1871 р. Росія оголосила війну Туреччині, вставши на захист балканських країн. Але своїм флотом на Чорному морі не володіла, тому що, за правилами Паризького миру, після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. не мала на це права. Дозвіл на будівництво флоту на Чорному морі Росія отримала саме в 1871 р. тільки після поразки Франції у франко-пруській війні 1870–1871 рр. Але на момент вступу у війну з Туреччиною Росія на Чорному морі мала тільки 2 судна берегової охорони, 4 старі корвети та декілька військових шхун. Ось у таких умовах вів боротьбу з турками на морі Макаров. Але він не здавався, і шукав нові методи і способи боротьби. Спочатку звертав увагу на використання мін. За допомогою маленьких швидкохідних катерів він придумав блискучий спосіб доставки мін до ворожих кораблів для підірвання. В цьому випадку було продумано абсолютно все: швидкий спуск катера; заливання котлів катера вже гарячою водою (щоб довго не прогрівати мотор, воду підігрівали на «Костянтині»); метод кріплення 40-кілограмової міни на 8-метровому шесті до борта катера. Цей метод ведення боротьби став у пригоді Макарову для пошкодження турецьких човнів.

Наступним кроком у веденні бойових дій Макаровим стало використання саморушних торпед Уайтхеда. Перша спроба була невдалою, а от друга принесла удачу – було потоплено турецький сторожовий пароплав.

За значні успіхи Макарова було нагороджено золотою зброєю з підписом «За хоробрість», Георгіївським хрестом, званням капітан-лейтенанта (1877), а через півроку він отримав звання капітана другого рангу.

На початку 1880 р. Макарова назначено начальником морської частини ахалтекінської експедиції. В цей час він активно співпрацював з генералом Скоблевим, який мав завдання повністю закінчити процес приєднання земель

Середньої Азії до Росії. Макаров забезпечував війська Скоблєва усім необхідним – поповненням військ, зброєю, боєприпасами, продуктами харчування, а також засобами для будівництва залізниці вглиб пустелі від Красноводська. Одночасно в цей час написав фізико-географічну роботу про річку Атрек, що протікає до Каспійського моря у підніжжя гір Копет-Даг.

Роботи на Каспійському морі завершилися восени 1891 р., після чого Макаров перейшов командувати пароплавом «Тамань». Цей пароплав служив стаціонарно при російському посольстві в Константинополі (Стамбул). Але невдовзі Степан Осипович заскучав на цій одноманітній службі і прийняв рішення присвятити цей час науковому вивченню течій в протоці Босфор. Спочатку він довів, що насправді існують дві течії у протоці: верхня і нижня. Перша спрямована із Чорного моря в Мраморне, а друга – навпаки. Далі встановив точну межу між верхньою і нижньою течіями. Пояснив, що нижня течія – це наслідок різниці щільності вод Чорного і Мраморного морів. Показував характер цих двох течій. Зазначав, що верхня течія несе води майже вдвічі більше, ніж нижня, і що верхня течія сильно насичена прісною водою, в той час як нижня – солоною. Результати цих досліджень Макаров виклав у праці «Про обмін вод Чорного і Середземного морів», яку опублікував в 1885 р. у «Записках» Академії наук. Ця праця принесла Макарову широке визнання як прогресивного дослідника океану і престижну премію митрополита Макарія у 1887 році.

У 1882 р. Макаров отримав звання капітана першого рангу. А в 1883 р. переїхав до Петербурга і прийняв призначення флаг-капітана Практичної ескадри Балтійського флоту.

З 1885 р. Степан Осипович отримав командування корветом «Витязь», з чого і почався новий етап в його житті і науковій діяльності. Основним призначенням «Витязя» була морехідна практика екіпажу і збирання відомостей з військово-морської географії.

Плавання «Витязя» під командуванням Макарова тривало рівно 3 роки (травень 1886 – червень 1889 рр.). Із Кронштадта від направився на захід, до Атлантичного океану, потім – на південь, через Магеланову протоку до Тихого океану, далі – на північний схід, до Японського моря. Тут команда «Витязя» плідно працювала в Берінговому, Охотському і Японському морях. Далі йшов Малаккською протокою вздовж берегів Азії до Індійського океану і через Червоне море, Суецький канал, Середземне море і Гібралтарську протоку знову вийшов в Атлантичний океан. Через Ла-Манш і Датські протоки завершив плавання на Кронштадтському рейді.

Після завершення цього унікального плавання Макаров отримав в 1890 р. звання контр-адмірала і молодого флагмана Балтійського флоту. Та одразу прийнявся за обробку всього зібраного матеріалу. В результаті в 1894 р. Академією наук було видано на двома мовами (російською і французькою) капітальну працю С.О. Макарова «Витязь» і Тихий океан». Основними завданнями, які автор розв'язує у цій праці, стали:

- загальнонаукове завдання географії – вивчення природи;
- прикладні завдання – на користь людства;
- питання військово-морського характеру.

Загалом ця праця стала величезним внеском у вивчення Тихого океану, вирішення проблем океанології загалом і зародження вчення про протоки. Окрім основних завдань, у книзі висвітлено багато явищ, які спостерігав учений під час плавання, і які у майбутньому отримали значний розвиток (плями холодної води в деяких місцях Охотського моря; однорідність вод у багатьох протоках Макаров пояснював процесами перемішування проточних течій; підток холодної води до поверхневих прошарків деяких ділянок берега (на сьогодні цей процес називається явищем апвеллінга); вплив річок, що впадають у море, на динаміку вод та ін.). За цю працю від Академії наук Степан Осипович отримав золоту медаль.

У 1894 р. С.О. Макаров отримав призначення на посаду командуючого Середземноморською ескадрою. А в 1896 р. – звання віце-адмірала і старшого флагмана Першої флотської дивізії. Весь цей час плавав в Тихому океані і в Балтійському морі.

Із зими 1899 р. здійснив плавання на криголами «Єрмак», під час якого проводив океанографічні дослідження:

- робив глибоководні гідрологічні дослідження, організував глибокомірні станції;
- вів систематичні метеорологічні спостереження;
- збирав зразки ґрунту і живих організмів дна;
- проводив виміри глибини;
- вів спостереження за льодами.

Цю подорож Макаров описав в праці «Єрмак» во льдах» (1901). Друга частина подорожі – освоєння шляху в устя Єнісею – пройшла не так вдало, як перша. І хоча сам Степан Осипович вважав експедицію вдалою, йому все одно було заборонено плавати на «Єрмаку». Таким чином, мета підкорення Арктики була на деякий час похована. Невдовзі Макарову було запропоновано посаду головного командира Кронштадтського порту та посаду військового губернатора Кронштадта. Але все це – на березі, а його домом було море.

Згадали про Макарова тільки тоді, коли 9 лютого 1904 р. розпочалася війна з Японією, і його призначили командуючим Тихоокеанським флотом. Прибувши до Порт-Артура, С.О. Макаров відразу взявся за організацію бойових дій. Однак уже 13 квітня 1904 р. підірвався на японській міні і потонув російський броненосець «Петропавловськ». Ехо від цієї втрати прозвучало в усьому світі. Адже це був найновіший корабель російського флоту. На ньому загинули понад 600 осіб екіпажу, серед яких був всесвітньовідомий художник В.В. Верещагін і віце-адмірал, командуючий тихоокеанською ескадрою Степан Осипович Макаров.

Смерть Макарова дуже переживалася тодішнім російським суспільством тому, що він був дуже популярною фігурою. Всього лише 5–6 років минуло відтоді, як усіх здивував макарівський проект експедиції до Арктики на криголамі під лозунгом «До північного полюсу – напролом!». Вчені і моряки знали його за численними публікаціями в «Морському збірнику», в інших видання Академії наук. І його призначення командуючим на Тихий океан відбулося лише за п'ять днів до нападу японців. Справа в тому, що адмірала Макарова недолюбливало вище начальство флоту і царська родина. Однією з причин цього було те, що його батько – українець, не належав до дворянства, був звичайним матросом, який дослужився до прапорщика – офіцерського чину, що давав дворянське звання. Інша причина ховалася в характері адмірала – вже дуже він був самостійний, діловий і далекий від інтриг та кар'єри.

Слід сказати декілька слів і про заслуги С.О. Макарова у галузі військових питань. Він спроектував наконечники на гарматні снаряди, які виключали рикошетування снаряду під час удару об надміцну сталь. Також відома його робота «Роздуми з питань морської тактики» (1897).

Загалом Степан Осипович був видатною людиною свого часу, вмів блискуче поєднувати військово-морську службу з науково-дослідною роботою з питань океанології та географії. Його океанологічні праці тим вагоміші, що здійснені вони були у вільний від службових обов'язків час. Ці особливості характеру С. Макарова – нашого великого співвітчизника, адмірала, мандрівника і океанографа – дивовижна працездатність, ініціатива, активність, беззавітна відданість справі при величезній волі, настирливості і безстрашші – як перед противником, так і перед начальством – слугують чудовим прикладом для молоді.

Праці:

1. Об обмене вод Черного и Средиземного морей. СПб., 1885. 150 с.
2. «Витязь» и Тихий океан. СПб., 1894.

3. «Ермак» во льдах. СПб., 1901.
4. Гидрологические исследования, произведенные в 1895 и 1896 гг. в Лаперузовском проливе и в других местах. Санкт-Петербург, 1905.
5. Океанологические работы. Москва: Географгиз, 1950. 277 с.

Література про нього:

1. Врангель Ф.Ф. Вице-адмирал Степан Осипович Макаров. Биографический очерк. Санкт-Петербург: Изд. Главного Морского штаба. Ч. I., 1911. 317 с.; Ч. II, 1913. 531 с.
2. Лурье А. С.О. Макаров. Москва, 1949. 303 с.
3. Добровольский А.Д. Адмирал С.О. Макаров, путешественник и океанограф. Москва: Географгиз, 1949. 110 с.
4. Добровольский А.Д. Степан Осипович Макаров: 1848–1904 / Творцы. отечественной науки: Географы. Москва: Агар, 1996. С. 272–290.

Олег Пилипчук

МАРКЕВИЧ Олександр Прокопович

(19.03.1905, с. Плоске Таращанського
району Київської області –
23.04.1999, м.Київ)

Зоолог і паразитолог. У ряду найвизначніших дослідників, які в ХХ ст. своїми працями вивели паразитологію як науку на принципово новий рівень, почесне місце належить Олександрові Прокоповичу Маркевичу. Він був серед тих, чії стрижневі ідеї змусили переглянути уявлення, котрі існували раніше, і дали змогу глибше зрозуміти механізми взаємодії об'єктів із зовнішнім середовищем (паразитологія). Олександр Прокопович і сьогодні своїми ідеями, своїм досвідом допомагає пізнавати біологічні закономірності, що лежать в основі цієї взаємодії. Після закінчення Білоцерківського педагогічного технікуму (1925) і агробіологічного факультету Київського інституту народної освіти (1930) О.П. Маркевич навчався в аспірантурі при Іхтіологічному інституті в Ленінграді, де під керівництвом видатного зоолога В.О. Догеля вивчав фауну паразитів риб Аральського і Каспійського морів, Фінської затоки, озер Карелії, а також водойм України. Він описав багато нових видів і родів паразитичних веслоногих раків. Учений зробив істотний внесок у вивчення філогенії та еволюції цих паразитів, у їхню систематику.

У 1935 р. О.П. Маркевич на запрошення академіка І.І. Шмальгаузен повернувся до Києва, де в Інституті зоології і біології ВУАН очолює відділ паразитології. Водночас розпочалась його педагогічна діяльність – він очолив кафедру зоології безхребетних у Київському університеті. У 1937 р. Олександр Прокопович опублікував монографію «Сорерода паразитичні прісних водойм СРСР».

О.П. Маркевич одним із перших зрозумів необхідність поглибленого аналізу основного понятійного апарату паразитології, вивчення паразитарних систем з більш широких загальнотеоретичних позицій. Його нове бачення ролі паразито-живильних систем – крізь призму біогеоценотичних уявлень – дало можливість дослідникові розпізнати у них своєрідні екологічні «співдружності». Ці динамічні комплекси організмів, згідно з поглядами Маркевича, могли опосередковано (через організм живителя) або безпосередньо (на вільних стадіях розвитку)

впливати на продуктивність і гомеостаз біогеоценозів. Система поглядів вченого відбивала його науковий світогляд, глобальне бачення природи. Тому різноманітність тем і проблем, розроблених О.П. Маркевичем (походження і формування паразитофауни риб, свійських тварин і людини, теоретико-еволюційні і систематико-філогенетичні питання загальної паразитології і багато інших), відбивала його прагнення створити єдину систему поглядів на явища живого світу, з'ясувати найзагальніші закономірності, котрі ними керують.

Друга половина XX ст. – вирішальний період у формуванні паразитоценології як самостійної галузі знань. Саме в ці роки різноманітна емпірична інформація об'єднується на засадах єдиних принципів. Участь О.П. Маркевича в цьому процесі мала чотириаспектний характер: теоретико-методологічний, інституалізований, науково-організаційний та практичний. Йому вдалося створити теоретико-методологічний «каркас» нової галузі знання, обґрунтувати специфіку предмета її вивчення, окреслити коло завдань і основну проблематику. Паралельно з цим він сформував наукову школу паразитоценологів.

Ретроспективний аналіз генези системи знань паразитичних організмів дає змогу дійти висновку, що у другій половині XX ст. у цій галузі біології склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, відбувся перехід від роздільного вивчення паразитів і безпосереднього середовища їхнього проживання до розгляду компонентів у комплексі, як членів коадаптивної екологічної системи і членів «паразитоценозу». Це дало можливість дослідникам розширити і навіть значною мірою змінити уявлення про специфіку взаємовідносин міжпопуляційних угруповань симбіонтів різного рівня організації, котрі населяють популяції господарів. Відбувалося стрімке нагромадження експериментального матеріалу. Але, з другого боку, вся ця велика кількість фактів, відкриттів не була об'єднана цілісною концепцією, не існувало тієї методологічної основи, спираючися на яку можна було б класифікувати нагромаджений емпіричний матеріал, правильно оцінити перші узагальнення.

Така основа була створена О.П. Маркевичем. Вона дала можливість правильно проаналізувати досягнуте і проводити подальші дослідження в одному методологічному ключі. Вважається, що його постановка паразитоценологічних проблем стала одним з найхарактерніших виразів еколого-системного підходу в біології. Розвиваючи системний принцип, учений висунув дві концепції, які і стали теоретичним фундаментом паразитоценології, що розвивалася.

Перша з них полягала в розширеному визначенні паразитарної системи популяційного рівня як складової частини екопаразитарної системи вищого рангу. Екопаразитарні, певною мірою «відкриті» системи, згідно з поглядами О.П. Маркевича, пов'язані генетично і функціонально не тільки з організмом господаря, а й з факторами зовнішнього середовища, і залежать від якісного і кількісного складу конкретного біоценозу. Вихідні структурні одиниці надорганізмових систем оцінювалися О.П. Маркевичем як своєрідні мікробіоценози.

Інша концепція полягала в новому інтегрованому підході до вивчення системи об'єктів на основі структурно-функціонального аналізу. Фундамент цих концептуальних положень закладався О.П. Маркевичем та його найближчими учнями ще в 30–50-х роках ХХ ст. Усі ці роботи, незважаючи на широкий тематичний діапазон, мали чітко виражену еколого-паразитарну спрямованість і проводилися на популяційному і біоценотичному рівнях. Домінуючими були стаціонарні та експериментальні дослідження, в ході яких з'ясовувалося походження і формування паразитофауни риб, простежувалася її залежність від умов зовнішнього середовища та фізіологічного стану популяцій господаря.

Важливим напрямом наукових досліджень О.П. Маркевича є теоретичні проблеми загальної паразитології. Він опублікував фундаментальну монографію «Основи паразитології» (1950), посібники «Філогенія тваринного світу» (1953, 1964) і «Розвиток тваринного світу» (1957), а також роботи в галузі гідропаразитології, ветеринарної і медичної паразитології та з історії науки.

Теоретичні результати багатьох біоценолого-паразитологічних досліджень, викладені О.П. Маркевичем у серії його узагальнюючих робіт, несли стрижневу теоретико-методологічну ідею, що полягала в необхідності подальших поглиблених біоценологічних досліджень. Консолідація спеціалістів, що розробляли окремі сторони проблем, які порушувалися Маркевичем, зумовила формування наукової школи паразитоценологів. Уміння її лідера орієнтуватися на актуальні потреби життя, здатність виділяти основні проблеми забезпечили високу ефективність діяльності цієї школи, її ядром став Відділ паразитології Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України. Саме тут виношувалися ідеї розвитку паразитоценології, визначалися її основні напрями. Велику роль у розвитку цієї наукової школи відіграла кафедра зоології безхребетних Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, якій так багато творчих сил і викладацького таланту було віддано О.П. Маркевичем.

Одночасно з розвитком наукової школи, очолюваної Маркевичем, зміцнювалися і розширювалися її зв'язки з іншими «ланками» цієї структури, які з'явилися в ряді університетів і науково-дослідних установ не тільки

України, а й Грузії, Вірменії, Молдови, республік Прибалтики. Академіка Академії наук України О.П. Маркевича було обрано академіком Академії зоології в Агрі (Індія).

У 1973 р. на базі відділів паразитології (Інститут зоології НАН України) і гідропаразитології (Інститут гідробіології АН УРСР) під керівництвом Олександра Прокоповича було створено Сектор паразитології, де проводилися комплексні паразитологічні дослідження, базуючись на яких він обґрунтував концепцію паразитоценології (симбіоценології), розробив концептуальні положення цієї науки, її проблематику і методи досліджень, що дало можливість об'єднати зусилля зоопаразитологів, мікробіологів, вірусологів, мікологів для вивчення соціативних хвороб людини і тварин.

З 70-х років ХХ ст. почався період систематичного та інтенсивного формування О.П. Маркевичем концептуального і методологічного ладу паразитоценології, обґрунтування її стратегічних завдань. У цьому складному творчому процесі слід виділити три вузлових етапи. Перший припадає на 1973 р., коли О.П. Маркевич на нараді з паразитологічних проблем в Інституті зоології НАН України чітко обґрунтував, що успішне розв'язання теоретичних завдань паразитоценології можливе тільки за умови інтегрованого підходу до вивчення паразитогосподарських відносин. Обстоюючи необхідність ширшого, біогеоценотичного підходу до паразитоценозів, більшої уваги до взаємовідносин між популяціями паразитів, що утворюють паразитоценози, О. П. Маркевич уже тоді визначив і завдання на майбутні роки.

Другий етап припадає на 1977–78 рр. – час офіційного «затвердження» паразитоценології у статусі нової комплексної дисципліни, що тісно змикається з біоценологією. У 1977 р. створюється секція паразитоценології під керівництвом О.П. Маркевича при Науковій раді з проблем біоценології та охорони природи Відділення загальної біології Академії наук СРСР. А в 1978 р. відбувається Перший всесоюзний з'їзд паразитоценологів. Ініціатором і організатором проведення цього форуму, як, до речі, і двох інших (1983, 1991), були О.П. Маркевич та його найближчі колеги і однодумці (М.С. Гіляров, Ю.І. Полянський, Б.М. Мазурмович, Ф.Ф. Сопрунов, В.П. Коваль, Д.І. Панасюк, Є.Д. Логачов, В.М. Апотенко, В.П. Шарпіло, В.В. Корнюшин, І.К. Падченко, Л.П. Погребняк, Г.М. Двойнос і багато інших).

У програмній доповіді на цьому з'їзді вчений чітко визначив предмет «наукової дисципліни про об'єктивні закони життя паразитоценозів (симбіоценозів) і вільноживучих популяцій паразитів, їх функцій і ролі в екосистемах, їх значення в розвитку біосфери».

Розглянувши особливості паразитоценозу як особливої форми існування організмів у своєрідному середовищі проживання, Маркевич дійшов висновку про необхідність виділення цієї надорганізмової системи у «своєрідний мікробіоценоз». Основним глобальним завданням паразитоценології Олександр Прокопович вважав комплексне вивчення екологічної структури мікробіоценозів і екопаразитарної системи в цілому. Особливу увагу він звертав на необхідність вивчення екологічної структури мікробіоценозів та інших систем з компонентами конкретних біогеоценозів.

Третім вирішальним етапом у становленні паразитоценології слід вважати 1985 р. – час остаточної розробки теоретичних і практичних проблем паразитоценології. О.П. Маркевич опублікував проблемну монографію, в якій обґрунтував системну суть об'єкта досліджень.

Запропонувавши на основі структурно-функціонального аналізу ієрархічну структуру класифікації біоценозів, О.П. Маркевич відкрив перспективний шлях вивчення внутрішніх зв'язків у межах екосистеми більш високого рангу, з'ясування способів її регуляції. Розроблена дослідником методологічна основа паразитоценології сприяла інтенсивному розвитку паразитологічних досліджень. Почалося широке впровадження їх результатів у практику медицини і ветеринарії.

Загострене сприйняття всього нового і прогресивного, наукова інтуїція і високий творчий потенціал завжди і в усьому відзначали О.П. Маркевича – вченого, який створив нову синтетичну дисципліну – паразитоценологію.

Олександр Прокопович зробив також великий внесок у розвиток енциклопедичної справи в Україні. Він написав чимало статей для УРЕ, Української сільськогосподарської енциклопедії та медичних енциклопедій, плідно працював над створенням наукової зоологічної номенклатури. Олександр Прокопович – автор більш як 700 наукових праць, ряд його монографій перекладені і видані за кордоном.

Плідну наукову діяльність вчений поєднував з науково-організаційною. Він був директором Інституту зоології, проректором Київського університету, академіком-секретарем Відділення загальної біології АН України, членом Президії Національної Академії наук України.

Велика роль академіка О.П. Маркевича в об'єднанні і координації зусиль паразитологів України на найактуальніших напрямках боротьби з паразитарними хворобами людини і тварин. За його ініціативою було створене Українське наукове товариство паразитологів.

Праці:

1. Соперода parasitica прісних вод СРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1937. 226 с.
2. Основи паразитології: посіб. для студ. біол. ф-тів. Київ: Рад. школа, 1950. 592 с.
3. Паразитофауна пресноводных рыб Украинской ССР. Киев: Изд-во АН УССР, 1951. 376 с.
4. Філогенія тваринного світу: лекції для студ. заочн. природн. ф-тів пед. ін-тів. Київ: Рад. школа, 1953. 144 с.

Література про нього:

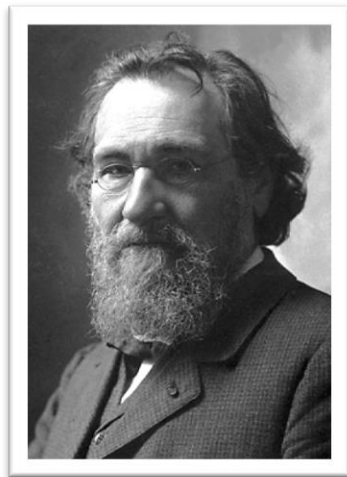
1. Александр Прокофьевич Маркевич / автор вступ. ст. и сост. указателя лит-ры О.Я. Пилипчук. Киев: Наук. думка, 1986. 104 с. (Биобиблиография ученых Украинской ССР).
2. Академік Олександр Прокопович Маркевич: життя і діяльність / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. Київ: Наук. думка, 1999. 192 с.

Олег Пилипчук

МЕЧНИКОВ

Ілля Ілліч

*(3.05.1845, с. Панасівка Куп'янського
повіту Харківської губернії –
1916, м. Париж, Франція)*

Зоолог, фізіолог. Закінчивши середню школу із золотою медаллю, 17- річний Мечников у 1862 р. вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. Ще зі студентської лави І.І. Мечников став переконаним матеріалістом і прибічником теорії еволюції органічного світу. В університеті він вчився на відмінно і закінчив його у 1864 р. за два роки, замість встановлених чотирьох. Під час навчання в університеті молодий дослідник надрукував дві наукові праці. Першу наукову працю, присвячену інфузоріям, він написав у віці 18 років (1863).

Після закінчення університету І.І. Мечников з науковою метою поїхав за кордон (до Німеччини та Італії). В Німеччині він стажувався у зоолога Лейкарта – працював в лабораторії над вивченням круглих червів (нематод). Захопившись ембріологією, Ілля Ілліч у Неаполі почав вивчати розвиток головоногих молюсків і голкошкірих. В ембріології І.І. Мечников убачав один із шляхів розкриття процесу еволюції тварин.

Дослідження, проведені І.І. Мечниковим у Німеччині та Італії, лягли в основу його магістерської дисертації, присвяченої розвитку головоногого молюска – сепіоли. Її він блискуче захистив у 1867 р. в Петербурзі. Після захисту дисертації вчений переїхав до Одеси, де працював доцентом Новоросійського університету до 1868 р. Тут почалася його дружба з О.О. Ковалевським та І.М. Сеченовим. В цьому ж році І.І. Мечников залишив Одесу і повернувся до Петербурга. Протягом 2,5 років він працював доцентом кафедри зоології в Петербурзькому університеті. За цей час вчений успішно захистив докторську дисертацію і отримав звання професора. Дисертація на тему «Про історію розвитку *Nebalia*» була продовженням серії його ембріологічних досліджень. У дисертації розглядається надзвичайно цікавий представник класу ракоподібних – небалія, що має ознаки, характерні як для вищих, так і нижчих раків.

У Петербурзі І.І. Мечников залишився недовго. У 1870 р. його було обирали професором зоології Одеського університету. Талановиті лекції молодого професора викликали величезний інтерес і любов студентів. Він успішно працював в галузі ембріології, вивчав розвиток різних груп безхребетних тварин.

Серед ембріологічних робіт І.І. Мечникова одеського періоду особливо цінними є його дослідження з розвитку нижчих багатоклітинних – губок і кишковопорожнинних. Особливо вагомою є його праця «Ембріологічні етюди про медуз» (1886). Що стосується губок, то І.І. Мечникову належить пріоритет у дослідженні їхнього розвитку. Робота над вивченням розвитку губок і кишковопорожнинних наштотувала І.І. Мечникова на блискучі й плідні ідеї в ділянці фізіології і медицини. Саме в Одесі розпочав він свої всесвітньо відомі дослідження з внутрішньоклітинного травлення. Ці дослідження завершилися створенням теорії фагоцитозу, яка принесла І.І. Мечникову світову славу.

У 1882 р. І.І. Мечников залишив Новоросійський університет – йому не подобалися реакційні заходи університетського керівництва. Поступово залишив роботу в галузі зоології. У своїй подальшій науковій діяльності він все більше захоплювався вивченням бактерій і питаннями фізіології.

З 1886 по 1890 рр. вчений керував бактеріологічною станцією в Одесі. Однак реакційні сили не могли простити талановитому вченому його передових поглядів і не давали спокійного життя. Це призвело до того, що він змушений був у 1890 р. залишити Росію і переїхати до Парижу, на запрошення Луї Пастера. В інституті, керованому всесвітньо відомим вченим, І.І. Мечников керував одним з відділів аж до самої смерті. Однак про Україну вчений не забував. Так, у 1908 р. він приїздив до Одеси на запрошення голови мікробіологічного товариства Д.К. Заболотного. Декілька раз вчений приїздив до Росії під час епідемій для боротьби з ними.

У 1915 р. весь світ відзначив семидесятиріччя від дня народження Іллі Ілліча. Однак уже в наступному, 1916 р., на 71 році життя, І.І. Мечников помер. Похований в Парижі.

І.І. Мечников – видатний вчений і мислитель. Його наукова діяльність не тільки різноманітна, але глибинна і повчальна. Теоретична праця цього вченого була нерозривно пов'язана з практикою, насичена палким бажанням допомогти людству, своєму народові.

І.І. Мечников дуже багато зробив у галузі зоології, а особливо в ембріології і філогенетиці (наука про походження і шляхи еволюції як окремих видів і систематичних груп організмів, так і органічного світу в цілому).

Теорія походження багатоклітинних організмів, створена І.І. Мечниковим, має назву теорії паренхімели, або фагоцители. Вона пов'язана з ембріологічними дослідженнями І.І. Мечникова та його працями з внутрішньоклітинним травленням. У своїх працях І.І. Мечников різко виступав як проти теорії походження багатоклітинних організмів німецького вченого Е.Геккеля, відомої під назвою «теорія гастреї», так і проти гіпотез походження багатоклітинних, запропонованих у той час іншими зарубіжними зоологами. В галузі філогенетики Ілля Ілліч розробив два важливих питання: теорію походження багатоклітинних організмів і так звану ктеноформну теорію походження голкошкірих і хордових.

У своїй ктеноформній теорії І.І. Мечников по-новому поставив питання про походження голкошкірих і хордових тварин. Він вказав на спорідненість найбільш високоорганізованих представників типу кишковопорожнинних – гребневиків, або ктенофор, з голкошкірими. А з такої родинності з найбільшою вірогідністю випливає висновок про можливість походження цих останніх від гребневиків (ктенофор).

Надзвичайно важливе філогенетичне значення має відкриття І.І. Мечниковим двобічносиметричних личинок голкошкірих, які довели вторинний характер радіальної симетрії тіла цих тварин. З іншого боку, це відкриття вказує на філогенетичний зв'язок нижчих хордових з голкошкірими. Личинка баланоглоса (морська тварина, яка споріднена з нижчими хордовими) торнарія, також досліджена Мечниковим, має дуже багато схожого з личинками голкошкірих.

Безперечно, І.І. Мечников є одним з найбільш видатних ембріологів у світовій науці. Його ембріологічні дослідження висвітлюють питання розвитку безхребетних тварин і мають такий же порівняльний характер, як і праці О.О. Ковалевського. Ось чому І.І. Мечникова і О.О. Ковалевського з повним правом вважають засновниками порівняльної ембріології. Загалом для І.І. Мечникова заняття ембріологією було не самоціллю, а одним з основних засобів встановлення філогенії тварин. Коло об'єктів порівняльно-ембріологічних досліджень І.І. Мечникова було надзвичайно широким. Тільки при величезній працездатності Іллі Ілліча можна було охопити ґрунтовними дослідженнями такі різні групи тваринного світу, як комахи і медузи, немертини і скорпіони, сифонофори і багатоніжки, головоногі молюски і особливо детально ним вивчені голкошкірі. Праці І.І. Мечникова, як і дослідження О.О. Ковалевського, довели єдність походження і розвитку тваринного світу. Вони показали, що теорія зародкових листків поширюється і на безхребетних тварин.

Величезну наукову цінність мають також праці І.І. Мечникова з мікробіології, одним із засновників якої його заслужено вважають. А відкриття вченим явища фагоцитозу є одним з найважливіших досягнень вітчизняної науки. Воно принесло І.І. Мечникову світову славу. У своїй праці «Лекції про порівняльну патологію запалень» (1892) Ілля Ілліч представив нову теорію запалення.

Велике значення мають також праці І.І.Мечникова, які торкаються проблеми імунітету (несприятливості організмів до збудників інфекційних хвороб). У своїй праці «Про імунітет і заразні хвороби» (1901) І.І. Мечников зв'язав явище імунітету з дією фагоцитів. Останні роки свого життя вчений присвятив проблемі довголіття («Етюди про природу людини. Філософія оптимізму») (1903). Дуже багато вчений зробив для утвердження ідей Ч. Дарвіна. Внесок І.І. Мечникова до скарбниці світової науки величезний. Вчений в дослідях на собі показав роль холерного вібріона як збудника азійської холери. Виконав класичні дослідження щодо вивчення експериментального сифілісу, черевного тифу і туберкульозу. Провів новаторські роботи щодо з'ясування ролі мікробних асоціацій і антагонізму мікробів у інфекційному процесі. Створив вчення про цитотоксини. Широко відомі праці Мечникова про тривалість життя і причини старіння. Свої філософські погляди природознавця-матеріаліста виклав у книзі «Сорок років пошуку раціонального світогляду» (1913).

І.І. Мечников нагороджений Нобелівською премією з фізіології і медицини (1908, разом з П. Ерліхом), був почесним членом Американської академії мистецтв і наук (з 1898), Паризької АН (з 1904). Президія АН СРСР запровадила премію і Золоту медаль його імені.

Праці:

1. Собрание сочинений, АМН СССР. Москва: Изд-во АН СССР. Т.2. 1953; Т.5. 1950; Т.7. 1952; Т.8.1953; Т.13. 1954.
2. Избранные биологические произведения. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. 798 с.
3. Лекции по сравнительной патологии воспаления, читанные в апреле и мае 1891 г. в Пастеровском институте. Санкт-Петербург, 1892. 162 с.

Література про нього:

1. Мечников И.И. Страницы воспоминаний. Москва: Изд-во АН СССР, 1946. 276 с.

2. Илья Ильич Мечников: 1845–1916. Б.Н. Мазурмович. Выдающиеся отечественные зоологи. Москва: Учпедгиз, 1060. С. 100–109.
3. Мечников Илья Ильич (15.V.1845 16.VII.1916). Биологи: Биограф. справочник. Киев: Наук. думка, 1984. С.415–416.

Олег Пилипчук

НІКОЛЬСЬКИЙ Олександр Михайлович

*(03.03. 1858, м. Астрахань –
08.12.1942, м. Харків)*

Зоолог. Початкову освіту в 1867 р. почав здобувати спочатку в Астраханській приватній школі, а відтак в Астраханській гімназії. Формування Олександра Михайловича як зоолога відбувалося ще з раннього дитинства, коли він захоплювався природою, полюванням і рибною ловлею. В 1871 р. О.М. Нікольський переїхав до старшого брата в Казань, де продовжив навчання у Другій Казанській гімназії. Але в невдовзі, через обставини, що склалися, він був змушений повернутися до Астрахані, до рідних місць, де в 1876 р. отримав атестат зрілості.

З 1877 р. молодий Нікольський розпочав навчання на математичному відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Окрім зоології він також цікавився астрономією. Однак через деякий час перейшов на природниче відділення цього ж факультету. Олександр Михайлович навчався в університеті тоді, коли там викладали найвидатніші вчені: неорганічну хімію читав Д.І. Менделєєв, органічну хімію – А.М. Бутлеров, аналітичну хімію – М.А. Меншуткін, анатомію і гістологію людини – Ф.В. Овсянніков, фізіологію – І.М. Сеченов, ботаніку – А.І. Бекетов.

Під час навчання інтереси молодого Нікольського набули однієї характерної спрямованості – зоологія хребетних. Під впливом професора зоології М.М. Богданова Нікольський захопився вивченням птахів. Свою першу наукову роботу він опублікував в «Працях Петербурзького товариства природознавців» у 1880 р. під назвою «Фауністичні дослідження в Астраханській губернії». Великим внеском в науку стало дослідження разом з В.О. Хлебніковим (близьким товаришем і колегою) величезної колекції птахів Оренбурзького краю. У 1880 р. Нікольський отримав посаду охоронця Зоологічного кабінету Петербурзького університету.

В 1881 р. Олександр Михайлович закінчив університет із званням кандидата природничих наук і залишився при університеті для підготовки до професорського звання.

Загалом 80-ті роки XIX ст. були дуже плідним періодом у житті вченого на експедиції і подорожі. Свої загальні враження пізніше Нікольський викладе в книзі «Літні подорожі натураліста». В 1882 р. молодий натураліст побував на Алтаї. За 2 місяці перебування в експедиції вчений вперше в науці дослідив фауну хребетних тварин Алтаю, результати чого представив у праці «Подорож до Алтайських гір влітку 1882 р.» (1883). Невдовзі, в 1884 р., Нікольський відвідав оз. Балхаш і Семиреченську область. Підсумком наукової роботи в цій експедиції стала магістерська дисертація «Про фауну хребетних тварин дна Балхашської котловини», яка побачила світ у 1887 році.

У 1885 р. разом з М.О. Зарудним Нікольський відвідав Закаспійську область північно-східної частини Персії. В цей раз вчені значно поповнили свою орнітологічну колекцію, цікавились плазунами. Після повернення з Петербурга вчений продовжував працювати в Зоологічному кабінеті, але потяг до подорожей й досліджень не давав О.М. Нікольському сидіти на місці, і вже в 1886 р. він відправився в нову експедицію – на Аральське море. Долаючи степ і пустелю, вчений звернув увагу на величезну кількість плазунів, птахів і павукоподібних. Дослідження над тваринними – мешканцями пустелі – О.М. Нікольський продовжив і в майбутньому. Під час цієї подорожі дослідник зібрав значну зоологічну колекцію, а також багатий іхтіологічний матеріал. Саме цією експедицією було завершено тривалий етап експедиційно-дослідницької діяльності вченого.

Повернувшись до Петербурга, Олександр Михайлович приступає до активної переробки зібраного матеріалу. Одночасно почав педагогічну діяльність – викладав природознавство в приватних гімназіях, а також вів широку популяризаторську діяльність у різноманітних журналах як для дітей, так і для дорослих.

У 1887 р., після успішного захисту магістерської дисертації, Нікольський отримав звання приват-доцента і почав читати курс географії тварин у Петербурзькому університеті. Трохи пізніше цей же курс він читав на Жіночих педагогічних (Фребелівських) курсах і на Курсах фізичного виховання.

У 1888 р. Нікольський відвідав Крим, де вивчав фауну хребетних тварин Криму. А період 1889–1890 рр. проводив на острові Сахалін і вивчав його фауну хребетних. У 1889 р., на основі зібраного матеріалу вчений представив докторську дисертацію на тему «Острів Сахалін і його фауна хребетних тварин», яку блискуче захистив у Петербурзькому університеті. В 1891 р. в світ вийшла монографія вченого «Хребетні тварини Криму», за яку

Нікольський отримав від Петербурзького товариства природознавців премію ім. К.Ф. Кесслера.

З 1896 р. вчений почав працювати в Зоологічному музеї Петербурзької академії наук на посаді завідувача відділу риб, земноводних і плазунів. З цього часу він приділив багато уваги питанням іхтіології і герпетології. Одночасно вчений за можливістю досліджував фауну рідного краю – Астрахані. Тому в 1898 р. у світ вийшла невеличка книжка «Астраханські морські ловці», в якій Нікольський показав економічний стан морських промислів.

Період роботи в Зоологічному музеї (1896–1903 рр.) був дуже плідним для вченого. Він опрацював весь власний матеріал, а також матеріал музею. В результаті цієї колосальної роботи світ побачила монографія «Плазуни і земноводні Російської імперії», (яку вчений видав уже в Харкові у 1905 р.). До речі, ця праця також отримала премію ім. К.Ф. Кесслера. Одночасно в 1902 р. Нікольський видав ще одну книжку «Гади і риби».

1903 р. став поворотним у житті О.М. Нікольського. Вчена Рада Харківського університету присвоїла йому звання ординарного професора університету. Тому він залишив Петербург і переїхав до Харкова. Тут у Харківському університеті вчений очолив кафедру зоології, де розпочав широкомасштабну науково-організаційну діяльність. Але педагогічна діяльність не обмежилася тільки природничим відділенням фізико-математичного факультету. Нікольський читав свої лекції і на медичному факультеті, а також Фребелівських курсах і в Жіночому медичному інституті. Як популяризатор науки Нікольський випустив в світ одну за одною такі свої роботи: «Плазуни і земноводні Кавказу» (1913); «Фауна Росії і суміжних країн» (1915); «Плазуни» (Т.1. Черепахи та ящірки, 1915; Т.2. Змії, 1916; «Земноводні» (1918)). Широко відомі також підручники Олександра Михайловича «Географія тварин» і «Медична зоологія». Одночасно Нікольський керував відділом біології в «Большой энциклопедии» видавництва «Просвіта», в «Народній енциклопедії» і в словнику Брокгауза і Єфрона.

О.М. Нікольський був також одним із засновників Зоологічного музею Харківського університету. З 1919 по 1924 рр. він керував кафедрою зоології хребетних в університеті. В 1919 р. отримав звання академіка Академії наук Української РСР.

З 1921 р. Олександр Михайлович завідував науково-дослідною кафедрою зоології Харківського університету (на той час Вищому інституті народної освіти), де вів активну наукову діяльність. До кінця свого життя вчений плідно працював на теренах зоологічної науки. Викладав в Харківському

університеті, Медичному інституті, а також в Українському інституті марксизму.

Слід відзначити також спеціально розроблені О.М. Нікольським визначники плазунів і земноводних Росії (1902, 1907), прісноводних риб Європейської Росії (1913), риб України, Чорного і Азовського морів (1930). Ним були складені, але так і не опубліковані, такі визначники: птахів України, амфібій і рептилій України, риб Європейської частини Росії, України та Кавказу, ссавців Європейської частини Росії, України та Кавказу. З метою допомогти освіті в середній школі Олександр Михайлович в 1925 р. видав книгу «Юні натуралісти під час роботи з зоології».

В останні роки життя Нікольський підготував до друку два підручники: «Ембріологія людини і тварин» і «Порівняльна анатомія хребетних тварин».

Слід зауважити, що Олександр Михайлович вів широку діяльність у галузі охорони природи і тваринного світу. Тому в 1925 р. його було обрано почесним членом Всеросійського товариства охорони природи.

Олександр Михайлович Нікольський помер 8 грудня 1942 р. в Харкові на 84-му році життя.

Праці:

1. Позвоночные животные Крыма. Санкт-Петербург., 1891. 484 с.
2. Земля и мир животных (География животных). Санкт-Петербург., 1905. 284 с.
3. Медицинская зоология: учеб. для студ. медиков и ветеринаров: в 2 ч. X. 1907. Ч. 1. 68 с.; Ч. 2. 93 с.
4. Определитель пресмыкающихся и земноводных Российской империи. Харьков., 1907. 182 с.
5. География животных. Харьков, 1909. 262 с.
6. Зоология / Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Москва: Тип. И.Д.Сытина. Т. 2. Природоведение. 1910. С.1–238.
7. Занимательная зоология. Ленинград: Время, 1927. 192 с.
8. Історія біологічних учнів. Харків, 1927. 114 с.

Література про нього:

1. Богданов А. А.М. Никольский / Матер. для истории научной и прикладной деятельности в России по зоологии. Москва, 1891. Т. 3.
2. Каверін В.Г. Від Редакційного Комітету: (Про 45 річний ювілей наукової, педагогічної та громадської діяльності академіка Олександра Михайловича Нікольського) *Тр. Харк. Т-ва дослідників природи*. 1927. Т. 50. вип. 2. С. 3–4.
3. Родіонова Т.В. Біографія професора А.М. Никольського. *Тр. Харк. т-ва дослідників природи*. 1927. Т. 50. Вип. 2. С. 5–15.
4. Мазурмович Б.Н. А.М. Никольский. Выдающиеся отечественные зоологи. Москва: Госиздат СССР, 1960. С.196–203.

5. Мазурмович Б.Н. Александр Михайлович Никольский. Москва: Наука, 1983. 78 с.

Олег Пилипчук

ПАЛЛАДІН Олександр Володимирович

(10.09.1885, Москва
– 06.12.1972, Київ)

Фізіолог, біохімік. Народився в сім'ї видатного російського ботаніка, академіка Імператорської Академії наук в Санкт-Петербурзі Володимира Івановича Палладіна.

У 1903 р. закінчив із золотою медаллю Санкт-Петербурзьку Латинську гімназію. І в цьому ж році вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету, в якому з 1901 р. на кафедрі фізіології рослин працював його батько. В 1906 р. під керівництвом видатного фізіолога І.П.Павлова молодий Палладін виконав свою першу роботу, яка мала назву «Утворення штучних умовних рефлексів від суми подразнювачів». Далі свої дослідження Олександр Володимирович продовжив у лабораторії М.Є. Введенського. Наступна робота О.В. Палладіна була на тему «Явища збудження і гальмування в рефлекторному апараті під час отруєння бруцином і фенолом» і отримала золоту медаль. Після успішно виконаних двох праць з фізіології молодий вчений обрав наукову дорогу свого батька – біохімію. Науку, яка тільки почала ставати на ноги і мала багато цікавих, ще не вивчених ділянок.

Після закінчення університету О.В. Палладін залишився на кафедрі фізіології тварин для підготовки до професорського звання. З 1909 по 1913 рр. Олександр Володимирович практикувався в зарубіжних лабораторіях таких відомих вчених-біологів, як Коссель, Грюцнер, Бюргер та Мартен. В 1917 р. О.В. Палладін успішно захистив у Петроградському університеті свою монографію «Дослідження над утворенням і виділенням креатину у тварин» як магістерську дисертацію і отримав ступінь магістра фізіології і порівняльної анатомії. Основною метою роботи було довести правильність ланцюга біохімічного утворення аргінінгуанідинмасляна кислота – гуанідиноцтова кислота – кератин, а також показати, що кожна з цих ланок перетворюється на кератин в організмі тварини. Одночасно молодий вчений довів, що утворення кератину відбувається в м'язах, а не в печінці, як було прийнято вважати до того часу.

З 1916 р. О.В. Палладін жив в Харкові. Після захисту дисертації він почав читати лекції з біохімії в Харківському університеті аж до 1921 року. В цей час вийшла у світ його фундаментальна праця «Наукові основи народного харчування». З 1921 по 1923 рр. О.В. Палладін – професор Ново–Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва (Польща). Ще в 1921 р. вчений отримав пропозицію обійняти посаду завідувача кафедри фізіологічної хімії в Харківському медичному інституті. Його курс лекцій з основ біологічної хімії було визнано сучасниками, і він ліг в основу підручника «Фізіологічна хімія». Вийшов в світ цей підручник у 1924 р. (в майбутньому отримав назву «Біологічна хімія»). Цей підручник мав таке велике значення, що видавався 25 разів мовами країн СРСР та близького зарубіжжя. На підручнику О.В. Палладіна виховувались цілі покоління вітчизняних і закордонних лікарів, біологів, агрономів та зоологів. В цей період вчений працював в трьох основних напрямках. Так, дослідження в галузі біохімії м'язової діяльності Палладін поєднував з вивченням біохімії нервової системи, а також працював над питаннями впливу характеру харчового раціону на обмін речовин, біохімії вітамінів та авітамінозів.

Заслуговує на увагу робота вченого в ділянці мікрометодики аналізу крові та інших рідин в організмі тварин і людини, яка була вперше розроблена шведським вченим Бангом. Олександр Володимирович переклав російською мовою його працю, значно розширив сферу її застосування і, навіть, створив при кафедрі курси для практичних занять з цього питання. В 1925 р. на базі кафедри було створено Український біохімічний інститут. Основними науковими та педагогічними завданнями цього закладу були: дослідження з біохімії головного мозку, креативного обміну, біохімії м'язової діяльності; науково-дослідницька робота в галузі біохімії; підготовка нових високоосвічених та кваліфікованих спеціалістів.

Олександр Володимирович у науковій діяльності свого інституту не зупинявся тільки на теоретичних відкриттях. Він широко застосовував їх у народному господарстві. Йому належать такі досягнення, як: склад вітамінів у гречаній крупі, льняному маслі, кукурудзі. Він встановив, які відбуваються порушення в обміні речовин організму людини, коли в їжі, що вживається, відсутні ті чи інші вітаміни.

Окрім активної діяльності в Інституті біохімії, Олександр Володимирович очолював кафедру біохімії в медінституті в Харкові, був головою Харківського медичного товариства. В 1926 р. О.В. Палладіна було обрано членом-кореспондентом Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Вчений отримав також ступінь доктора біологічних наук. У 1928 р. здійснилась давня

мрія вченого – було створене Українське товариство фізіологів, біохіміків та фармакологів, яке невдовзі відкрило свої відділення в інших великих містах України – Києві, Одесі, Донецьку, Дніпропетровську та ін. Головою товариства було обрано О.В. Палладіна. А в 1929 р. О.В. Палладін отримав почесне звання академіка ВУАН.

У 1931 р. здійснилася ще одна мрія Олександра Володимировича – Український біохімічний інститут було переведено до Києва, що дало можливість розширити горизонти наукової діяльності інституту.

З 1926 р. і до кінця життя О.В. Палладін був активним учасником всіх міжнародних конференцій і симпозіумів. На той час його Інститут біохімії вже мав відділи біохімії м'язової та нервової діяльності, ферментології, зоотехнічної біохімії та групу з вивчення механізму окислювальних процесів. За 10 років плідної роботи група вчених інституту значно розширила горизонти своєї наукової діяльності. Важливими темами досліджень були білки та нуклеїнові кислоти, специфічність та механізм дії ферментів, біохімія головного мозку.

З початком Великої Вітчизняної війни в 1941 р. Академія наук УРСР була евакуйована до Башкирії, до м. Уфі. Тут вчений поставив перед інститутом головне завдання – якомога більше допомогти Радянській армії. В інституті активно проводились дослідження над розробкою ліків з яскраво вираженою гемостатичною дією. Це були препарати типу вітаміну К та його похідних, які сприяли припиненню кровотечі та швидкому загоєнню ран. Активна робота в інституті призвела до того, що вже в лютому 1942 р. Уфимський вітамінний завод почав випускати метилнафтохінон (вітамін К₃), який мав сильну антигеморрагічну дію. А трохи пізніше в лабораторіях Уфимського вітамінного заводу, під керівництвом О.В. Палладіна було синтезовано новий аналог вітаміну К, що розчинявся у воді. Він отримав назву «вікасол». Вітамін К і вікасол сприяли швидкому припиненню кровотеч і прискорювали процеси загоєння ран.

За величезні заслуги в науці О.В. Палладіна в 1942 р. було обрано дійсним членом АН СРСР. В кінці 1943 р. Інститут біохімії повернувся до Києва. І тут перед вченими постало нове важливе питання – дослідити і вивчити природу такого захворювання, як аліментарна дистрофія, на яку страждали багато людей з окупованого Ленінграду та інших міст. У тяжких умовах вченими все-таки було вивчено азотистий, вуглеводний, мінеральний обмін, склад крові, активність деяких ферментів. І було встановлено, що головною причиною аліментарної дистрофії є білкове голодування, через яке неможливий синтез ферментів, що і призводить до розладу в процесах обміну речовин.

Після війни робота Інституту біохімії під керівництвом О.В.Палладіна вийшла на новий етап своєї діяльності. Тепер основною темою досліджень стала спроба вивчити механізм фізіологічної дії вітаміну на організм людини. Не забував Олександр Володимирович і педагогічну діяльність. У Київському університеті він створив і очолив кафедру біохімії. З 1946 р. широкомасштабна діяльність вченого піднялася ще на один щабель вище. Адже його було обрано президентом такої величезної організації як Академія наук УРСР. Більше 30 років плідної праці віддав Олександр Володимирович Академії наук, 16 з яких був президентом.

Подальша наукова діяльність ученого була спрямована головним чином на вивчення питань біохімії нервової системи та дії стимуляторів центральної нервової системи на процеси обміну речовин в ній.

Навіть похилий вік і послаблене здоров'я Олександра Володимировича не заважало йому прагнути до нових горизонтів невідомого. В кінці 60-х років ХХ ст. він звернув увагу на таку сферу, як мембранний транспорт. Свої дослідження з цієї теми вчений виклав на симпозіумі «Іонний транспорт через біологічні мембрани», який було організовано Інститутом біохімії та Інститутом фізіології АН УРСР в 1970 р. Цей симпозіум відіграв важливу роль у подальшому вивченні проблеми активного транспорту і функцій клітинних мембран.

У 1971 р. здоров'я О.В. Палладіна погіршилося, і тому він залишив організаційну і керівну діяльність, і взявся за здійснення своєї давньої мрії – написання монографії «Білки головного мозку та їх обмін». У цій фундаментальній роботі вчений виклав досвід, набутий за всю наукову діяльність. Явище функціонально обумовлених зв'язків між змістом та інтенсивністю біохімічних перетворень тканинних біохімічних субстратів; функціональна активність різноманітних структур нервової тканини; вивчення біохімічних основ і розшифровка молекулярних механізмів фізіологічних функцій структур нервової тканини; вивчення особливостей вуглеводно-фосфорного, нуклеїнового і білкового обмінів при таких функціональних і патологічних станах, як спокій і діяльність, збудження і гальмування, сон і наркоз, зимова сплячка і штучне пробудження, гіпо- і авітамінози, надлишок і нестача гормонів, повне і часткове голодування, дегенерація і регенерація нервів, алергічний енцефаломієліт і дія психотропних препаратів – ось основні теми і напрями, які виклав вчений у своїй монументальній праці. При житті Олександр Володимирович побачив тільки сигнальний випуск своєї книги. 6 грудня 1972 р. на 88 році життя серце основоположника вітчизняної біохімії академіка Олександра Володимировича Палладіна зупинилось.

Похований він у Києві. Іменем О.В. Палладіна названий один з проспектів у Києві. Інститут біохімії АН України також носить ім'я видатного вченого ХХ ст. – О.В. Палладіна.

Спадщина вченого величезна. Він був академіком восьми європейських академій наук. За роки президентства в АН УРСР організував більше 30 наукових інститутів, «Український біохімічний журнал», Українське фізіологічне та біохімічне товариство, Товариство для поширення політичних та наукових знань УРСР; був президентом і віце-президентом Всесоюзного біохімічного товариства і одним із засновників Міжнародного нейрохімічного товариства. Визнаний патріархом світової нейрохімії, заслуженим діячем науки УРСР, а також лауреатом багатьох нагород колишнього СРСР та інших держав і міжнародних громадських організацій.

Праці:

1. Исследование над образованием и выделением креатина у животных. Санкт-Петербург. 1916.
2. Научные основы народного питания. Харьков, 1919.
3. Учебник по физиологической химии. Харьков, 1924.
4. Основы питания. Москва, 1927.
5. Вопросы биохимии нервной системы. Киев, 1965.
6. Белки головного мозга и их обмен / А.В. Палладин, Я.В. Белик, Н.М. Полякова. Киев, 1972.

Література про нього:

1. Утевський А.М. Олександр Володимирович Палладін. Київ: Наук. думка, 1979. 128 с.
2. Полякова Н.М., Белик Я.В., Власенко И.Н. Александр Владимирович Палладин. Киев: Наук. думка. 1985. 168 с.
3. Александр Владимирович Палладин: Воспоминания современников. Киев, 1995.

Оксана Пилипчук

ПІДВИСОЦЬКИЙ Володимир Валеріанович

(27.05.1857, с. Максимівка Борзинського
повіту Чернігівської губернії
– 22.01.1913, м. Петербург)

Вчений-патолог. Народився в сім'ї обрусівшого польського дворянина. З 8 років навчався в Женевській класичній колегії, у Швейцарії де з 1865 по 1867 р. вивчав іноземні мови. А після 1867 р. вступив до Житомирської гімназії, яку закінчив в 1877 р. з золотою медаллю. І в цьому ж році вступив на медичний факультет Університету Св. Володимира в Києві. Основними дисциплінами, якими жваво цікавився майбутній вчений, були анатомія, фізіологія, патологічна анатомія, гістологія, загальна патологія.

Свої перші наукові роботи Підвисоцький виконував під керівництвом Г.М. Мінха – видатного вченого, завідувача кафедри патологічної анатомії університету. Влітку 1884 р. Володимир Валеріанович брав участь в експедиції на Північний Кавказ під керівництвом Мінха для вивчення прокази. Одночасно активно працював Підвисоцький в лабораторії на кафедрі гістології під керівництвом П.І. Перемежко. Саме тут Підвисоцький виконував досліді, які сформували у майбутньому науковий світогляд вченого.

Першою науковою роботою Підвисоцького став студентський твір «Нові дані про будову підшлункової залози», де показав свої результати вивчення ендокринного відділу підшлункової залози.

У 1882 р. Підвисоцький випустив в світ ще одну свою працю «Кефір (Бродило і лікувальний напій із молока корови)», яка одразу принесла молодому вченому велику популярність, а в майбутньому витримала 5 видань.

Гарні знання іноземних мов давали змогу вченому ознайомлюватися з роботами видатних іноземних вчених. Російською мовою він переклав такі праці: Геккель «Про поділ в природі», брошури з натурфілософії Геккеля, брав участь у процесі перекладу «Історії європейської філософії» Вебера.

У 1878 р. Володимир Валеріанович брав участь у студентських хвилюваннях і, навіть, потрапив під університетський суд. Цей факт раз і назавжди відвернув увагу Підвисоцького від участі в політичних колізіях. А от випускні іспити він, з одних тільки йому відомих причин, відправився здавати

в Петербург, де отримав звання лікаря з відзнакою і правом представлення до захисту дисертації на ступінь доктора медицини. Влітку 1885 р. його було відряджено за кордон на стажування, але вже через рік, влітку 1886 р. він повернувся назад до Росії. І вже через декілька місяців представив свою дисертацію на ступінь доктора медицини, яка мала назву «Відродження печінкової тканини у ссавців тварин (експериментальне дослідження)», де найбільшу увагу приділив питанню відродження залозистого епітелію. Після захисту Підвисоцький одразу відправився до Петербурга з метою отримання звання приват-доцента, яке і отримав через 1,5 місяця після захисту докторської дисертації.

Далі відбув за кордон для продовження свого незакінченого відрядження. Спочатку працював в Мюнхені і займався клінічною медициною, а потім відправився до Парижа, до лабораторії Л. Пастера. Таким чином, науковий світогляд Підвисоцького спрямувався на формування загальнобіологічного напрямку в загальній патології.

Після повернення, в серпні 1888 р., Підвисоцький отримав звання приват-доцента Університету Св. Володимира в Києві по кафедрі загальної патології і розпочав педагогічну діяльність. Читав курс загальної патології, проводив практичні заняття зі студентами, читав необов'язковий курс бактеріології, а також формував свою наукову школу.

У 1892 р. у світ виходить I том праці Підвисоцького «Основи загальної патології. Посібник до вивчення фізіології хвороб людини», в якому порушив питання загальної нозології, загальної етіології, патології крові і кровообігу, лімфи і лімфообігу, патологічної фізіології крові, гістопатології, регенерації тканин і запалень. Другий том вийшов у 1894 р., у ньому вчений описав два основних питання: термopatологія з вивченням «лихоманки» та загальна патологія бактеріальних, пліснявих та спорових інфекційних хвороб.

Своїми науковими поглядами Підвисоцький, можна сказати, вперше ввів мікробіологію у вітчизняну загальну патологію і дав класифікацію інфекційних хвороб. Одночасно Підвисоцький запропонував до вивчення питання запасних сил організму, де стверджував, що органи людини ніколи не функціонують з максимальною силою, а тільки частково. Тобто в організмі є резервні, невикористовувані сили, які, в свою чергу, вчений поділяв на 2 види: готові і ті, що постійно формуються. Виходячи з цього, Підвисоцький стверджував, що власне резервні сили відіграють величезну роль у функціонуванні організму під час хвороби.

Поряд з науковою діяльністю Підвисоцький не забував і про науково-педагогічну роботу в інституті. В лабораторіях на кафедрі загальної патології

зі студентами він досліджував багато цікавих питань. Основними напрямками цієї роботи були: традиційний експериментально-морфологічний напрям і медико-біологічні дослідження в галузі бактеріології та імунології. Передусім продовжуються дослідження питань регенерації тканин. Підвисоцький написав праці «Про відродження тканини окремих залоз після поранення» (1886); «Закони відродження у нормальних і патологічних умовах» (1887). Займається питанням патології печінки під час гострих отруєнь фосфором і миш'яком.

З 1889 р. Підвисоцький почав цікавитись питаннями онкології. В праці «Нові точки зору для обґрунтування теорії подразливості при виникненні раку та інших злоякісних пухлин» показав велике значення в процесі появи пухлини механічних, фізичних та хімічних подразників.

На початку 90-х років XIX ст. Підвисоцький почав ряд досліджень з бактеріології, а саме з вивчення морфології холерного вібріону і збудника сибірської виразки. Досліди Підвисоцького показали, що бактерії *«можуть під дією різноманітних умов навколишнього середовища міняти свої розміри і обриси і, навіть, форми»*. В лабораторії Володимира Валеріановича в 1893 р. було проведено дослідження з холери на своєму організмі Д.К. Заболотним – видатним епідеміологом і бактеріологом.

Не забував Підвисоцький і про літературно-просвітницьку діяльність. Публікував окремими виданнями всі свої праці, навіть виступи на з'їздах і конференціях. У 1896 р. розпочав в Петербурзі випуск журналу «Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии». В ньому друкувались статті з питань патології, клінічної медицини і бактеріології; реферати з найновішими відомостями в галузі науково-практичної медицини; науково-критичні огляди актуальних медичних проблем; рецензії і відомості про нові книжки і праці; огляди медичної літератури, друкованої іноземними мовами.

Під час епідемії холери в 1892 р. Підвисоцький брав активну участь у пропаганді медичних знань і проведенні санітарно-гігієнічних засобів. А в 1894 р. створив Товариство боротьби з заразними хворобами в Києві.

У квітні 1900 р. В.В. Підвисоцький отримав посаду декана медичного факультету в Новоросійському університеті і переїхав до Одеси. При його безпосередній участі в будівельній комісії нового факультету були споруджені будівлі анатомічного корпусу, медичних лабораторій, клінік і центральної амбулаторії, кафедрального корпусу.

1 вересня 1900 р. медичний факультет Новоросійського університету було відкрито, хоча частина будівель ще будувалась. В цей час Підвисоцький

займався активною організаторською діяльністю: формував штат професорів і викладачів. Почали діяти кафедри: анатомії, медичної хімії, патологічної анатомії і фармакології, загальної патології, гістології і ембріології, оперативної хірургії і топографічної анатомії, окремої патології і терапії, діагностики з пропедевтичною клінікою, офтальмології (у майбутньому на цій кафедрі буде заснована всесвітньо відома Одеська офтальмологічна школа В.П. Філатова), гігієни, фармацевтичне відділення.

Викладачі медичного факультету з моменту його заснування входять до складу Новоросійського товариства природознавців і Медичного товариства при Новоросійському університеті. Під керівництвом В.В. Підвисоцького розпочав свою наукову діяльність у майбутньому відомий патофізіолог, директор Інституту клінічної фізіології в Києві О.О. Богомолець.

В Одесі Володимир Валеріанович продовжив видання журналу «Російський архів патології, клінічної медицини і бактеріології». Одночасно Підвисоцького було обрано головою Одеського бальнеологічного товариства.

У 1904 р. в Новоросійському університеті відбувся розкол на два протилежних, ворожнечо налаштованих один проти одного табори викладачів і студентів. Тому, коли в 1905 р. Підвисоцький отримав пропозицію переїхати до Петербурга і взяти на себе керівництво Інститутом експериментальної медицини, він погодився і залишив Одесу.

Інститут працював у двох головних напрямках: розробка теоретичних питань медицини і вирішення практичних завдань з надання медичної допомоги населенню. Він складався з відділів бактеріології, експериментальної медицини, загальної патології (завідувач – В.В. Підвисоцький).

У Петербурзі Підвисоцький не обмежився тільки організаційною діяльністю, а проводив й наукову роботу: досліджував злоякісні новоутворення (рак) та етіологію і морфологію заразних хвороб. У 1909 р. вивчав вплив хіміко-фізичного подразнення на етіологію новоутворення, а в 1910 – 1911 рр. – хіміотерапію раку.

Саме в Петербурзі остаточно сформувалася наукова школа Підвисоцького, в якій він уміло поєднав вчених таких наукових напрямів, як патофізіологія, патологоанатомія, імунологія, бактеріологія та епідеміологія.

Помер Володимир Валеріанович Підвисоцький 22 січня 1913 р. у Петербурзі від тяжкої грипозної пневмонії.

Праці:

1. Кефир (бродило и лечебный напиток из коровьего молока). Киев, 1882.

2. Возрождение печеночной ткани у млекопитающих животных. (Экспериментальное исследование). Киев, 1886.
3. Основы общей патологии. Руководство к изучению физиологии больного человека. С-Петербург, 1892.

Література про нього:

1. Грабовская Л.И. Одесский период жизни В.В. Подвысоцкого (1899–1905). *Советская медицина*. 1953. № 12. С. 33–35.
2. Зайко Н.Н., Бурлаков Ф.Ф. Одесский период жизни и деятельности В.В. Подвысоцкого. *Анналы истории медицины*. Москва, 1963. С. 84–90.
3. Васильев К.Г., Запорожан В.М., Занчевская Т.О. Владимир Валерианович Подвысоцкий. Одесса: Одесский медуниверситет, 2003. 133 с.
4. Ручковский Б.С. Роль В.В. Подвысоцкого в развитии экспериментальной онкологии. *Врачебное дело*. 1950. № 5. С. 468–470.
5. Сиротинин Н.Н. В.В. Подвысоцкий – патологоанатом (1857–1913). *Архив патологии*. 1949. Вып. 2. С. 85 – 90.

Оксана Пилипчук

ПІДОПЛІЧКО Іван Григорович

*(02.08.1905, с. Козацьке
Звенигородського району
Черкаської обл. – 20.05.1975, м. Київ)*

Зоолог. Народився в с. Козацьке, київської губернії (нині Звенигородського району Черкаської області) в сім'ї сільського столяра. Початкову освіту отримав у сільській школі, де навчався до 1917 року. Після закінчення вступив до учительської семінарії, де навчався протягом 3 років (1918–1921рр.), а далі відвідував заняття на Вищих педагогічних курсах у м. Корсунь-Шевченківському (з 1922 по 1924 роки). Згодом почав свою педагогічну і наукову діяльність – працював вчителем середньої школи та інструктором по боротьбі із шкідниками сільського господарства в губернському земельному управлінні м. Києва.

Вищу освіту І.Г. Підоплічко отримав в Ленінградському інституті прикладної зоології та фітопатології, де навчався з 1925 по 1927 рр. Після закінчення став спеціалістом вищої кваліфікації з захисту рослин. Одночасно працював на посаді асистента і спеціаліста відділу ентомології Київської сільськогосподарської дослідної станції та старшого асистента Українського науково-дослідного інституту цукрової промисловості. Поруч з цим активно працював в галузі науки, де проводив дослідження і впровадження в практику нового погадкового методу вивчення дрібних ссавців за їх кістковими залишками у погадках сов та інших хижих птахів. Як результат досліджень вчений отримав дані щодо поширення дрібних ссавців та їх екології на території України і виділення серед них шкідливих груп. Як літературний спадок цього дослідження вчений випустив ряд статей і книжок, присвячених цьому питанню: «Захист корисних птахів» (К., 1925); «Про погадки» (1925, ч.6); «Дослідження фауни ссавців за погадками птахів» (1928). «Шкідливі гризуни Правобережного Лісостепу та значення окремих груп у сільському господарстві» (К., 1930); «До вивчення звірів-землеріїв та їх кротовин» (1931, вип.3); «Посібник з використання цукрорадгоспами і цукро заводами боротьби з гризунами в приміщеннях, кагатах і скиртах» (Х.–К., 1932) та багато інших.

У період з 1931 по 1935 рр. І.Г. Підоплічко закінчив 2 аспірантури – при Українському науково-дослідному інституті геології ВУАН (спеціальність –

палеонтологія і стратиграфія) та при Інституті зоології і біології ВУАН (спеціальність – палеонтологія), після чого відразу захистив кандидатську дисертацію на тему «Походження сучасної фауни ссавців УРСР». Ступінь кандидата біологічних наук дав змогу Івану Григоровичу створити і очолити групу палеозоологів в Інституті зоології та біології ВУАН. Одночасно, з 1934 по 1941 рр., працював на посаді старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР. А в 1939 р. став доцентом кафедри палеонтології та кафедри історичної геології Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Під час Великої Вітчизняної війни Іван Григорович зі зброєю в руках захищав рідну Батьківщину і пройшов важкий шлях до перемоги від Сталінграду до Берліну. Після закінчення війни І.Г. Підоплічко активно включився і продовжив свою наукову діяльність в Інституті археології, в Київському університеті та в улюбленому відділі палеозоології.

У 1950 р. захистив докторську дисертацію на тему «Загальні риси історії четвертинної фауни Європейської частини СРСР». А вже через 2 роки став проректором з наукової роботи в Київському університеті; з 1952 по 1959 рр. – професор кафедри історичної геології.

Робота Івана Григоровича в Інституті зоології та біології ВУАН під час керування невеличкою групою палеозоологів з часом переросла в завідування відділом палеозоології (з 1947 р.). В період з 1955 по 1957 рр. вчений обіймав посаду заступника директора з наукової частини цього закладу, а з 1965 по 1973 рр. – І.Г. Підоплічко вже директор Інституту зоології АН УРСР. З 1973 р. – завідувач Палеонтологічним музеєм та директор Центрального науково-природничого музею АН УРСР.

Одночасно з 1966 по 1970 рр. Іван Григорович – академік-секретар Відділення загальної біології, член Президії АН УРСР, а з 1958 по 1967 рр. – заступник головного редактора Української радянської енциклопедії.

Наукова спадщина Івана Григоровича Підоплічка величезна і заслуговує на детальну увагу. Її можна розділити на декілька галузей, основною з яких, звичайно, є зоологія. Окрім вищезгаданих робіт у цій галузі вчений здійснив ряд важливих досліджень у галузі систематики окремих груп і всього класу ссавців у цілому, походження свійських тварин. Під керівництвом І.Г. Підоплічка видавалась 40-томна серія «Фауна України» (з 1956 р.); відбувалось редагування журналу «Вісник зоології» (з 1967 р.) та збірників «Викопні фауни України і суміжних територій» (1962) і «Природна обстановка і фауни минулого» (1963–1975).

Дослідження у галузі викопної фауни були тісно пов'язані з вивченням кісткових залишків, які були знайдені в палеологічних та археологічних експедиціях. Тому з упевненістю можна сказати, що археологія – друга важлива галузь наукової діяльності вченого. За довгий час своєї археологічної та палеонтологічної діяльності Підоплічко дослідив понад 25 тис. кісток різних тварин, а відомості досліджень виклав у 2 томній праці «Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР» (1938, 1956). Утворення окремого напрямку в науці – археологічної палеонтології, почалось з першої праці Підоплічка «Гризуни та хижаки з розкопин у с. Журавці Прилуцької округи», яку він написав у результаті досліджень матеріалів під час розкопок Журавської пізньопалеолітичної стоянки на Чернігівщині. Пізніше І.Г.Підоплічко створить українську школу палеозоологів.

У 30-ті роки ХХ ст. Іван Григорович брав участь у багатьох археологічних експедиціях, а з 1935 р. почав власні, які будував на комплексному підході до вивчення об'єктів. Окрім отриманих матеріалів, вивчав геологічні умови залягання культурного прошарку і палеогеографію місцевості, склад і характер фауністичних рослинних залишків, знаряддя праці і техніку їх виготовлення, господарство і побут мешканців стародавніх поселень.

Післявоєнний період у дослідженнях палеолітичних пам'яток І.Г. Підоплічка увійшов до світової наукової історії представленням предметних реконструкцій пізньопалеолітичних жител, які були збудовані з кісток великих тварин, зокрема мамонта. Це відкриття Івана Григоровича отримало всесвітнє визнання.

Ще одним важливим науковим напрямом у діяльності Підоплічка було створення теорії антигляціалізму – ствердження факту відсутності у минулому льодовикового періоду. Докази, які були представлені на основі глибоких археологічних досліджень, знайдених фауністичних залишків, вчений виклав у 4-томній праці «Про льодовиковий період» (К., 1946–1956). І.Г. Підоплічко стверджував, що в історії існування Землі ніколи не було періоду, коли Земля була б вкрита шаром льоду. Те, що вчені називали льодовиковим періодом, зводиться до значного похолодання у Східній Європі в палеолітичному періоді. Звичайно, ця теорія не була одразу сприйнята вченим світом, хоча з часом отримала багато послідовників і посіла, вже на сьогоднішній день, місце серед основних теорій для пояснення змін природних умов в антропогені. З цього питання у науковій літературі відомі такі праці вченого: «Про клімат і ландшафти минулого» (3 томи, 1952–1959) та серія «Природна обстановка і фауни минулого» (1963–1975).

Слід відзначити і таке надбання Івана Григоровича, як колагеновий метод визначення геологічного віку кісток антропогенової епохи, який вчений детально розробив і глибоко обґрунтував на врахування поступового зникнення залишків органічної речовини (колагену). Завдяки цьому методу можна досліджувати практично необмежену кількість зразків – викопних кісток різного віку, за рахунок чого стало можливим робити потрібну кількість аналізів для перевірки достовірності показників. З цього питання є така цікава робота вченого, як «Новий метод визначення геологічного віку викопних кісток четвертинної системи» (К., 1952).

У процесі дослідження фауни минулого України І.Г. Підоплічко отримав змогу довести значну роль антропічних факторів у процесі зникнення великих тварин антропогену (мамонт, північний олень, волохатий носоріг).

Цікавило також вченого і питання походження тварин, а саме територія і природні умови виділення людини з тваринного світу. Підоплічко вважав, що цей процес відбувався на території Великого Середземномор'я. Також Івану Григоровичу належить ряд схем про розвиток життя на землі та походження людини з реконструкціями давніх ландшафтів. («Коротка історія Землі», 1958).

З 1956 по 1964 рр. Іван Григорович керував групою антропології Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Одночасно очолював Комісію з охорони природи АН УРСР та обіймав посаду заступника голови президії Республіканської ради Товариства охорони природи. Як добрий історик науки Підоплічко був одним із наукових керівників під час видання «Історії Академії наук УРСР», яка побачила світ у 1967 р.

І.Г. Підоплічко також був ініціатором створення і керівником (1964–1975) Центрального науково-природничого музею АН УРСР.

Помер Іван Григорович Підоплічко 20 червня 1975 р. в Києві.

Праці:

1. Людина і біосфера. Київ: Рад. школа, 1973. 133 с.
2. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. Киев: Наук. думка, 1969. 163 с.
3. Палеогеографія України. Київ: Наук. думка, 1966.
4. Походження і розвиток життя на Землі. Київ: Наук. думка, 1964. 76 с.

Література про нього:

1. Абеленцев В.І., Путь А.Л. Дослідник природи України – І.Г. Підоплічко *Екологія та історія хребетних фауни України*. К., 1966. С.183–200.

2. Дмитренко Н.Г., Шовкопляс І.Г. Іван Григорович Підоплічко / Біобібліографічний показчик. Київ: Наук. думка, 1976. 74 с.
3. Алейников А.А. Геологические часы. Ленинград: Недра, 1971. С. 98.
4. Підоплічко Іван Григорович. Мазурмович Б.М. Розвиток зоології на Україні. Київ: Вид-во Київ. Ун-ту, 1972. С. 208–210.

Олег Пилипчук

ПУЗАНОВ Іван Іванович

(25.04.1885, м.Курськ –
22.01.1971, м.Одеса)

Видатний український **вчений-зоолог, гідробіолог і кримознавець**, викладач і дослідник природи, невтомний мандрівник і талановитий літератор, доктор біологічних наук, професор. Блискучі наукові праці, численні експедиції, яскравість таланту, висока принциповість створили йому світове визнання.

Наукові дослідження І.І. Пузанова стосуються широкого кола біологічних проблем. Його глибоко цікавили питання загальної біології, зоології, порівняльної анатомії, зоогеографії і фауністики, акліматизації і одомашнення диких тварин, гідробіології, палеонтології, антропології, систематики тварин і іхтіології, орнітології, охорони природи, географії, геології, краєзнавства і музезнавства. Вченого цікавили і питання навчального процесу в вищій школі, особливо методика викладання природознавства. Всім цим проблемам він присвятив значну кількість наукових праць. Іван Іванович був природознавцем у широкому змісті слова. Важко назвати суттєві природні явища, які не привертали б уваги цієї видатної людини. Його цікавила жива і нежива природа – він був цілеспрямованим аналітиком.

З самого початку наукової діяльності увагу І.І. Пузанова привернули проблеми зоогеографії. В різні періоди свого життя він знову і знову повертався до них і висловлював у своїх працях погляди, які продовжують залишатися керівними і сьогодні. Але галуззю науки, яка захоплювала його найбільше, була зоологія і зв'язані з нею інші біологічні науки. Зоології він присвятив більшість своїх фундаментальних досліджень. Наукова спадщина І.І. Пузанова охоплює питання походження та особливостей фауни Криму, орнітофауни північно-західного Кавказу (Черкесії), походження і послідовні етапи медитерранізації фауни Чорного моря, реакліматизації бобрів в умовах Середнього Поволжжя, підвищення продуктивності рибних промислів у внутрішніх водоймищах і в прилеглих морських акваторіях Криму, біології і господарського використання орнітофауни полезахисних лісосмуг Півдня

України, наукові основи природоохоронної справи і ряд інших проблем, над якими безперестанно працював вчений.

Різноманітність наукової творчості І.І. Пузанова свідчить, перш за все, про його винятково високу обдарованість. Разом з тим така багатогранність наукових досліджень дозволила вченому охопити в науці такі проблеми, розробка яких під силу тільки його науковому генію. Він уособлював не тільки наступність найкращих традицій вітчизняної і зарубіжної прогресивної науки, які сформували його образ і високі якості українського вченого, але вивчав і висвітлював питання першочергової ваги. Наукові ідеї, підняті Іваном Івановичем, були новими і оригінальними, а висловлені ним думки, корінним чином, змінили уявлення, що склалися ще до нього. У світлі своїх оригінальних поглядів він піддавав критичному аналізу старий, здобутий раніше науковий матеріал і показував його в новому і більш правильному висвітленні. Його наукові праці, ідеї і погляди розкрили перед біологами надзвичайно широке поле для досліджень.

Іван Іванович Пузанов народився 12 (25) квітня 1885 р. у м. Курську (тепер Росія). В 1904 р. закінчив Курську класичну гімназію, після закінчення якої вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету. В 1906–1907 рр. Іван Іванович був у відрядженні для поповнення своїх знань за кордоном, де слухав лекції з фізики, хімії, ботаніки, геології в Лейпцігському і Гейдельберзькому університетах. Примітним є те, що вже в студентські роки Іван Пузанов багато подорожував. Він здійснив екскурсію до гірської Швейцарії, пройшов гідробіологічний практикум на Севастопольській біологічній станції, брав участь у подорожах вздовж берегів Криму, по Єгипту і Судану, вивчав фауну коралових рифів Червоного моря.

Закінчивши в 1911 р. Московський університет, він знову відправився в подорожі, спочатку до Криму і на Кавказ, а відтак до Японії, на острів Цейлон, півострів Малакку. Тут він зібрав вартісні колекції з фауни для музею Академії наук колишнього СРСР. Його працю «Нариси північно-східного Судану» Московське товариство любителів природознавства, антропології і етнографії відзначило срібною медаллю (1912).

Перед Першою світовою війною Іван Іванович побував у Німеччині, Італії, Франції, працював на біологічних станціях у Вілла-Франці і Неаполі. Великий вплив на нього мало спілкування з найближчим сподвижником Ч. Дарвіна – Ернстом Геккелем, а також дружба з багатьма видатними російськими та українськими вченими: П.П. Сушкіним, М.О. Мензбіром,

В.В. Лункевичем, Д.К. Третьяковим, О.М. Сєверцовим, І.І. Шмальгаузенем, О.О. Браунером та іншими.

Після складання ряду магістерських екзаменів, І.І. Пузанов був залишений для праці в Московському університеті, а 20 листопада 1915 р., як вважав сам вчений, стало початком його наукової діяльності. Однак Перша світова війна, що розпочалася невдовзі, завадила цій роботі – І.І. Пузанов був покликаний до армії і служив синоптиком на Чорноморській військово-метеорологічній станції в м. Севастополі до 1917 р. Демобілізувавшись з армії, Іван Іванович почав працювати в Криму в Таврійському університеті, який спочатку знаходився в Ялті, а потім – у Сімферополі до 1933 р. Тут йому було присвоєно ступінь доктора біологічних наук без захисту дисертації за проведену велику наукову і організаційно-суспільну роботу.

З 1933 по 1946 р. І.І. Пузанов завідував кафедрою зоології хребетних Горьківського університету, а після пропозиції академіка Д.К. Третьякова очолити кафедру зоології хребетних, що звільнилася, І.І. Пузанов переїхав до Одеського університету. Тут він читав блискучі лекції, які викликали незмінний інтерес у студентської аудиторії. Вражає те, що навіть у дні відпочинку Іван Іванович подорожував околицями Одеси, берегами моря і лиманів, разом зі студентами. Ставши співробітником зообіологічного науково-дослідного інституту при Одеському університеті, він очолив його сектор зоології і протягом усього двох років детально обстежив фауну найбільш типових полезахисних лісосмуг Одещини, визначив господарче значення цієї фауни.

Незабаром кафедра зоології хребетних Одеського університету була передана у відання морської біологічної станції цього ж університету. Це визначило спрямованість досліджень І.І. Пузанова; він займався комплексним вивченням лиманів північно-західного Причорномор'я (Шаболотського, Дністровського і Нижнього Дністра). Він також організував експериментальне зариблення Хаджибейського лиману мальками кефалі, вивчав умови розмноження риб у північно-західній частині Чорного моря.

Заслугою І.І. Пузанова було й те, що він був першим серед небагатьох учених у країні, які починали читати курс охорони природи для студентів-біологів. Він ґрунтовно висвітлив історію питання, сучасний стан справи охорони природи в нашій країні і за кордоном. І.І. Пузанова дуже цікавили питання історії Чорного моря, формування його фауни в минулому і теперішньому, умови його існування і раціонального використання. І все ж слід відзначити книгу Івана Івановича «Зоогеографія», найкращу зі зведень і навчальних посібників на той час. У ній він, поряд з зоогеографією суші

достатньо повно охарактеризував фауністичне розчленування Світового океану. Ним підготовлено і надруковано ряд статей із зоогеографії у Великій радянській енциклопедії. Його також цікавили загальні проблеми біології і зоології, історії науки. В його науковій спадщині поряд з ювілейними статтями, некрологами і т.і. є поглиблені розробки наукових біографій зарубіжних і вітчизняних біологів: Ж. Ламарка, Ч. Дарвіна, М.М. Міклухо-Маклая, А. Уоллеса, О.О. Ковалевського, І.І. Мечнікова, О.Д. Нордмана, О.О. Браунера, М.І. Андрусова, М.О. Мензбіра, В.В. Лункевича і ін. Все це поставило І.І. Пузанова в ряд провідних істориків біологічної науки. Поряд з цим, слід особливо відзначити праці вченого на захист вчення Дарвіна. Він активно виступав проти перекручення догматиками і прибічниками «творчого дарвінізму» основних дарвінівських положень у п'ятдесяті роки ХХ століття.

І.І. Пузанов – автор ряду науково-популярних робіт, із захопленням займався популяризацією наукових знань, виступаючи з публічними лекціями з актуальних питань загальної біології, зоології і охорони природи. В цілому Іван Іванович Пузанов був натуралістом у самому широкому змісті цього слова. Враховуючи його видатні заслуги в розвитку вітчизняної науки, працю в підготовці наукових кадрів і спеціалістів для народного господарства, а також у зв'язку зі сторіччям Одеського університету йому було присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки Української РСР.

І.І. Пузанов – талановитий письменник і поет. У своїх віршах він оспівував природу нашої країни. Особливої уваги заслуговує вірш «Ранок в лісі», де він образно уявляє пробудження лісової природи. В усій літературній спадщині Івана Івановича відчувається громадянськість і патріотизм. Особливо багато віршів з'являлося з-під його пера після відвідування музеїв і виставок.

У короткому повідомленні неможливо охопити все те, що зроблено І.І. Пузановим. А зроблено ним чимало. Опублікована науково-літературна спадщина І.І. Пузанова свідчить про великий талант дослідника, про надзвичайну широту його наукових інтересів. *«Його багатогранний талант буквально дивував в науково-педагогічній, суспільно-політичній діяльності і на літературному полі діяльності. І ми усі цінували і любили Івана Івановича і завжди прагнули до невичерпного, глибокого джерела його знань, щоб отримати відповідь на хвилююче нас питання, щоб задовольнити потребу в знаннях»*, – сказала А.С. Чернишенко, співробітниця І.І. Пузанова по Одеському університету на меморіальному засіданні 15 лютого 1971 р. у Московському товаристві дослідників природи, присвяченому пам'яті І.І. Пузанова.

Природа наділила Івана Івановича надзвичайними людськими якостями: величезною працездатністю, невтомною енергією, широкою ерудицією. Чудове знання фактів робило творчі побудови вченого переконливими. Він створив школу вітчизняних біологів, серед яких бачимо плеяду докторів наук, професорів: І.Я. Поляков, Я.Я. Цееб, С.Л. Делямуре, С.Я. Залкінд та ін.

Особиста чарівність І.І. Пузанова привертала до нього молодь. Він був завжди доброзичливо налаштованим до людей, активно підтримував усіх, у кого виявляв непідробний інтерес і здібності до наукової роботи. Наукові дослідження і створені ним теорії, його плідні наукові експедиції по всьому світу, блискуче керівництво науковими кафедрами, велика організаційна діяльність як і все його неповторне життя, ніколи не будуть забуті нащадками.

Праці:

1. Очерки северо-восточного Судана: Заметки и наблюдения натуралиста. *Земледелие*. 1912. Т.19. Кн. 1–2. С. 163–210; 3–4. С. 113–171.
2. Фаунистический очерк Одесской области. *Тр. Одес. ун-та*. 1962. Т.152. Вып. 10. С. 96–106.
3. М.А. Мензбир как зоогеограф. *Бюл. Моск. о-ва испытателей природы, Отд. биол.* 1946. Т.51. Вып.1. С.16–31.
4. Павловский В.Н. Утро в лесу: Стихотворение. *Поэзия, наука и учение*. М.–Л., 1958. С.120–121.
5. Зоогеографія: підруч. для вищих навч. закладів. Київ: Рад. школа, 1939. 379 с.

Література про нього:

1. Мазурмович Б.Н. Иван Иванович Пузанов: 1885–1977. Москва: Наука, 1976. 87 с.
2. Иван Иванович Пузанов: Библиографический указатель / А.Л. Драголи, Л.И. Шекера. Одесса. 1985. 70 с.

Олег Пилипчук

ПУЛЮЙ Іван Павлович

*(02.02.1845, смт. Гримайлів Густинського
району Тернопільської області
– 31.01.1918, м. Прага)*

Фізик, електротехнік. Народився в сім'ї Павла Пулюя, який займався землеробством і бджільництвом. З раннього дитинства Іван надихався красою природи рідних місць. Все своє життя вчений вболівав за об'єднання українських земель по обидві сторони Збруча, який на той час був межею між Польською і Російською державами.

Початкове навчання І. Пулюй розпочав в Тернопільській класичній гімназії, в якій проявив себе як яскравий українець-націоналіст, він сформував серед гімназистів Товариство «Громада». У 1865 р., після закінчення гімназії, Пулюй одразу вступив на теологічний факультет Віденського університету. Під час навчання в цьому навчальному закладі також проявив себе як активний громадський діяч, який дуже пишався тим, що він українець-галичанин. Спочатку створив серед сокурсників-галичан Товариство українських богословів. А потім, у 1867 р., увійшов до складу членів відомого Товариства «Січ», де був головою у 1872–1873 рр. Під час навчання І. Пулюй складав і почав здійснювати велику програму видання підручників українською мовою. Для цього він залучив своїх товаришів до роботи – так було створене Товариство «Праця». А ще постало питання вироблення нової української спеціальної термінології, яке І. Пулюй блискуче вирішив. Особливо уважно ставився він до літератури духовного характеру. У 1869 р. у світ вийшов переклад І. Пулюя «Молитослов» українською мовою, тиражем 3 тис. примірників. Але найвищим щаблем у теологічній роботі над духовною літературою став повний переклад Біблії на українську мову. Новий Заповіт було перекладено І. Пулюєм і П. Кулішем та надруковано в 1880 р., а Старий Заповіт їм допомагав перекладати І. Нечуй-Левицький. Повністю вся Біблія побачила світ у 1903 р. і перевидавалась 5 разів. Але особистість І. Пулюя була настільки широкомасштабною, що поряд із духовною і літературною діяльністю він захоплювався природничими науками – фізикою, математикою, механікою, астрономією. Цей паралельний потяг і вирішив його подальшу

долю. Закінчивши в 1869 р. теологічний факультет, Іван Пулюй прийняв рішення про вступ на філософський факультет Віденського університету і присвятив себе науці.

Наукову діяльність І. Пулюй розпочав в 1872 р. у фізичній лабораторії проф. Віктора Ланга при Віденському університеті. На базі його перших експериментальних досліджень у 1874 р. виходять з друку в журналі «Доповіді Віденської Академії Наук» дві його перші праці – статті на тему залежності внутрішнього тертя повітря від температури. В цьому ж році Пулюй отримав пропозицію обійняти посаду асистента-викладача кафедри фізики, механіки і математики Військово-морської академії у місті Рієці, що в Хорватії. Поряд з викладацькою діяльністю активно працював на науковій ниві і невдовзі представив прилад для вимірювання новим методом механічного еквівалента теплоти, який у 1878 р. на Всесвітній виставці у Парижі отримав срібну медаль. Майже одразу цей прилад Пулюя дістав широке визнання і поширення в середовищі наукового і педагогічного світу.

З 1875 р. І. Пулюй навчався у Фізичному інституті проф. А. Кундта, який був засновником визнаної в усій Європі наукової школи з експериментальної фізики. На цьому етапі І. Пулюй остаточно обрав новий напрям для вивчення – електротехніку. Першим результатом цієї діяльності стала праця «Телефонний сигнальний апарат» (1875). І вже в 1876 р. І. Пулюй захистив дисертацію на тему «Залежність внутрішнього тертя газів від температури», отримав в Страсбурзькому університеті ступінь доктора філософії (спеціалізація з фізики) і продовжив працювати та розвиватись у Відні на своїй старій посаді асистента-викладача в лабораторії В. Ланча.

Основними напрямками наступного етапу наукової діяльності І. Пулюя стали молекулярна фізика та природа катодних променів. У 1881 р. на Всесвітній електротехнічній виставці у Парижі мали значний успіх декілька апаратів, сконструйованих Пулюєм, серед яких вакуумна «лампа Пулюя». Далі вчений продовжив роботу над електричними лампами, став технічним директором електротехнічного бюро у Відні.

Іван Пулюй мав мрію стати професором Віденського університету, але на той час вважав це нездійсненним. Тому і прийняв пропозицію від Верндля, генерального директора акціонерного товариства, яке готувало призначену на літо 1884 р. електротехнічну виставку в Штайрі. Там Пулюй активно взявся за роботу і протягом невеликого часу налагодив виготовлення жарових ламп для виставки. А невдовзі отримав пропозицію стати професором фізики і електротехніки Чеського політехнічного університету в Празі.

На основі праць Пулюя з електротехніки того віденського періоду в майбутньому було розвинуто два основних наукових напрями: фізика рентгенівських променів і дослідження катодних променів.

Празький період життя і діяльності Пулюя почався з 1884 р. і тягнувся аж до кінця життя вченого. В цей час він досяг найвищого щабля в своїй науковій і педагогічній діяльності. Через 4 роки після переїзду Пулюй вже став ректором Німецької політехніки в Празі. Вчений активно реорганізував курси викладання, виокремив електротехніку в окремий курс, організував машинарню для електричних машин, електричну майстерню. В 1890–1891 рр. обіймав посаду декана машинобудівного факультету. А в 1902 р. завдяки значним зусиллям вченого було створено кафедру електротехніки під його керівництвом. Пулюй був постійним консультантом під час будування ряду електростанцій. За визначну наукову діяльність отримав орден залізної корони (1906), кантурський хрест ордена Франца-Йозефа, високий титул радника двору (1910). Тільки підірване вже здоров'я не дозволило вченому стати міністром освіти Австрійської монархії.

Слід відмітити, що ще в 1883 р. І. Пулюй став одним із засновників електротехнічного товариства у Відні. Також був організатором і головою електротехнічного товариства у Празі. В 1905 р. заснував академічне товариство, яке мало на меті підтримувати малоимущих студентів-електротехніків.

Особливу увагу слід звернути на внесок І. Пулюя у вивчення Х-променів, які на сьогоднішній день мають назву «рентгенівських». Іван Пулюй став першим вченим, який відкрив іонізаційну властивість нових променів під час їх проходження через розріджені гази, дослідив місце їх виникнення та просторовий розподіл, а також вперше дав наукове пояснення природи і механізму утворення Х-променів. Вчений Рентген на той час не мав ще такого повного розуміння цього питання. Тільки за іронією долі у свій час було проігнороване ім'я Пулюя і увічнене ім'я Рентгена.

Проживши майже все своє життя на чужині, Пулюй любив і мріяв про рідну Україну. І йому вдалося двічі відвідати батьківщину. Перший раз влітку 1876 р. він побував у Борзні на Чернігівщині в родині Белозерських, побачив Київ і Дніпро. А другий раз влітку 1880 р. був запрошений до родини Куліша на хутір Мотронівка. Також відвідав і Харків у гостях у лікаря В.С. Александрова.

Значної уваги слід приділити і громадській діяльності Івана Пулюя. Він хоч і був громадянином Австро-Угорської держави, але ні на мить не забував про Україну, українську мову і український народ. Вчений активно обстоював

право української молоді здобувати освіту українською мовою, зокрема був у числі тих вчених, які вимагали відкриття Українського університету у Львові. Пулюй довгий час активно працював в Науковому товаристві ім. Т.Г. Шевченка (НТШ) і мав звання дійсного члена товариства. Допомагав колегам, які опинились у важкому матеріальному становищі, очолював комітет з допомоги українським переселенцям, які опинились у Празі під час Першої світової війни. Близько і дружньо співпрацював з Іваном Горбачевським, вченим-біохіміком, який на той час також жив і працював у Празі.

Але найбільшою радістю вченого стало здійснення його давньої мрії – проголошення 22 січня 1918 р. України як незалежної держави. Але так сталося, що вже через 9 днів, 31 січня 1918 р., визначного вченого Івана Пулюя не стало.

Підводячи ризик, ще раз нагадаємо, що основним внеском Івана Пулюя в науку було вивчення властивостей, природи і практичного використання Х-променів, винахід досконалих джерел електричного освітлення, телефонні станції, дистанційне вимірювання температури, електростанції змінного струму, а також безліч різноманітних електротехнічних приладів.

Праці:

1. Безпечна станція телефонів. *Зб. Математично-природописно-лікарської секції НТШ*. 1900. Т.6. С. 1–23 [418–423].
2. Про тепло і роботу. *Правда*. 1879. С. 223–238, 566–79.
3. Непропаща сила. Львів. Просвіта, 1879. 25 с.
4. Молитвослов (переклад). Відень, 1869.

Література про нього:

1. Чайківський М. Іван Пулюй. (Біографія). *Альманах «Січ» (Львів)*. 1908. С. 255–265.
2. Гривняк Ю. Проф. д-р Іван Пулюй. Винахідник проміння «Х». Лондон: Видання Союзу Українців у Великій Британії, 1971.
3. Заставний Ф. Іван Пулюй – великий патріот України. Малоизвестні сторінки творчості. Львів. 1996. 77 с.

Оксана Пилипчук

РЕФОРМАТСЬКИЙ Сергій Миколайович

(1860, с. Борисоглібське Костромської губернії –
28.7.1934, м. Київ)

Хімік-органік. С.М. Реформатський був одним з членів Казанської хімічної школи, засновник якої – Олександр Михайлович Зайцев, і яка подарувала світові таких видатних вчених-хіміків, як М.М. Зінін, О.М. Бутлеров, В.В. Марковніков. У Києві вчений створив свою наукову школу хіміків-органіків продовжуючи роботу в наукових напрямках своїх вчителів О.М. Бутлерова та О.М. Зайцева.

Народився Сергій Миколайович у сім'ї священика. Початковою освітою С.М. Реформатського було духовне училище та 4 класи Костромської духовної семінарії. В 1878 р. вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Казанського університету, яке закінчив у 1882 р. і отримав ступінь кандидата природничих наук.

Свою наукову діяльність С.М. Реформатський розпочав ще навчаючись в університеті. Його перша робота мала назву «Дослідження вуглеводню $C_{10}H_{18}$, що отримують із алилдипропілкарбінола», за яку він одержав золоту медаль. У цій роботі молодий вчений поставив за мету знайти спосіб отримання водню в чистому вигляді, а також вивчити його фізичні та хімічні властивості. В 1884 р. отримав посаду лаборанта, а в 1886 – звання приват-доцента.

У 1889 р. Сергій Миколайович захистив у Казані магістерську дисертацію на тему «Граничні багатоатомні алкоголі», яка була побудована на експериментальних дослідженнях автора. Для продовження наукових досліджень та ознайомлення з роботою європейських вчених, він отримав відрядження за кордон до лабораторій Віктора Мейєра в Геттінгені і Вільгельма Оствальда в Лейпцігу.

У 1890 р. С.М. Реформатський захистив у Варшавському університеті докторську дисертацію на тему «Дія суміші цинку та монохлороцтового ефіру на альдегіди і кетони», яка започаткувала ряд дослідних робіт, що в історії хімії всі разом мають назву «Реакція Реформатського». Це метод синтезу β-оксикислот дією цинку на ефіри галогенокислот, альдегіди та кетони. Окрім цієї теми, С.М. Реформатський цікавився такими питаннями, як дія натрію на ефіри органічних кислот, дія фенілгідрозину на ефір мурашиної кислоти та ін.

Завдяки Реакції Реформатського з'явилась можливість встановити будову та синтезувати багато природних сполук – вітаміни, гормони, терпени.

Сергій Миколайович також виступав як серйозний історик науки і, разом з проф. О.А. Альбіцьким, написав докладний нарис діяльності О.М. Зайцева. Ще займався вчений питанням очищення стічних вод цукрових заводів.

У 1891 р. отримав звання професора і обійняв посаду завідувача кафедри органічної хімії Університету Св. Володимира в Києві. Педагогічна діяльність професора С.М. Реформатського подарувала наступним поколінням немало видатних вчених-хіміків. Серед них відомі такі імена, як В.П. Яворський, І.К. Мацуревич, Я.І. Михайленко. В 1892 р. С.М. Реформатський створив органічне відділення хімічної лабораторії університету, де у плідній співпраці з студентами виконав багато цікавих наукових робіт. Крім того, він мав блискучі лекторські та організаторські здібності. Це принесло професорові широку популярність у наукових та студентських колах. Багато уваги приділяв учений питанню створення потрібних умов для роботи студентів та викладачів у хімічних лабораторіях. Йому належать численні навчальні програми та інструкції з облаштування хімічних лабораторій. Під його керівництвом було облаштовано лабораторію з органічної хімії в Київському університеті, а також згідно з його вказівками було збудовано новий хімічний корпус.

Роботу в університеті С.М. Реформатський поєднував з роботою в інших навчальних закладах Києва. З 1898 по 1907 рр. керував Лабораторією аналітичної хімії, читав лекції з органічної хімії в Київському політехнічному інституті, а з 1906 по 1917 рр. завідував Лабораторією кількісного аналізу і читав неорганічну хімію на Вищих жіночих курсах та в Київському медичному інституті.

Від своїх учнів С.М. Реформатський завжди вимагав знання історії хімії: біографій і праць вітчизняних вчених-хіміків.

За 25 років роботи в хімічній лабораторії університету вчений виконав 77 праць, з яких 53 надруковані.

Перу професора С.М. Реформатського належать декілька важливих праць, які не раз перевидавалися. У 1893 р. він випустив перше видання свого підручника з органічної хімії «Початковий курс органічної хімії». В майбутньому цей підручник буде перевидано ще 16 разів. По ньому вчилися цілі покоління вітчизняних хіміків, фармацевтів, лікарів. У 1899 р. С.М. Реформатський спільно з Я.І. Михайленком видав «Таблиці якісного хімічного аналізу». Ця робота перевидавалася три рази. Також потрібно відзначити таку роботу вченого, як «Елементарні відомості з хімії», яка

призначалася для тих, хто тільки починав вивчати хімію. Цей підручник також витримав три перевидання.

Окрім величезної педагогічної роботи Сергій Миколайович вів широку громадську діяльність. З метою поширення знань з хімії серед населення міста вчений систематично проводив публічні лекції, які збирали досить велику кількість слухачів.

Майже відразу після переїзду до Києва вчений вступив до Київського товариства дослідників природи, в якому брав безпосередню участь.

У 1907 р. вчений створив у Київському університеті фізико-хімічний гурток. На його засіданнях вислуховувались та обговорювались доповіді про цікаві роботи, нові відомості з хімічної літератури. Згодом, через рік, виникла ідея створити в Києві Фізико-хімічне товариство. 6 березня 1908 р. було прийнято статут цього товариства. С.М. Реформатський був обраний його головою і протягом усього часу існування товариства щорічно переобирався на цю посаду. Засновниками товариства, поряд з С.М. Реформатським, були такі видатні особистості його часу, як А.В. Сперанський, В.О. Плотніков, Я.Н. Базіловський, І.І. Косоногов, М.І. Періє та інші.

Під час Першої світової війни С.М. Реформатський був одним з перших ініціаторів, які запропонували виготовляти фармацевтичні препарати для фронту. У своїх доповідях на засіданнях Київського фізико-хімічного товариства вчений закликав до реалізації цієї ідеї. Виготовлення хімічних препаратів відбувалося під керівництвом С.М. Реформатського в двох лабораторіях Київського університету: технічної хімії та органічної хімії. В лабораторії органічної хімії працювали лаборанти В.П. Яворський і І.К. Мацуревич, а в лабораторії технічної хімії – лаборанти Б.Ф. Фортинський, М.Е. Рейтлінгер, І.Г.Петров та ін., які разом із студентами виготовляли новокаїн, аспірин, антифібрин, салол, бензонафтол, хлороформ та ефір для наркозу, сульфонал, тіокол, сулему, ксероформ, кофеїн та ін. В.П. Яворський під керівництвом С.М. Реформатського розробив метод очистки хлороформу, що дозволило виготовляти цей препарат високої якості. За пропозицією Реформатського було збудовано завод, на якому протягом місяця виготовлялося біля 800 кг хлороформу.

Революцію 1917 р. Сергій Миколайович сприйняв позитивно. В 20-х роках ХХ ст. він брав активну участь у численних комісіях з перевлаштування шкіл та вузів країни. В 1928 р. його було обрано членом-кореспондентом Академії наук колишнього СРСР.

У 1927 р. С.М. Реформатського було призначено членом Українського Комітету хімізації, а в 1930 р. він був задіяний в роботі Всесоюзного Комітету

хімізації. В 1929 р. почались пошуки можливостей отримання вітчизняного каучуку. На території Радянського Союзу було винайдено рослини-каучуконосії (асклепіас, хондрила, тау-сагиз, кок-сагиз та ін.) Тому в березні 1930 р. був створений перший в СРСР Український науково-дослідний інститут каучуку та каучуконосів. А керівництво хімічним відділом цього інституту було доручено С.М. Реформатському. Ця проблема була вченому вже знайома ще з часу роботи в хімічній лабораторії університету, але широким меж вивчення набула тільки в інституті. Разом з проф. І.К. Мацеревичем С.М. Реформатський дослідив склад смол вітчизняних каучуконосів і виділив з смоли хондрили кристалічний спирт, який було названо хондрин. Результати своїх досліджень Сергій Миколайович виклав на I Пленумі Науково-технічної ради Українського науково-дослідного інституту каучуку та каучуконосів в серпні 1930 року. Доповідь була прийнята позитивно. І вже починаючи з грудня 1930 р. в Радянському Союзі почалось безперервне виготовлення природного каучуку. Хоча невдовзі природний каучук було замінено на синтетичний.

У 1932 р. С.М. Реформатський відзначав 50-річний ювілей викладацької і наукової діяльності. А в 1933 р. з його ініціативи в Київському університеті було створено хімічний факультет, який вміщував чотири кафедри – неорганічної, органічної, фізичної та аналітичної хімії.

Помер Сергій Миколайович Реформатський 28 липня 1934 р. у віці 74 років у Києві.

Праці:

1. Реформатский С.М., Михайленко Я. Введение в химический анализ и таблицы качественного химического анализа. Киев, 1904. 47 с.
2. Начальный курс органической химии. Киев, 1893. 467 с.
3. С.М. Реформатський Элементарные сведения по химии. Киев, 1929. 120 с.

Література про нього:

1. Історія Київського університету. Київ, 1959.
2. Очерки по истории органической химии в Киевском университете. Киев: Изд-во КГУ, 1954. С. 17–47.
3. Развитие органической химии на Украине / АН УССР. Сектор истории естествознания и техники института истории. Киев: Наук. думка, 1979. 241 с.

Оксана Пилипчук
РОМАНОВИЧ–СЛАВАТИНСЬКИЙ

Олександр Васильович

(2.7.1935, с. Войтове, Згурівського району Київської області - 25.08.1910, м. Київ)

Олександр Васильович Романович-Славатинський (1832–1910) – український правознавець, доктор державного права з 1870 р., професор з 1862 р. народився в с. Войтове, тепер Згурівського району Київської області. Помер у Києві. Закінчив юридичний факультет Київського університету, у 1856 р. призначений старшим учителем 1-ї Київської гімназії. Одночасно читав лекції на кафедрі державних законів Київського університету. У 1859 р. захистив дисертацію на ступінь магістра державного права «Історичний нарис губернського управління у Росії, від перших перетворень Петра Великого до видання Установлення про губернії у 1775 р.» і став ад'юнктом університету. У 1860–1862 рр. поглиблював освіту в університетах Берліна, Гейдельберга, Женеви. Парижа і Лондона. З 1862 р. – екстраординарний професор Київського університету (кафедри державного права). У 1870 р. захистив дисертацію на ступінь доктора державного права за монографією «Дворянство в Росії від початку XVIII ст. до скасування кріпосного права» і був призначений ординарним професором тієї самої кафедри. Крім лекцій з державного права, тимчасово викладав курс історії філософії права. Тривалий час був секретарем, а згодом деканом юридичного факультету. З 1891 р. – заслужений ординарний професор.

О.В. Романович–Славатинський неодноразово виступав у пресі зі статтями і замітками, в яких зачіпав питання університетської автономії, систему університетського статуту 1863 року, з питань захисту наукових достоїнств Київського університету та його заслуг перед Російською імперією і Південно-Західним краєм, зокрема. Низка його статей з цих питань була опублікована в газеті «Русские ведомости» під загальною назвою «Голос старого профессора». У 1910 р. в газеті «Новое время» він помістив статтю, в якій звертався до відомого на той час публіциста О.Д. Меньшикова, де висловив свої погляди на Фінляндське питання, яке так хвилювало тогочасне суспільство.

У некролозі, присвяченому О.В. Романовичу-Славатинському в газеті «Новое время» (від 26 серпня 1910 р.), наголошується, що він з належним тактом вмів зберегти правові і державницькі погляди, йому характерне абсолютно негативне відношення до крайнощів, які на той час охопили

молодь, а частково і професуру. До його голосу прислухалися як до надійного і вагомego авторитету.

Читаючи протягом декількох років лекції в Київському університеті з державного права, Олександр Васильович задумав опублікувати систематичний курс з даного предмету. Але подібно до його сучасників – К.П. Андрієвського і О.І. Градовського – свого курсу він не завершив. Ним було лише видано два випуски «Посібник для вивчення російського державного права за методом історико-догматичним», в якому було викладено вчення про Верховну владу в Росії і центральних державних установах. До розгляду місцевих закладів він не дійшов у своєму курсі тому, як він пояснював сам, що чекалися реформи у цій сфері. Так у свій час незакінчений курс, не отримав завершення.

Друга спроба публікації курсу у вигляді «Системи російського державного права за методом історико-порівняльним» також не була вдалою – і ця система зупинилася тільки на розгляді дій Верховної влади та її органів. Звичайно, ці курси ще при О.В. Романовичу-Славатинському швидко застаріли і набули суто історичного інтересу. Адже історія курсів державного права так детально згодом не викладалася, тому що нею стала займатися спеціальна наука – історія права. У догматичній частині стали панувати інші методи, методи так званого формально-юридичного напрямку у державознавстві, висунуті відомими тогочасними німецькими вченими Лабандом і Еллінеком на зміну старих соціологічних конструкцій Моля, Блунчлі і Штейна. Власне під впливом робіт названих авторів постійно перебував О.В. Романович-Славатинський. І все-таки свою справу ці курси зробили і у свій час були дуже корисними. Багато вони полегшили роботу пізнішим дослідникам і при розгляді окремих спеціальних питань на них постійно посилалися.

О.В. Романович-Славатинський у цих курсах виглядає поборником національної ідеї самодержавної влади монарха, який дав Росії епоху великих реформ і звільнення селян. Він багато в чому перебував під впливом ідей славянофільської школи, але був більшим лібералом, ніж вона у своїх висновках.

Олександр Васильович ратував за міцну владу і твердий національний напрям державницької діяльності. Він був лібералом 60–70-х років XIX ст. За кордоном його вважали націонал-лібералом. Йдучи до реформ, він не забував державного права і не був позбавлений національного почуття. Він належав до тих лібералів, які були національно налаштованими людьми, тому що більшість часто були противниками руху вперед.

О.В. Романович-Славатинський був чудовим лектором. Інколи змінював свої погляди відповідно до тих чи інших подій, стосунків, явищ. Це не ставили йому у вину. Не помиляється той, хто нічого не творить. Але у висновках своїх, чи переконаннях О.В. Романович-Славатинський був завжди логічним.

Коли відгукувалися про нього як про опортуніста у віденському питанні, чи з приводу його листа О.Д. Меншикову, в якому визнавалась законність реформ у справі об'єднання Фінляндії з Росією, він своїм мовчанням дав привід вважати, що був неправий. Ми погоджуємося із заявою київських професорів про законність і можливості зміни відносин тогочасної Росії і Фінляндії шляхом російського законодавства. О.В. Романович-Славатинський був абсолютно логічним, він не протирічив самому собі, як здавалося декотрим, які погано знали його праці. На ст. 38 своєї «Системи», опублікованої у 1899 р., за якою навчалися багато його слухачів, було сказано: «Імператор Олександр III був глибоким патріотом, Він абсолютно вірно розумів, якими заходами слід об'єднувати Фінляндію з Російською імперією».

Тому реформа вже тоді була для нього можлива і бажана. Він також вважав за можливе зрівнювати її реальною унією і вважав, що особливе законодавство, сейм і свої вищі урядові органи у Фінляндії не дають можливості конструювати його положення, як положення звичайної губернії. Відчуженість від Росії він вважав шкідливою і бажав її припинення. Тому ті, хто причисляв його до розряду прихильників фінляндського сепаратизму, були неправі. Таким він ніколи не був. Він, який вітав зниження залежності російського народу від вищих його шарів, не міг не співчувати наділенню фінляндського народу правами на завойованій кров'ю його предків землі.

Біограф О.М. Романовича-Славатинського, О. Жилін так сказав про нього: «Багато працюючи і любячи свою науку, покійний навчав любити її і своїх учнів. Багато членів юридичного факультету Київського університету, як і члени Київського юридичного товариства кожен в певній мірі були його учнями. Цілий ряд професорів державного права згодом займали кафедри в різних університетах Росії, навчалися в Олександра Васильовича. За його ініціативою одного з них, професора державного права в Харківському університеті, М.І. Палієнка, О.В. Романович-Славатинський був обраний почесним членом цього товариства».

Праці:

1. Вступительная лекция в курс государственного права. Университетские известия. К., 1862. № 10.

2. Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии сравнительно с государственным правом
3. История русского дворянства от IX до конца XVIII века / Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. М., 2003.

Література про нього:

4. Романович-Славатинский А.В. (некролог). *Исторический вестник*, 1910, № 10. С.411-412.
5. Жилин А.А. Научная деятельность и труды профессора А.В. Романовича-Славатинского (доклад, прочитанный в собрании Киевского юридического общества 18-го сентября 1910 г.). К., 1911.
6. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912.

Оксана Пилипчук

СЕДОВ Георгій Якович

*(20.02.1877, хутір Крива Коса,
берег Азовського моря, Україна –
загинув 05.03.1914, мис Аук, о.Рудольфа,
архіпелаг Земля Франца Йосипа)*

Гідрограф, полярний дослідник, керівник експедиції до північного полюсу на кораблі «Святий Фока», один з найвидатніших героїчних дослідників Арктики початку XX століття. Його життя в багатьох відношеннях унікальне. Перефразовуючи відомий вислів, можна сказати, що усі люди неповторні, але Георгій Седов неповторний більше, ніж інші. Про нього ще при житті розповідали легенди. Однак його досягнення не були оцінені належним чином, а деякі невдовзі взагалі були забуті. І навіть не прочитані належним чином, не усвідомлені і залишені без уваги. Мабуть, головна причина усіх цих несправедливостей долі щодо Седова була в тому, що він набагато випередив свій час. У воєнно-морських колах після його смерті досить відверто висловлювалося задоволення з приводу того, що настирливий офіцер більше не буде турбувати своїми недоречними проектами на кшталт експедиції на Північний полюс. У Головному гідрографічному управлінні Морського міністерства царської Росії з нескритим цинізмом відмахнулися від експедиції Г. Седова та її наукових робіт, у тому числі і від зйомок, виконаних Г. Седовим на Новій Землі. *«Нам це не цікаво, несить куди хоче»*, – заявив авторитетний воєнний гідрограф, коли послідовники Седова порушили перед Головним гідрографічним управлінням питання про обробку та публікацію зібраних експедицією Седова наукових матеріалів. Г.Я. Седова і після смерті супроводжувала ненависть його ворогів – царських офіцерів – дворян, які прикладали усіх зусиль до того, щоб стерти пам'ять про цього відважного дослідника Арктики. Однак Г.Я. Седов не був забутий. Його іменем було названо криголамний пароплав та ряд місць в Арктиці – затоку на Новій Землі, мис на Землі Франца-Йосипа, архіпелаг у районі Північної Землі. Нарешті, збулася мрія патріота Г.Я. Седова – люди неодноразово підкоряли Північний полюс. Сьогодні пам'ять про відважного мореплавця, який своїм життям продемонстрував героїчне служіння Батьківщині і науці, не забута, а його ім'я користується заслуженим визнанням в усьому світі.

Видатний дослідник Арктики Г.Я. Седов народився у 1877 р. на хуторі Крива Коса, що на березі Азовського моря, в родині бідного та неграмотного рибака. Тільки в чотирнадцятирічному віці Георгій Седов зміг поступити до школи. За два роки здібний хлопець осилив предмети відразу за три класи, однак невдовзі бідність змусила його покинути школу і почати заробляти на прожиття. Він працював в бакалійній лавці. Коли йому виповнилося 18 років, він вступив до мореходного училища у м. Ростові-на-Дону. У 1898 р. Г. Седов блискуче закінчив навчання і отримав звання штурмана далекого плавання. А ще через якийсь час він став помічником капітана, а відтак – і капітаном на невеличкому вантажному судні, що здійснювало рейси між Новоросійськом і Батумі. Плаваючи капітаном на Чорному морі молодий Г. Седов прагнув продовжити свою морську освіту і тому весь вільний час віддавав навчанню. У 1900 р. він здав іспити на чин прапорщика військового флоту. Після цього Седов поїхав до Санкт-Петербурга, щоб добитися дозволу на здачу іспитів за повний курс Морського корпусу. Зробити це було нелегко. Адже до цього корпусу, що готував кадрових офіцерів флоту, приймалися діти дворян і лише на випадок недоукомплектування – діти високих чиновників і духовенства. Однак Г. Седов блискуче здав іспити і в чині поручика по Адміралтейству був призначений до Головного гідрографічного управління. Ось тут заповітна мрія Георгія Седова – стати моряком-дослідником – почала здійснюватися.

Вже у 1902 р. 25-річного Седова було включено до складу Гідрографічної експедиції Північного Льодовитого океану, він вперше потрапив до Арктики. Керівник експедиції генерал О.І. Варнеке відразу оцінив здібності молодого гідрографа, йому доручалися завдання, які він виконував з енергією, необхідною обережністю і знанням справи. Вже в цій першій експедиції Г.Я. Седов усією душею закохався у Північ. Він так і твердив: *«Моє місце на Півночі»*. Перечитував усі книги про Північ і про полярних мандрівників. Мабуть, саме в цей час зародилася у Седова думка про похід до Північного полюсу, яка стала заповітною мрією усього його життя. У 1905 р., під час російсько-японської війни, Г.Я. Седов командував міноносцем Амурської флотилії. Після закінчення війни він знову поступив на службу до Гідрографічного управління і працював гідрографом на Каспійському морі. У 1909 р. Г.Я. Седову доручили самостійну і дуже відповідальну справу: дослідити гирло ріки Колими з метою з'ясування можливості заходу до неї морських пароплавів. Завдання було успішно виконано. Молодий дослідник здійснив обстеження берегів Колими, визначив астрономічні і магнітні пункти та виконав ряд інших робіт. Рекомендації Г.Я. Седова допомогли вже через два роки заходити вантажним пароплавам з Владивостока на Колиму.

Влітку 1910 р., коли Г.Я. Седов працював на Новій Землі, де здійснював опис Хрестової губи, у нього остаточно визрів план організації першої російської експедиції на Північний полюс. Через два роки він подав проект своєї експедиції начальникові Головного гідрографічного управління. У своєму рапорті Г.Я. Седов зазначав: *«Першими піонерами в Північному Льодовитому океані були промисловці, як кинулися туди за багатою здобиччю морського звіра, а пізніше – подорожувачі з науковою метою. Багато з мандрівників плавали сюди для пошуку вільного морського шляху на схід, багато – для відкриття нових земель і фізичного вивчення океану загалом. Нарешті, деякі – для відкриття Північного полюсу, щоб з'ясувати світову загадку як з боку наукових пізніших спостережень, так і з боку відкриттів. Людський розум, до того ж, був зайнятий цим нелегким завданням, що вирішення його, зважаючи на сувору могилу, яку мандрівники переважно тут знаходили, зробилося суцільним національним змаганням. Тут, окрім людської цікавості, головним керівним стимулом ще, безумовно, були народна гордість і честь країни. В цьому змаганні брали участь майже усі культурні країни і тільки не було росіян, а поміж цим гарячі поривання у російських людей щодо відкриття Північного полюсу проявлялися ще в часи М. Ломоносова і не згасли до цих пір».*

Надзвичайно красномовний рапорт. Ось чому про план Седова почали говорити, особливо після появи декількох заміток у газетах. Однак правлячі кола царського суспільства зустріли проект експедиції на Північний полюс досить-таки прохолодно. Однією з причин цього було те, що план Седова був позбавлений сенсації, адже у 1909 р. в районі полюсу вже побував американець Пірі. У військово-морських колах до проекту Седова поставилися різко негативно, в першу чергу тому, що в очах офіцерства царського флоту Г.Я. Седов був «чорною кісткою» і на нього дивилися, як на вискочку. Нарешті, не зустрів Седов співчуття і в широких наукових колах. Це пояснюється тим, що запропонований Седовим проект страждав на ряд суттєвих недоліків: Земля Франца, звідки, згідно з планом Седова, повинна почати свій шлях експедиція, була одним із найменш вдалих відправних пунктів для пішої експедиції до Північного полюсу, через інтенсивний дрейф і надзвичайно нерівну поверхню льоду на меридіанах цієї землі. Для порівняння вказувалося, що Земля Гранта, звідки розпочав свій похід до полюсу американець Пірі, мала в цьому відношенні величезні переваги у порівнянні із Землею Франца-Йосипа.

Однак члени комісії, в якій розглядався проект Г.Я. Седова, обмежилися злорадним констатуванням недоліків проекту. Ніхто не запропонував йому

допомогу, щоб усунути зроблені комісією висновки. Державна дума відмовила Г.Я. Седову в усякій фінансовій підтримці.

І все-таки Г.Я. Седов не здавався. Він вперто пропагував ідею своєї експедиції до полюсу. Щоб зібрати необхідні для спорядження експедиції засоби, йому довелося прийняти пропозицію тих підприємців, які розраховували, що сенсація від експедиції принесе їм великий прибуток. Загалом гроші збиралися шляхом добровільних пожертвувань. Прості російські люди – солдати, студенти, робітники – пишалися Г.Я. Седовим, поділяли його прагнення відкрити Північний полюс, тому віддавали йому інколи зароблені важкою працею гроші, просилися в експедицію. Таким чином, було зібрано 108 тис. рублів – їх було достатньо, щоб спорядити експедицію. Було зафрахтовано старий звиробійний корабель «Святий мученик Фока», який був спеціально пристосований для плавання поміж кригою.

10 вересня 1912 р. «Святий мученик Фока» вийшов у море. Курс корабля лежав через Біле море до Нової Землі, а звідтіля – до бази експедиції – Землі Франца-Йосипа. Тут він мав розвантажитися і повернутися до Архангельська. А експедиційний склад повинен був зимувати в хаті, яка в розібраному вигляді везлася на кораблі. Різні випробування почалися відразу після того, як було взято курс на Землю Франца-Йосипа. Невдовзі з'явилася важка багаторічна крига, принесена з північної частини Карського моря. Справлятися з нею «Фока» не міг, тим паче, що морози (а був кінець вересня) почали сковувати кригу. Однак Седов не хотів відступати: «Фока» як криголам, вибирався на кригу і трошив її. Так пройшли ще біля півмилі. Потім довелося судно повертати на південь, до відкритого моря. Г.Я. Седов прийняв рішення повернутися до Нової Землі, дійти до її північної частини і звідтіля ще раз спробувати пробитися до Землі Франца-Йосипа. Однак виконанню цього плану перешкодив випадок. Біля півострова Панкратієвський корабель «Фока» сів на мілину. Плавання затягнулося. З часом багатотонні маси криги зсунули корабель з мілини, однак рухатися далі він вже не міг – його оточила суцільна крига. Разом з кригою почав дрейфувати і корабель «Фока». Почалися сильні морози. Довго не міг повірити Г.Я. Седов, що корабель потрапив до крижаного полону. Було прийнято рішення – зимувати і займатися різними науковими дослідженнями. Г.Я. Седов не став чекати світлого часу і здійснював великі експедиції на мис Літке з метою визначення астрономічного пункту.

Однак головна робота щодо дослідження Нової Землі почалася все ж весною 1913 р. В кінці березня Г.Я. Седов відправився на Південні Хрестові острови і першим поклав їх на карту. У результаті походів Г.Я. Седова на

Новій Землі карта цієї землі отримала абсолютно новий вигляд. Було відкрито нові затоки, льодовики, гірські хребти (один з них Седов назвав іменем Ломоносова). Інтенсивна дослідницька робота тривала і влітку 1913 р. Одночасно судно активно готувалося до походу на Землю Франца-Йосипа. 3 серпня особовий склад експедиції зменшився – Седов вирішив відправити на «велику землю» групу людей на чолі з капітаном «Фоки» Захаровим. З цією групою мандрівник відправив звіт про наукові роботи експедиції разом з проханням завезти на Землю Франца-Йосипа вугілля. У Петербурзі звітом експедиції за перший рік роботи ознайомився норвезький полярний дослідник Ф. Нансен. Він дав високу оцінку цьому звітові. В той же час літо завершувалося, а «Фока» все ще був скований кригою біля півострова Панкратієвський. У цьому ж 1913 р. лід розкривався дуже пізно, аж 6 вересня. Отже, «Фока» був у полоні 352 дні. Прощання з бухтою було радісним – з одного боку, вдалося непогано попрацювати, по-друге, корабель йшов до Землі Франца-Йосипа.

Те, що експедиції все ж вдалося дістатися Землі, є абсолютною заслугою Г.Я. Седова, без його стійкості і таланту кригового капітана успіху не було б. 13 вересня «Фока» кинув якір біля мису Флора. Було і друге зимування, яке відбувалося в тяжких умовах. Палива не вистачало, стіни відсиріли. Каюти освітлювалися одною свічкою, навколо якої учасники експедиції і проводили полярну ніч. Відчувалась нестача продовольства. Але найгірше було те, що здоров'я учасників експедиції різко похитнулося. Почалася цинга. 2 січня 1914 р. ознаки цієї хвороби з'явилися і у Седова. Але відмовитися від походу до полюсу він не хотів і сказав, що буде йти на північ допоки вистачить харчів.

Більшості супутників Седова причини, які штовхали його на цей крок, були зрозумілими. У своїй доповідній записці про проект експедиції до Північного полюсу Седов писав: *«...російський народ повинен принести на цю національну справу невеликі гроші, а я приношу своє життя»*. Для Седова це не було пустою фразою. В січні 1914 р., ще прикований хворобою до ліжка, він остаточно вирішив йти до полюса, чого би це йому не коштувало. Вернутися, не досягнувши мети, на батьківщину, де його чекали вороги (в першу чергу, кадрове офіцерство, яке не прощало Седову «золотих погон на хлопських плечах»), які закрили б перед ним усі двері, означало назавжди розпрощатися з метою вести велику роботу дослідника-моряка. На усі докази своїх друзів, які вмовляли його залишитися на кораблі, Седов відповідав відмовою.

15 лютого 1914 р., за десять днів до завершення полярної ночі, Г.Я. Седов з матросами-добровольцями Линником та Пастушним покинули бухту Тихую і

відправились до Північного полюса. Вже на перших днях походу через сильний біль у запухлих від цинги ногах Седов міг проходити тільки невеликі відстані. Згодом з'явилася біль у грудях. На сьомий день походу він вже не міг йти і ліг на нарти. Навіть лежачи на нартах, Седов міцно тримав у руках компас і перевіряв по ньому, чи справді матроси везуть його на північ. Невдовзі Седову стало дуже погано і 5 березня 1914 р. він помер на руках у матросів.

Спочатку Линник і Пастушний хотіли везти тіло до корабля, але їм довелося відмовитися від цієї думки, і вони поховали Седова на мисі Аук, що на острові Рудольфа. Над невеликою купкою каменів, навалених на тіло, було встановлено хрест із лиж і поряд поставлено прапор, який Седов хотів підняти над Північним полюсом. Могила Г.Я. Седова – найбільш північна російська могила – протягом тривалого часу була невідомою і тільки у 1938 р. співробітники полярної станції на острові Рудольфа знайшли на мисі Аук флагшток і шматки прапора.

31 березня 1914 р. Линник і Пастушний повернулися на корабель. Лише 12 серпня 1914 р. корабель «Фока» знявся з якоря і з різними пригодами, але все ж доплив до Мурманська.

Повернення експедиції Седова співпало з початком Першої світової війни. В газетах було надруковано декілька заміток про трагічну смерть Г.Я. Седова, і через воєнні дії його ім'я було забуте. І лише в радянські часи згадали про експедицію нашого відважного земляка. Були опубліковані наукові результати цієї експедиції. І сьогодні наш народ пам'ятає про відважного мореплавця, який своїм життям показав нам приклад героїчного служіння Батьківщині – Георгія Яковича Седова.

Праці:

1. Седов Г. Я. Путешествие в Колыму и на «Новую Землю» в 1909-10 гг. Пг., 1917.
2. Седов Г. Я. Экспедиция по исследованию губы Крестовой на Новой Земле в 1910 г. *Записки по гидрографии*. 1919. Т. XLIII.
3. Седов Г. Я. Как я открыл Северный полюс. *Синий журнал*. 1912. № 13. С. 6-7.

Література про нього:

1. Визе В.Ю. Георгий Яковлевич Седов. Русские мореплаватели. Москва: Воен. издат, 1953. С. 317–326.
2. Русские географы и путешественники. Ленинград: Наука, 1971. 236 с.
3. Кучеров И.П. Гидрографические исследования Г.Я. Седова в Арктике. Русские арктические экспедиции XVII – XX вв. Ленинград: Гидрометеиздат, 1964.

4. Лактионов А.Ф. Люди великого мужества. Русские арктические экспедиции XVII – XX вв. Ленинград: Гидрометеиздат, 1964.
5. Пинегин Н.В. Георгий Седов (1877–1914). Москва: Изд-во АН СССР, 1953.
6. Селезнев С.А. Первая русская экспедиция к Северному полюсу. Архангельск, 1964.

Олег Пилипчук

СУКАЧОВ

Володимир Миколайович

(07.06.1880, с. Александровка
Чугуївського повіту Харківської губернії
– 07.02.1967, м. Москва)

Біолог, географ і лісівник. Народився в сім'ї агронома Миколи Павловича Сукачова. Він казав про сина: *«Володя – це справжній аристократ розуму»*. Так тонко підмічену якість Володимир Миколайович проніс через все своє життя, прожив майже 87 років і творчо працював аж до смерті. Його батько, захоплений ідеєю народництва, прожив все життя в селі. Ось чому все дитинство Володимира Миколайовича пройшло в Харківській губернії, природу якої він дуже любив.

З 1890 по 1898 р. В.М. Сукачов навчався в Харкові, в реальному училищі. Протягом усіх цих років він постійно приїздив до батьківської оселі і вже тоді його захоплювало вивчення сільськогосподарських рослин та їхніх хвороб. Володимир Миколайович розповідав, що він мріяв отримати університетську освіту. Але тоді «реальна» середня освіта не давала права вступити до університету. Тому В.М. Сукачов обрав Петербурзький лісовий інститут, де ботаніці і лісовій рослинності приділялося найбільше уваги і де в той час професорський склад був дуже представницьким. У ньому викладали Г.Ф. Морозов, П.С. Косович, І.П. Бородин, М.О. Холодковський та інші.

Студентські роки (1898–1902) відіграли особливу роль у формуванні світогляду майбутнього вченого. Вже у ці роки він опублікував 8 наукових праць про рослинність степів і хвороби культурних рослин. Тут В.М. Сукачов остаточно обрав ботаніку (в широкому розумінні) для подальшої наукової діяльності. З роками його інтереси розширювались і охоплювали все більше і більше коло наук, які його цікавили. У 1902 р. за наукове дослідження «Нарис рослинності південно-східної частини Курської губернії» Сукачову була присуджена Золота медаль Лісового інституту.

Після закінчення Лісового інституту у 1902 р. Володимира Миколайовича залишили асистентом на кафедрі ботаніки. Так почалася самостійна науково-педагогічна діяльність молодого, але вже серйозного вченого-ботаніка і лісівника. Все наступне життя і наукова діяльність В.М. чітко поділяється на два періоди: Ленінградський (1903–1941) і Московський (1944–1967). 1941–

1944 роки евакуації ученого провів у Свердловську, де керував кафедрою біологічних наук в Уральському лісотехнічному інституті.

Ленінградський період розпочався з досліджень у 1903–1904 рр. Бузулукського соснового бору, що в Самарській губернії та Брянських лісів. Їхні результати стали основою нового курсу «Географічне поширення деревних порід». Цей курс В.М. Сукачов почав читати лише з 1906 р., після стажування з лісівництва у Німеччині. Власне, цим і було започатковано новий напрям у ботаніці – географічний. Вже значно пізніше цей напрямок отримав визнання в якості самостійної науки – геоботаніки, а В.М. Сукачов став одним з її засновників.

З Лісовим інститутом Ленінграду (пізніше перейменований у Лісогосподарську академію ім. С.М. Кірова) вчений був зв'язаний до 1941 р., тобто до евакуації його з Ленінграду. І після закінчення війни він протягом деякого часу читав лекції в Лісотехнічній академії. Тут він багато років був завідувачем кафедри систематики рослин і дендрології, деканом лісогосподарського факультету, а протягом двох навчальних років (1936–1938) одночасно виконував обов'язки директора і заступника директора в науково-навчальній частині.

Ленінградський період життя вченого характеризується плідною педагогічною і багатогранною науковою діяльністю. Особливо багато зробив він для вивчення рослинності луків, боліт і лісів країни. В цей, так званий, «лісовий» період Сукачов здійснював експедиційне вивчення рослинності і лісів колишньої Псковської губернії, Північного Уралу і тундри, Забайкалля і Якутії, хребтів, що оточують о. Байкал, Тянь-Шаню, Новгородської області. Крім того, Володимир Миколайович вивчав рослинність луків і цим започаткував організацію відділу прикладної ботаніки Новгородської обласної дослідної сільськогосподарської станції. Пізніше він досліджував рослинність Кольського півострова, колишньої В'ятської губернії, Асканії-Нової і Криму в Україні. Досліджував також піски Дону і його приток, хребта Хамар-Дабан, типи лісів Бузулукського бору, відтак рослинність Прибайкалля, ліси Чорноморського узбережжя Кавказу, здійснював палеоботанічні дослідження в Західному Сибіру. Він організовував стаціонарні дослідження рослинності і середовища її існування в заповіднику «Ліс на Ворсклі», вивчав рослинність Алтаю, типи лісів і озерних покладів сапропелю на Уралі. Всі ці дослідження здійснювалися майже до 1944 р., аж до переїзду із Свердловська до Москви.

Поряд з такою насиченою науковою діяльністю в ленінградському періоді В.М. Сукачов вів значну педагогічну роботу. Вже у 1907 р. він читав лекції з систематики рослин на Кам'яноострівських сільськогосподарських курсах

(Петербург); в 1911 р. – на Вищих географічних і Стебутовських Вищих жіночих сільськогосподарських курсах. З 1912 р. вчений пов'язав свою наукову діяльність з Ботанічним музеєм, який згодом перетворився на ботанічний інститут Академії наук колишнього СРСР, де обіймав різні посади.

У період з 1918 по 1925 р. В.М. Сукачов – професор Географічного інституту, а з 1925 р. по 1941 р. – після злиття цього інституту з Ленінградським державним університетом, він увійшов до складу професури університету і керував кафедрою геоботаніки.

З 1924 по 1926 рр. В.М. Сукачов був завідувачем акліматизаційного відділу Головного ботанічного саду АН СРСР, а з 1931 по 1933 р. – завідувачем відділу геоботаніки Ботанічного інституту АН СРСР у Ленінграді. В ті ж роки вченого залучають до наукових досліджень в Управлінні лісами Наркомзему РСФСР. Як пересвідчуємося – коло обов'язків В.М. Сукачова у Ленінградському періоді було широким, однак все ж основою залишалася Лісотехнічна академія.

У 1920 р. В.М. Сукачов стає членом-кореспондентом АН СРСР, а в 1927 р. його обрано членом-кореспондентом Чехословацької земельної академії і Польського ботанічного товариства. З 1930 р. він член Шведського фітогеографічного товариства. У 1934 р. вченому було присуджено ступінь доктора біологічних наук без захисту дисертації. З 1935 по 1947 р. він організовував і здійснював наукові дослідження в заповіднику Ленінградського університету «Ліс на Ворсклі».

У 1940 р. В.М. Сукачов став членом Ради Всесоюзного географічного товариства. В цей час йому було присуджено малу срібну медаль, Велику медаль ім. М.М. Пржевальського, а також найвищу нагороду – Велику золоту медаль Всесоюзного географічного товариства.

До 60 років життя В.М. Сукачов створив ряд видатних монографій з фітоценології, болотознавства, палінології. Він – родоначальник експериментальних досліджень взаємовідносин рослин, динаміки лукових і інших рослинних формацій. З його іменем зв'язано становлення досліджень життя лісу, з охопленням усіх компонентів, що створюють лісову обстановку. Вчений розглядав ліс як складне географічне утворення.

У 1943 р. В.М. Сукачова було обрано дійсним членом Академії наук СРСР. А в 1944 р. почалась його ще більш активна і насичена наукова, науково-організаційна і педагогічна діяльність – московський період. Не маючи змоги через обмаль місця в даній публікації детально охарактеризувати весь московський період життя і діяльності вченого, спробуємо бодай коротко назвати найголовніші здобутки вченого.

Безперечно, видатний біолог і географ В.М. Сукачов збагатив оригінальними працями і методами досліджень такі галузі природничої науки: лісознавство, ґрунтознавство, четвертинну геологію, селекцію та інші. Однак найбільшим досягненням вченого було створення нового наукового напрямку – біогеоценологічного. Це сталося тому, що Володимир Миколайович проаналізував досягнення в розвитку біологічних наук, а також успіхи і прорахунки засвоєння природних ресурсів країни. Подальший напрям оснований на аналітичному і системному аналізах біологічних і абіотичних процесів у їхньому взаємозв'язку, взаємообумовленості і сумісності функціонування біогеоценозів. Результуючою ланкою такої оцінки функціонування біогеоценозів вважаються відмінності в біогеохімічному обміні речовини та енергії між усіма компонентами, які складають біогеоценози, між окремими їх типами, спрямованими на вияв природних змін і негативних порушень їхньої діяльності під впливом людини.

У цьому вченні В.М. Сукачов сумістив досягнення наук двох століть: XIX – золотого століття натурфілософії, і XX ст., з його революційним діалектично-матеріалістичним пізнанням природи і суспільства, із соціальними запитами його у підходах до освоєння природних багатств. Необхідність такого напрямку у вивченні природних процесів вперше помітили В.В. Докучаєв і В.І. Вернадський. Володимир Миколайович почав їх здійснення. Ним вперше було розпочато вивчення ролі взаємодій між живими і неживими її учасниками.

Як біолог-теоретик В.М. Сукачов сформувався під впливом еволюційних ідей Ч. Дарвіна про походження видів у їхній боротьбі за існування. Він був одним з яскравих і талановитих прихильників вчення Ч. Дарвіна. Його ідеями проникнутий і розвинутий фітоценологічний напрям у генезі і географії рослинного покриву. Принциповість у вирішенні наукових проблем визначила самотність і оригінальність праць В.М. Сукачова. Цьому сприяли його величезна ерудиція і енциклопедичність. Він, крім усього, мав захоплюючу працездатність при проведенні усіх етапів наукових досліджень, включаючи експериментальні.

В.М. Сукачов створив оригінальне вчення про типи лісів та їх класифікацію. Своїми підходами до вирішення народно-господарських проблем він збагатив лісівництво і полезахисне землеробство. Своїми капітальними працями і навчальними посібниками він зробив величезний внесок у розвиток дендрології, фітоценології, болотознавства, біогеоценології і багатьох інших наук. Його праці використовуються і сьогодні вченими і практиками.

Московський (останній) період життя науково-громадської діяльності В.М. Сукачов почався у 1944 р. обранням його завідувачем кафедри дендрології Московського лісотехнічного інституту і біогеографії географічного факультету МГУ (до 1948 р.); призначенням науковим керівником Південно-Киргизької експедиції для вивчення горіхових лісів. А відтак його було обрано загальними зборами АН СРСР директором Інституту лісу АН СРСР. Такі високі і різноманітні за своїм напрямом доручення, надані В.М. Сукачову підтверджують його високу наукову і громадську авторитетність. У Москві Володимир Миколайович працював аж до своєї смерті – 7 лютого 1967 року. Похований на Веденєєвському кладовищі.

Праці:

1. Очерк растительности юго-восточной части Курской губернии. *Изв. СПб. Лесного ин-та*. 1903. Вып.3. С. 3–226.
2. Растительные сообщества: Введение в фитосоциологию. 3-е изд., перераб. и доп. Москва; Ленинград, 1930.
3. Краткое руководство к исследованию типов лесов. Мсква, 1927. 232 с.
4. Основы теории биогеоценологии / Юбил. сб., посвящ. 30-летию Окт. соц. революции. Ч.2. М.–Л., 1947. С. 283–304.
5. Соотношение понятий «биогеоценоз», «экосистема» и «фация». *Почвоведение*. 1960. № 6. С. 1–10.

Література про нього:

1. Академик В.Н. Сукачев. К 75-летию со дня рождения и 55-летию научн. и пед. деятельности. *Почвоведение*. 1957. № 6. С.1 – 4.
2. Богданов П.Л. Жизнь и деятельность В.Н. Сукачева. *Проблемы геоботаники и биологии древесных растений*. 1969. Вып. 128. С. 7–24.
3. Владимир Николаевич Сукачев. Очерки и воспоминания. Ленинград: Наука, 1986. 252 с.
4. Воронов А.Г. Крупнейший русский биолог и географ: К 85-летию В.Н.Сукачева. *Земледелие*. 1967. Т.7. С. 291–298.

Олег Пилипчук

УДІНЦЕВ Всеволод Аристархович

(29.11.1865, с. Нев'янсьє, Пермська губ., Рос. імперія –
11.05.1945, Баку, Азербайджанська РСР, СРСР)

Юрист. Професор В.А. Удінцев – знаний у вітчизняній юриспруденції як видатний юрист, вчений-правознавець кінця XIX – першої третини XX століть. Його ім'я посідає почесне місце серед імен талановитих вітчизняних юристів, праці яких заклали основи сучасного цивільного та господарчого права. Майже усе творче життя Всеволода Аристарховича пройшло у стінах Київського, Санкт-Петербурзького та Бакинського університетів. Викладацька діяльність професора В.А. Удінцева – це яскраві сторінки в історії цих університетів. Його наукова діяльність поєднувала характерні риси вітчизняної науки: матеріалістичне мислення, глибокий інтерес до вирішення різних правничих проблем, широкі наукові узагальнення. Основними напрямками наукової діяльності В.А. Удінцева були дослідження у сфері торговельного права, цивільного права, гірничозаводського права. Його класичні праці про купівлю-продаж і право власності, про посесійне право¹ та інші стали основоположними у становленні та розвитку багатьох галузей правничої науки. Організатор і керівник планомірного юридичного вивчення різних проблем життя країни, В.А. Удінцев був засновником великої школи правознавців. Його наукові здобутки отримали високу оцінку. У 1909–1911 рр. він був Головою Київського юридичного товариства, дійсним і почесним членом великих закордонних наукових правничих товариств.

Характерною рисою творчості В.А. Удінцева була виняткова різнобічність його наукових інтересів. Праці вченого охоплюють не тільки цілий комплекс теоретичних і прикладних проблем юридичної науки, а й широке коло загальноправничих проблем.

Народився В.А. Удінцев 29 жовтня 1865 р. у сім'ї священника села Нев'янського Ірбітського повіту Пермської губернії Аристарха Дмитровича Удінцева. У сім'ї були чотири брати. Найбільше вражав своєю працездатністю

¹ **Посесійне право** – умовне володіння людьми або землями, надане промисловим підприємцям Російської імперії в XVIII—XIX століттях.

Всесвлод Аристархович. У перших документах він записаний як Удінцов, однак вже студентом він став Удінцевим. Його життєвий шлях розпочався за Уральськими горами і, відтак, місцезнаходження його постійно змінювалося: Ірбіт, Катеринбург, Москва, Ярославль, Київ, Санкт-Петербург, Кисловодськ і Краснодар. Завершив своє життя у місті Баку. Там і похований.

Перші одинадцять років юний Всеволод прожив у Нев'янській слободі, яка була сторожовим «острогом» від набігів башкирців і калмиків. Початкову освіту Всеволод Удінцев отримав у Катеринбурзькому Духовному училищі, яке закінчив у 1879 році. Відтак продовжив навчання в Катеринбурзькій класичній чоловічій гімназії. У 1885 р. закінчив її із золотою медаллю у віці 20 років. Після закінчення гімназії Всеволод Удінцев вступив на юридичний факультет Московського університету. Однак тут він провчився недовго. Через нестачу коштів для оплати свого навчання в університеті він змушений був перевестися до Демидовського юридичного ліцею у м. Ярославлі. Власне, тут і розпочався новий етап у житті майбутнього юриста. У цьому місті Всеволод Удінцев прожив 7 років. У цей час Демидовський юридичний ліцей сформувався на базі училища вищих наук, він давав випускникам вищу юридичну освіту. Ліцей складався з 12 кафедр, на яких працювали 5 ординарних професорів, 5 екстраординарних, 3 доценти і 2 професори богослов'я. Всього 15 осіб, кожний викладач читав свій курс.

Згідно з параграфом 58 Статуту Ліцею 31 травня 1889 р. Всеволод Удінцев отримав ступінь кандидата юридичних наук за твір «Вчення про торговельника». Відгук на його працю надав ординарний професор І.Т. Тарасов. Оскільки Всеволод Удінцев був круглим відмінником, Рада Ліцею прийняла рішення «про залишення кандидата Удінцева при Ліцеї на 2 роки для приготування до професорського звання за кафедрою «Торговельне право» з наданням йому щорічної стипендії у розмірі 600 рублів на рік із суми Міністерства народної освіти».

Як стипендіат даного Ліцею, В.А. Удінцев активно друкувався у різних виданнях – газеті «Екатеринбургская неделя», журналі «Юридический вестник». Усі вони стали своєрідною школою, яка дозволила у майбутньому Всеволоду Удінцеву зайнятися науковою діяльністю.

У другій половині 1893 р. В.А. Удінцев здав іспити з торговельного права в Московському університеті на магістра цивільного права і отримав звання приват-доцента. В університеті, з 16-го серпня 1893 р. він читав лекції на 4-му курсі, за що отримував платню в розмірі 1200 рублів. У цей час йому виповнилося 28 років. Однак перебування у Москві було нетривалим і в січні 1894 р. В.А. Удінцева було переведено у званні приват-доцента до

Університету Св. Володимира у Києві для викладання торговельного права. Звільнилося місце в результаті переходу відомого професора П.П. Цитовича на службу до Міністерства фінансів Російської імперії. Власне, тут, в університеті, викристалізувався талант В.А. Удінцева як цивіліста та комерціоналіста.

Слід також зазначити, що перехід В.А. Удінцева з Московського до Київського університету вирішувався іменитими сановниками на високому державному рівні. І, як характерно для багатьох видатних вчених, кожний з періодів їхнього життя був позначений особливими фактами і супроводжувався зміною соціального статусу. Так сталося і з В.А. Удінцевим.

Фактично, Всеволод Аристархович розпочав свою науково-педагогічну діяльність в Університеті Святого Володимира в Києві. Тут він виступив 8-го березня 1894 р. із вступною лекцією на тему «Дуалізм приватноправових систем». Невдовзі ця праця була опублікована окремою книжечкою. Дана лекція була присвячена одній з «вічних» у цивілістиці тем: проблемі поєднання публічного і приватного права.

18-го травня 1896 р. В.А. Удінцев успішно захистив магістерську дисертацію на тему «Посесійне право». Об'єктом дослідження стала проблема, яка вирішувала питання, «як публічно-правові засади зливаються з приватно-правовими». Захист відбувся за монографією, обсяг її – 224 сторінки. Посесійне право – особливий вітчизняний правовий інститут, який поєднував у собі елементи громадянського, земельного, гірничого права. Суть полягала у тому, що приватні гірничометалургійні підприємства розташовувалися на державній землі і мали деякі привілеї (зокрема до заводів прикріплялися на певних умовах селяни). Інститут виник за царювання Петра Великого для форсованого розвитку металургійної промисловості. Праця В.А. Удінцева висвітлює діяльність даного інституту, зокрема в історичному контексті.

Через 4 роки, 18-го травня 1900 р., В.А. Удінцев захистив докторську дисертацію з цивільного права на тему «Історія виникнення торговельного права». У цій науковій праці В.А. Удінцев застосував історичний метод в юридичному дослідженні. Цей метод передувє розумінню того факту, що раптове відкриття у будь-якій науці забезпечує наступність новому відкриттю. Сфера наукових інтересів В.А. Удінцева охоплювала питання цивільного і торгового права, земельної власності, гірничого і лісового законодавства. В.А. Удінцев жваво відгукувався на потреби практики. Власне, через це його праці відзначаються гострою актуальністю того часу.

В.А. Удінцев у Києві надрукував низку монографій, що дозволило зробити йому швидке і незаперечне піднесення на службі – від звичайного приват-доцента торговельного права до ординарного професора на кафедрі цивільного права і цивільного судочинства. Зокрема, слід відзначити його роботу – випуск підручника «Русское торгово-промышленное право» (1907), в якому в загальних рисах вчений повторив висновки своєї докторської дисертації про єдність засад цивільного і торговельного права.

Одночасно з науковими досягненнями у Київському університеті зростав його авторитет і в адміністративному плані. Там у 1902 р. його було обрано секретарем юридичного факультету, з 1909 р. – деканом юридичного факультету, у 1910 р. – обраний Радою університету на посаду проректора Київського університету Святого Володимира (1910–1912 рр.), нарешті, у 1909–1911 рр. В.А. Удінцев був головою Київського юридичного товариства.

Приїхавши до Києва маловідомою людиною і вченим, за 15 років він сягнув найвищих посад і визнання колег. Особливо цінували його за читання курсу лекцій з римського права. Протягом 1908–1909 рр. В.А. Удінцев читав також торговельне право, разом із морським і вексельним², як і спеціальний кус конкурентного права в Київському комерційному інституті.

Особливо підвищував свій науковий потенціал В.А. Удінцев під час неодноразового перебування і навчання у західноєвропейських вузах під час закордонних поїздок. Так, наприклад, понад рік (з 1-го червня 1897 по 20-те червня 1898 р.) Всеволод Аристархович був у Парижі на спеціальних курсах Паризького юридичного факультету. У «Формулярному списку» В.А. Удінцева неодноразово зазначається, що він, починаючи з 1910 р. їздив у закордонні відрядження під час літніх та зимових відпусток. Особливо часто відпочивав у Неаполі.

Внесок В.А. Удінцева в розвиток юридичної науки і освіти був гідно оцінений владою Російської імперії. Під час перебування в Києві В.А. Удінцев був нагороджений 4 орденами і однією медаллю:

- орденом Св. Станіслава 3 ст. – 1900. – 1-го січня;
- орденом Св. Анни 3 ст., 1904 – 1 січня;
- орденом Св. Анни 2 ст., 1908 – 1 січня;
- орденом Св. Володимира 4 ст., 1911 – 1 січня;
- срібною медаллю у царствування Олександра III.

²*Вексельне право* – сукупність правових норм, що регулювали вексельний обіг і вексельні правовідносини

У 1913 р. В.А. Удінцев переїхав з Києва до Санкт-Петербурга, де обіймав посаду професора місцевого університету. Про переміщення по службі В.А. Удінцева в петербурзькому періоді життя та діяльності (1912–1917 рр.) легко простежити за його «Формулярним списком». Так, 12-го лютого 1913 р. його було обрано членом Гірничої Ради із залишенням на посаді ординарного професора; 28-го вересня 1913 р. він був затверджений завідувачем юридичним кабінетом Санкт-Петербурзького університету; 19-го вересня 1913 р. його було обрано деканом Юридичного факультету строком на 4 роки; 7-го травня 1916 р. іменним Височайшим указом Урядового Сенату його було призначено Керівником Головного управління у справах друку із залишенням на посаді ординарного професора; 13-го травня 1916 р. він звільнився від виконання обов'язків декана Юридичного факультету; 21-го січня 1917 р. Сенат призначив його заступником Міністра Народної освіти; наказом Тимчасового уряду звільнений від служби 16 березня 1917 року; наказом ректора Петроградського університету від 15 квітня 1917 р. зарахований до складу приват-доцентів із допущенням до читання лекцій і ведення практичних занять.

У Петербурзі В.А. Удінцев отримав нагороду – 21-го лютого 1915 р. його нагородили світло-бронзовою медаллю на честь 300-річчя царювання Дому Романових. Цей орден мав девіз «Користь, Честь і Слава». З цього часу до нього зверталися тільки як «Ваше превосходительство».

Під час петербурзького періоду життя та діяльності безпосередньо за темою попередніх наукових досліджень В.А. Удінцев опублікував всього одну невеличку книжечку та два некрологи: 1) Удинцев В.А. Оставление заклада в пользование должника. Санкт-Петербург: Тип-фия периодических изданий Министетрства финансов, 1913. 37 с.; 2) Петр Павлович Цитович (К годовщине со дня смерти) Петроград: Сенатская типография, 1914. 39 с.; 3) Удинцев В.А. Лев Аристидович Кассо, доктор гражданского права. Петроград: Сенатская типография, 1915. 31 с.

Останній, так званий «південний період» (1919–1945) життя та діяльності В.А. Удінцева найменше досліджений істориками науки, оскільки в Азербайджані не залишилося жодних архівних документів. Відомо тільки те, що після Санкт-Петербурга, у 1918 р. В.А. Удінцев поїхав до Катеринодару, де його обрали професором цивільного права у Політехнічному інституті, але вже у 1919 р. він переїхав до Баку – також влаштувався на роботу до місцевого Політехнічного інституту. Восени цього ж року на Кавказі зустрілися три брати Удінцевих – Сергій, Всеволод і Федір Аристарховичі. І хоча вони

дотримувалися різних політичних поглядів, однак родинні відносини перемогли.

Працюючи професором Азербайджанського політехнічного інституту і приват-доцентом Азербайджанського державного університету, В.А. Удінцев опублікував низку важливих праць у сфері юриспруденції:

Крім того, якийсь час він був деканом економічного факультету в університеті з відділеннями: промисловим і фінансово-торговельним. В.А. Удінцев також читав лекції з радянського законодавства, керував семінаром з радянського законодавства на Історичному відділенні Історично-філологічного факультету. Як пересвідчуємося, В.А. Удінцев і в Баку був невтомним педагогічним працівником. Тривалий час Всеволод Аристархович був членом Вчених рад університету та окремих факультетів.

Праці В.А. Удінцева відзначаються новаторською постановкою проблем, застосуванням широкого спектру методів і підходів і загалом чітко аргументованою позицією щодо основних проблем цивілістичної науки.

Праці:

1. Удинцев В.А. Учение о торговце. Москва, 1889. 34 с.
2. Удинцев В.А. Фонд 776. Оп. 2. Д. 5. Удинцев В.А. О назначении ординарным профессором по кафедре гражданского права.
3. Удинцев В.А. Дуализм частноправных систем. Киев, 1894. 57 с.
4. Удинцев В.А. Посессионное право. Киев: Тип. имп. ун-та Св. Владимира В.И. Завадского, 1896. 238 с.
5. Удинцев В.А. История обособления торгового права. Изд. 2. Москва, 2015. 224 с.

Література про нього:

1. Бондарук Т.І. Удінцев Всеволод Аристархович. Антологія української юридичної думки. Т.6. Цивільне право. Київ: Видавничий дім «Юридична книга». 2003. С. 300–302.
2. Белов В. На стыке частного и публичного права. В.А. Удинцев. Избранные труды по торговому и гражданскому праву. Москва, 2003. С. 5–28.

Оксана Пилипчук

ФЕДОТОВ-ЧЕХОВСЬКИЙ

Олександр Олексійович

(1.01.1806, м. Таганрог –
01.07.1892, м. Київ)

Юрист. Олександр Олексійович Федотов-Чеховський – відомий український вчений, доктор законодавства Київського університету Св. Володимира народився 1 січня 1806 р. в Таганрозі, в сім'ї священика, духовника імператора Олександра І. Початкову освіту здобув в духовній семінарії, де рахувався найкращим учнем. Під час навчання досконало вивчив грецьку і латинську мови. У 1827 р. вступив до Санкт-Петербурзької духовної академії, але протягом навчання, у 1829 р., був переведений до Санкт-Петербурзького університету з метою отримання юридичної освіти із постійною практикою в II відділенні Власної її імператорської Величності канцелярії. У 1831 р. поїхав на стажування до Берліну, де лекції з римського права слухав у Ф.К. фон-Савіньї, що і сформувало напрямок наукової діяльності майбутнього вченого.

На науковій ниві молодий вчений ще у Берліні, під керівництвом Ф.К. фон-Савіньї, почав дослідження питань римського і цивільного права. Тема його докторської дисертації мала назву: «Закони дванадцяти таблиць» і була присвячена цій давній законодавчій пам'ятці римського права, у якій предметом дослідження стала перша спроба об'єднання окремих частин нації в одну державу на ґрунті правовідносин. Дана робота молодого вченого справила величезне враження у вчених колах.

Після захисту, у вересні 1834 р., О.О. Федотов-Чеховський отримав посаду екстраординарного професора по кафедрі римського права Харківського університету. Тут він пропрацював лише 4 роки. Історії відома лише одна його наукова праця з римського права «*Romanas servitutes non modo non extare, imo ne extare quidem potuisse in jure rossico*» (1837), яку він прочитав як промову на урочистому зібранні в Харківському університеті в серпні 1837 року.

Коли Олександра Олексійовича було призначено на кафедру римського права у 1838 р., він розпочав читати лекції з римського права. Він читав зовнішню історію римського права: історію державного права, історію розвитку джерел права, історію вивчення права, історію рецепції Кодексу

Юстиніана європейськими державами; систему римського права: поняття про право та правознавство, різні способи вивчення римського права, план цивільного римського права, вчення про фізичну та юридичну особу, про речі, про дії, про судовий захист у випадку правопорушення. А також проводив практичні заняття, на яких пояснював інституції Гая у порівнянні з інституціями Юстиніана про які, на той час, було відомо всього кілька років.

У 1843 р. Олександр Олексійович перейшов на кафедру російських цивільних законів, але продовжував читати лекції з римського права. Двічі вчений займав посаду декана юридичного факультету: у 1840–41 і 1848–49 роках. За цей період його діяльності відомі такі наукові праці як: «Про форму і зміст правових грамот, надрукованих археографічною комісією» (1859), «Акти, які стосувались цивільної розправи у давній Росії» (1860–63).

У жовтні 1861 р. О.О. Федотов-Чеховський вийшов у відставку після 30 років служби в педагогічній сфері і зайнявся практичною діяльністю. Його було обрано членом комітету із введення в Південно-Західному краї статутних грамот. Крім того, він приймав жваву участь в юридичних справах міста. Зокрема, працював над питанням введення в Києві взаємного страхування від вогню.

У віці 70 років, в 1880 р. він знову змінив напрям своєї діяльності і зайняв посаду помічника завідувача центральним архівом при університеті Св. Володимира. На цій посаді вчений працював над розібранням древніх актів. Він прослідкував застосування на практиці першого і другого литовських статутів в період 1529–1588 років. Це було важливо через те, що у вказаний період в Південно-Західному краї Російської імперії відбувалось введення в дію «Зводу законів», який майже у всьому заміняв звичаєве право і в певних питаннях опирався на норми Литовського статуту.

Розбираючи давні акти Олександр Олексійович виділяв із загальної маси ті, в яких він бачив ознаки розвитку понять цивільного і кримінального права, судочинства і судоустрою. Він опрацював близько 150 таких актів і передав для видання в Київську археографічну комісію.

Окремим напрямом його досліджень було зібрання матеріалу для біографії В.В. Стефановича (1697–1773), одного із найвідоміших українських юристів і державних діячів XVIII ст., голови Комісії з перекладу «книг правових», які у 1779 р проф. О.Ф. Кістяківський. видав під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». До того, як Олександр Олексійович провів свої дослідження, про участь В.В. Стефановича у цій роботі не було відомо нічого.

Багато часу і сил О.О. Федотов-Чеховський присвятив детальному розбору міських і земських книг м. Володимира-Волинського і витягнув із них більш як 100 цивільних і кримінальних актів XVI століття.

Крім цього, результатом роботи Олександра Олексійовича є десятки описів до актових книг Центрального архіву, у яких вчений не тільки передавав зміст документа, а й нерідко супроводжував його історичними, юридичними, хронологічними і лексичними коментарями.

Помер О.О. Федотов-Чеховський 1 червня 1892 р. у м. Києві на 86 році життя від довготривалої хвороби.

Як бачимо, Олександр Олексійович прожив цікаве і плідне життя. *«З постійним прагненням до знань, з любов'ю до праці, в ньому поєднувались високий моральний, глибоко проникнутий духом Євангелія, ідеал, прямота характеру, рідкісна доброта, – усі ті якості душі, які одразу зближували з ним кожного і прив'язували назавжди до нього інших».*

Праці:

1. Федотов-Чеховский А.А. Акты, относящиеся к гражданской расправы Древней России. К., 1860. 419 с.
2. Федотов-Чеховский А.А. Речь о форме и содержании правовых грамот. К., 1849. 59 с.

Література про нього:

1. Каманин И. Александр Алексеевич Федотов-Чеховский (1806–1892): некролог. *Киевская старина*. 1892. №11. С.279–288.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета Св. Владимира. Т.1. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. 675 с.
3. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира, 1834 - 1884 / Сост. под ред. В. С. Иконникова. Киев: Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1884.

Оксана Пилипчук

ХОЛОДНИЙ Микола Григорович

(22.06.1882, м. Тамбов. –
04.05.1953, м. Київ)

Біолог. Відомий своїми дослідженнями в галузі фізіології рослин, мікробіології, дарвінізму, філософії природознавства. Народився в сім'ї вчителя. Початкову освіту розпочав у Воронежській гімназії з 1892 р., а через рік, після переїзду сім'ї до Новочеркаська, навчався в Донській Новочеркаській гімназії. Любов до природничих наук виникла у Миколи Григоровича ще з гімназійних років.

У 1900 р. Холодний закінчив навчання в гімназії із золотою медаллю і вступив до Університету Св. Володимира у Києві. Перші свої дослідження розпочав з 1902 р. у лабораторії кафедри анатомії і фізіології рослин, якою на той час керував К. Пурієвич. У 1906 р. Холодний залишився на кафедрі на посаді хранителя Ботанічного кабінету і почав підготовку до здачі магістерських іспитів. У цей період зблизився з С.Г. Навашиним, який значно вплинув на науковий світогляд Холодного.

На початку 1912 р., після успішно зданих іспитів, отримав звання приват-доцента і приступив до викладання практичних занять з мікробіології. Для удосконалення предмета він поїхав на 2,5 місяці до лабораторії В.Л. Омелянського, що в Санкт-Петербурзі. Основною метою поїздки молодого вченого було освоїти методику мікробіологічних досліджень і проробити практичний курс загальної мікробіології, яка і була успішно виконана. Саме в цій лабораторії Холодний познайомився з видатним епідеміологом Д.К. Заболотним. Через 2 роки, в 1914 р., Микола Григорович отримав пропозицію викладати фізіологію і анатомію рослин на Київських вищих жіночих курсах. Одночасно вчений звернувся до такої галузі мікробіології, як вивчення термофільних денітрифікуючих бактерій ґрунту.

Перша світова війна внесла деякий розлад у роботу вчених і університету загалом. Евакуація університету в 1915/16 рр. до Саратова не давала можливості Холодному продовжувати дослідження в мікробіологічній

лабораторії. Його діяльність за цей період обмежувалася читанням лекцій з анатомії і фізіології рослин.

У 1918 р. Холодний отримав посаду доцента в Київському університеті. І в цьому ж році, на основі всього дослідженого за період своєї наукової діяльності, Микола Григорович опублікував працю «Про вплив металічних іонів на процеси подразливості у рослин». На основі деяких розділів з цієї роботи Холодний зробив магістерську дисертацію, успішно її захистив в 1919 р. і отримав ступінь магістра ботаніки. Одночасно отримав звання професора на Вищих жіночих курсах.

З 1920 р. усі університети України, в т.ч. і Київський, були реорганізовані в Інститути народної освіти. М.Г. Холодний був призначений професором Київського Інституту народної освіти (КІНО). А через 10 років (у 1930 р.), коли КІНО було реорганізовано в Інститут професійної освіти, Холодний очолив кафедру анатомії і фізіології рослин і читав лекції з усіх дисциплін цієї кафедри, окрім анатомії рослин. Власні дослідження вчений не мав змоги проводити в інститутських лабораторіях, тому відвідував лабораторії університетського ботанічного саду, Дніпровської біологічної станції і Академії наук УРСР.

Коли в 1933 р. були відновлені університети, в Київському університеті було створено самостійний біологічний факультет, що мав самостійну кафедру мікробіології з власною лабораторією, якою і керував Холодний. Науково-дослідна робота на кафедрі була спрямована вченим на вивчення ґрунтової мікрофлори.

Діяльність Холодного в університеті, починаючи з 1920 р., поєднувалась з науковими дослідженнями в Академії наук УРСР. Вже через декілька років він став відомим вченим у галузі фізіології рослин і мікробіології. Спочатку опублікував результати своїх досліджень із впливу іонів металів на процеси подразливості у рослин і на фізико-хімічні властивості протоплазми. Одночасно виконував роботи з систематичного вивчення мікрофлори залізистих вод в околицях Києва на Дніпровській ботанічній станції; проводив досліди на вищих і спорових рослинах; вивчав метаморфоз пластид у *Salvinia natans*, вегетативне розмноження молодила (*Sempervivum*), вплив паводкових вод на анатомічну будову деяких наземних рослин, які потрапляють під тимчасове затоплення; вивчав зміни протоплазми клітин під впливом різних електролітів і неелектролітів.

З 1924 р. Холодний почав дослідження гормональних явищ у рослинному організмі, участі їх у регулюванні ростових процесів як основної причини

орієнтації руху у вищих рослин. Результатом цих досліджень стала власна теорія Холодного, яка мала назву «Гормональна теорія тропізмів», і викликала жваву полеміку серед вітчизняних і зарубіжних вчених.

Одночасно з фітофізіологічними дослідженнями вчений продовжував вивчати мікрофлору залізистих і сірчистих природних вод. З метою глибокого дослідження вчений навіть мав декілька подорожей на Кавказ, де досліджував групу пурпурних сіркобактерій. Їх аналіз дав можливість Холодному дати відповіді на основні питання про морфологію, фізіологію і історію розвитку представників роду *Callionella*.

Влітку 1925 р. Холодного було обрано членом-кореспондентом АН УРСР. А через рік, у 1926 р., за монографію про залізобактерії присуджено ступінь доктора ботаніки. У 1929 р. при Академії наук УРСР було прийнято рішення створити самостійну кафедру фізичної фізіології рослин, керівником якої став М.Г. Холодний. Одночасно вчений став дійсним членом АН УРСР.

Поряд з науковим напрямом діяльності, Микола Григорович обіймав посаду постійного редактора «Журналу біоботанічного циклу», який видавався біоботанічним циклом (створеним з науково-дослідних кафедр ботанічного профілю) Академії наук УРСР. Працював в науково-дослідному інституті ботаніки, де керував відділом фізіології рослин.

У 1931 р. на Всеукраїнській нараді ботаніків було прийнято рішення підпорядкувати всю науково-дослідну роботу з ботаніки на Україні єдиному науковому центру – Ботанічному інституту. Який, в свою чергу, повинен був підпорядковуватись системі Академії наук. Структура цього інституту, як і система Академії наук взагалі, була розширена і удосконалена. У 1934 р. в Інституті ботаніки було створено сектор фізіології рослин під загальним керівництвом М.Г. Холодного, який складався із 3-х відділів, що раніше були кафедрами Академії.

У роки Великої Вітчизняної війни Микола Григорович евакуювався до Сочі, а потім до Єревана, де і працював до кінця війни. Науковими темами цього періоду стало вивчення фітогенних летючих речовин і засвоєння їх організмами, а також вплив синтетичних речовин на морфогенез рослин. Одночасно вчений написав працю “Думки дарвініста про природу і людину” (1944).

Після війни, в 1945 р., М.Г. Холодний повернувся до Києва. Але здоров'я все більше і більше підводило вченого. Тому він залишив діяльність в Університеті та в Інституті фізіології рослин, а всі свої сили спрямував на керівну роботу у відділі фізіології та екології рослин Інституту ботаніки. Цим

відділом Холодний керував до 1949 р., одночасно працюючи на Дніпровській біологічній станції.

Таким чином, науковий і літературний спадок М.Г. Холодного має важливе значення для вітчизняної науки. Підбиваючи підсумки всього вищесказаного, слід зазначити, що вчений в галузі вивчення фізіології росту створив гормональний напрям, а саме показав причини руху, кореляцій й переходу рослин від стану спокою до активного росту. Після чого дійшов висновку, що каталізаторами і регуляторами ростових і формоутворюючих процесів є гормони, вітаміни і ферменти. У питанні вивчення процесів подразливості у рослин Холодний довів, що фізико-хімічні основи подразливості слід вивчати в двох напрямках: колоїдно-фізіологічному і електро-фізіологічному.

Плідно працював вчений і в галузі розробки методик дослідження мікробного населення ґрунтів й водоймищ, а також в галузі розвитку екологічного напрямку в мікробіології. Холодному належать оригінальні ідеї про появу органічного світу на Землі абіогенним шляхом та його ролі як фундаменту становлення і розвитку життя.

Не можна не відзначити філософські погляди Холодного. В його висновках і теоріях вільно і логічно уживаються різноманітні суспільні явища. Він мав свою власну інтерпретацію релігії, моралі, мистецтва і науки. Вчений глибоко розглядав питання теорії та історії мистецтва, процесу наукового пізнання, наукової творчості і праці.

4 травня 1953 р. Микола Григорович Холодний помер у Києві.

Праці:

1. Проблема роста в современной физиологии растений. *Успехи современной биологии*. 1935. Вып. 6. С. 438–454.
2. Фитогормоны: Очерки по физиологии гормональных явлений в растительном организме. Киев: Изд-во АН УССР, 1939. 265 с.
3. Исследование микрофлоры почв путем проращивания почвенной пыли. *Микробиология*. 1936. Вып. 2. С. 159–166.
4. Возникновение жизни и первичные организмы. *Изв. Арм. филиала АН СРСР*. 1942. № 9/10. С. 89–107.
5. Дарвинизм и эволюционная физиология. Ереван: Изд-во Арм. филиала АН СССР, 1943. 52 с.

Література про нього:

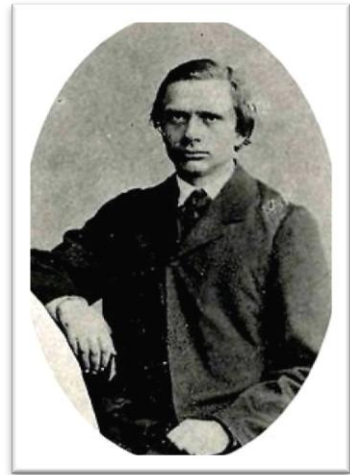
1. Ситник К.М., Ромашко Я.Д. Микола Григорович Холодний. Київ: Наук. думка, 1979. 123 с.
2. Сытник К.М. Н.Г. Холодный и его научное наследие / Избранные труды. Киев: Наук. думка, 1982. С. 5-25.

3. Холодный Николай Григорьевич (22.VI.1882–04.V.1953). Биологи: Биографический справочник. Киев: Наук. думка, 1984. С. 674–675.

Олег Пилипчук

ЦИТОВИЧ Петро Павлович

(19.10.1843, Чернігівська губернія –
02.11.1913, м. Санкт-Петербург)

Юрист. Історія науки може бути написана під різним кутом зору і бути однаково правдивою. Одним із способів реконструкції історії науки є вивчення біографій вчених, які були біля витоків різних дослідницьких напрямів. В історії юриспруденції зустрічається достатньо яскравих фігур, які не тільки примітні видатними науковими досягненнями, а й характеризуються високими моральними і людськими якостями, які дозволили не зламатися і не відмовитися від наукових істин під пресингом різних режимів. Прикладом людини, яка залишалася вірною собі до кінця і не поступалася моральними і науковими принципами, може слугувати видатний вітчизняний правознавець П.П. Цитович – відомий спеціаліст у сфері правознавства, доктор цивільного права і професор з 1873 року.

Професор В.І. Синайський так писав про нього: *«Людина великого обдарування, у вищій мірі оригінальна, залишила по собі великий слід у галузі цивілістичних наук, Петро Павлович Цитович і як особистість, і як вчений заслуговує найбільш серйозної уваги, глибокого визнання сучасників і майбутніх поколінь. Син сільського священника Чернігівської губернії, він приніс із собою з тихого села до галасливого міста усвідомлення реальних потреб життя, настирливість, прямолінійність, чесність поглядів і скромність великої людини. Рано втративши матір, Петро Павлович мав своїм вихователем суворого, непохитного батька, і його повчання глибоко запали в душу малюка. Зовсім ще хлопчиком він був відданий батьком до духовного училища і належав сам собі. Довірливий, Петро Павлович легко піддався умовлянням своїх ровесників. Разом з ними він продав на базарі вміст свого сундука, оббитого залізом. На виручені гроші були закуплені солодоці, які враз з'їли його друзі... Невдовзі він втратив і батька. Залишившись круглим сиротою, він став з того часу остаточно належати сам собі і тим силам, які дала йому сільська природа. З семінарії він був звільнений, оскільки ставив курйозні запитання вчителям. Звільнений Петро Павлович пішки*

відправився до Ніжинського ліцею, але і звідтіль був звільнений за те, що у вільний час читав лекції товаришам замість одного професора».

Згідно з його словами, осиротілий семінарист пішов за 500 верст до університету Харкова, вступив до нього на юридичний факультет, який закінчив у 1866 році. Ще студентом Петро Павлович звернув на себе увагу факультету своїми видатними здібностями, різнобічною підготовкою і досконало засвоєними прийомами юридичного мислення. Здійснений ним переклад на російську мову робіт Ортолана і Данкварта свідчив про відмінне знання мов. Це підтримало бажання Петра Павловича залишитися на роботі в університеті. 26 вересня 1866 р. його рекомендували для підготовки до професорського звання і зробили стипендіатом кафедри цивільного права. У 1867 р. П.П. Цитович подав дисертацію «Про способи набуття власності в російському законодавстві» та почав читати лекції у званні приват-доцента. У 1868 р. він здав магістерський іспит, а у лютому 1870 р. захистив магістерську дисертацію на тему «Вихідні моменти в історії російського права спадкування». Відтак перебував у закордонному відрядженні, під час якого в січні 1871 р. був затверджений штатним доцентом кафедри цивільного права Харківського університету.

Після повернення із закордонного відрядження у 1873 р. захистив докторську дисертацію за монографією «Гроші в галузі цивільного права». У цій праці Петро Павлович показав усі особливості свого яскравого наукового обдарування. Ось що казав про нього у своїй рецензії професор О.М. Стоянов: *«Завершеність оброблювання; внутрішня стрункість системи; багатство і визначеність юридичних ідей, за вдалого застосування їх до аналізу частковостей; уміння володіти науковим методом, який зводить усі частковості до єдиного цілого і органічно пов'язує дуже різноманітний, але детально перевірений матеріал до головного предмета»*. Після захисту дисертації П.П. Цитович був обраний штатним доцентом за кафедрою цивільного права Харківського університету і відряджений за кордон з науковою метою на 2 роки.

Окрім вищезазначених друкованих праць, П.П. Цитович в цей час опублікував літографічний курс цивільного права, який він читав у Харківському університеті (Примірник цього курсу досі зберігається в юридичному кабінеті Харківського університету). Викладаючи цивільне право, П.П. Цитович тимчасово, за дорученням факультету, читав лекції з курсу римського права.

1-го травня 1873 р. П.П. Цитович спочатку був обраний доцентом, а в жовтні того самого року – екстраординарним професором кафедри цивільного

права Новоросійського університету в Одесі. Тут він викладав курси торгового і вексельного права. У січні 1874 р. його було обрано ординарним професором і він почав читати курс цивільного права. Цікавим є такий факт з біографії П.П. Цитовича. Харківському університету він віддав свої перші і свіжі сили таланту і знання. В харківському періоді свого життя він набув репутації визначного вченого і обдарованого професора. Він віддавав усі свої сили новій галузі знання в Російській імперії – *науці вітчизняного торговельного права* як самостійної дисципліни. З вражаючою енергією, з дивовижним знанням справи, Петро Павлович на перших роках своєї педагогічної діяльності він підготував і надрукував курс лекцій з цього напрямку. Тому його небезпідставно вважають батьком науки торговельного права.

Однак умови Новоросійського університету були несприятливі для наукової діяльності П.П. Цитовича у 1873–1879 рр. Окрім лекцій з торговельного права, він надрукував ще випуск лекцій з цивільного права, присвячений в основному джерелам права. Умови справді склалися не добре для Петра Павловича. Відносини між ним і товаришами загострилися на підставі несхвалення дисертації одного молодого вченого з політичної економії, тому що на переконання Петра Петровича, ця дисертація була недостатньо науковою. До академічних неприємностей додалась сімейна драма, яка дуже позначилася на всьому житті Петра Павловича. Під впливом означених умов Петро Павлович кинув виклик усьому прогресивному суспільству. Він виступив як талановитий публіцист і противник М.К. Михайловського, який активно захищав дисертацію, і заперечував П.П. Цитовичу, який нападав на «казенну науку». Як блискучий публіцист, Петро Павлович захищав «казенну науку» у своїй статті «Відповідь на листи до вчених людей». Ця праця перевидавалася 8 разів. «Відповідь» викликала заперечення, а заперечення – «Пояснення».

У цей же час з під пера П.П. Цитовича вийшов різкий та ядучий памфлет: «Що робили» в романі «Що робити?». Виступ Петра Петровича зумовив безліч нападків на нього у місцевій і столичній пресі. З його іменем поєдналося уявлення про нього, як про крайнього реакціонера, особливо після того, як Петро Павлович покинув Одесу, став редагувати журнал «Берег». Перехід від професорської кафедри до редакторського крісла, ще й в якості редактора офіціозу в житті П.П. Цитовича важко пояснити. Мабуть, що з новим органом він поєднував уявлення про тверезий, діловий, чесний журнал, який би вносив прозріння у прогресивні та модні теорії того часу. Багато людей не погоджувалися з його полемічними помилками, але, разом з цим,

варто визнавати чесність переконань людини, яка не шукала собі у своїх помилках «земних благ». Своїм наступним життям Петро Павлович показав, що він був дуже далекий від усього темного, що він був, в першу чергу, вченим, що у публіцистичній діяльності доля поставила його на чужу для нього дорогу, що вона також обманула його довіру.

Приблизно через рік редакторства Петро Павлович побачив, що «Берег» не для нього і що потрібно йому шукати іншого берега. Він повернувся до Петербурга, де весь 1880 р. перебував на службі в Сенаті. У наступному 1881 р. він знову поїхав у відрядження за кордон (до Німеччини) аж на три роки, до 1883 року. Заспокоєний перебуванням за кордоном, Петро Павлович повернувся в царську Росію, але на цей раз – до Києва і в 40 років розпочав знову професорську діяльність в Університеті Святого Володимира. У 1884 р. він став ординарним професором кафедри торговельного права Київського університету, а згодом був переведений на кафедру цивільного права з додатковим дорученням читати лекції з торговельного права. Десять років напруженої діяльності у Києві промайнули непомітно. В першу чергу він викладав та одночасно друкував результати своєї викладацької праці. Перелік його педагогічних праць засвідчує, що наукова діяльність Петра Павловича тісно пов'язана з його викладацькою діяльністю і переважно зі створенням науки вітчизняного торговельного права. За весь цей час Петро Павлович написав, незалежно від викладання, дві статті, в яких проснувся попередній публіцист, але вже на науковій основі.

Здавалося, що життя Петра Павловича остаточно визначилося в Києві. Але доля його знову змінилася. У 50-річному віці він розпочав нову діяльність. У 1894 р., у зв'язку з призначенням членом Ради міністра фінансів, знову переїхав до Санкт-Петербурга. Тут він брав активну участь у підготовці законодавчих робіт в країні, зокрема в розробці законопроектів у сфері: а) акціонерного права; б) вексельного права; в) торговельної реєстрації. Цій діяльності він присвятив приблизно два десятиріччя і перше з них (до 1905 р.) – одночасно читанню лекцій у Санкт-Петербурзькому університеті.

Характеристика наукової діяльності П.П. Цитовича дуже цікава і повчальна. Перші друковані праці Петра Павловича були, разом з тим, і його дисертаціями. Звичайно, при написанні дисертації автор більш або менш зв'язаний офіційними вимогами, іноді і саме обрання теми не зовсім залежить від нього. І все ж у дисертаціях дуже часто проявляються найбільш характерні риси складу розуму справжнього вченого. Те саме трапилося і з Петром Павловичем. Його магістерська дисертація повинна була бути написаною на історичну тему. Тому Петро Павлович написав працю, присвячену висхідним

моментом в історії вітчизняного права спадкування. І хоча ця праця у Петра Павловича вийшла догматичною, вона була надзвичайно оригінальною. Він навів нарис початкових догм російського спадкового права, спираючись на давнє джерело права – Руську Правду.

В.І. Синайський так характеризував П.П. Цитовича: *«Наступна дисертаційна праця П.П. Цитовича «Гроші в галузі цивільного права», випадкове походження її в якості докторської дисертації описано детально у журналі «Право». Це була спроба висвітлити питання про цивільне право з точки зору економічної суті грошей. Ми бачимо прояв розуму П.П. Цитовича, що проявився значно чіткіше як економічний або ширше – побутовий напрям. Все це є дуже характерним для усіх наступних наукових праць Петра Павловича. У власне природі Петра Павловича, в його походженні і вихованні у сільській місцевості, з її реальними потребами, було закладено побутовий метод з характерними для Петра Павловича красою опису, влучністю слова, визнанням мінливості і течії явищ життя. Власне все це сформувало економічний, побутовий і реальний напрям Петру Павловичу у його юридичних працях. Він був дуже самотньою людиною, щоб не бачити усієї важливості економічного побуту для норм права. Юридичні формули, логічні побудови не могли самі по собі відволікати його від реальних потреб життя. Навіть дивовижна короткість мовлення Петра Павловича свідчить про те, що він був людиною життя: так як він говорив і писав, так часто говорять люди, які близькі до природи. Він у небагатьох словах передавав багато, він навіть ніби не говорив, а кидав слова. Своєрідна манера говорити і писати реченнями, майже без доповнень і визначень, була також властива Петру Павловичу, як і увесь життєвий напрям його робіт».*

Його праці з торговельного права безумовно створили йому славу і не тільки тому, що він першим в Києві відкрив курс лекцій з цього предмету, а й тому, що його торговельне право (особливо вексельне право), перебувало на рівні західної європейської науки, в той же час було вітчизняним торговельним правом, юридичним описом вітчизняного торговельного обороту. У цьому відношенні Петро Павлович зумів поєднати виклад вітчизняного права з іноземним так, що іноземне право ним не видавалося за вітчизняне право.

У його наукових працях з цивільного права і процесу Петро Павлович залишався також вірним собі. Тут ховалася своя небезпека, яка іноді ставала роковою для деяких цивілістів. Мається на увазі римське право. Його авторитет тут безсумнівний. Але ці якості якраз і робили вітчизняне право якимсь додатком до римського права. Детальний перелік робіт Петра

Петровича з критичним оглядом їх у різних авторів зроблено вітчизняним правником, професором В.О. Удінцевим.

Особливе місце у працях Петра Павловича посідають його полемічні статті. Їх порівняно небагато. У них видно П.П. Цитовича – *публіциста*, з його якостями, які були так йому властиві – він умів знайти слабку сторону противника, активним устремлінням перейти межі спокійної критики. У цих випадках Петро Павлович точно воював на війні. Він не жалів противника. Це не значить, що Петро Павлович вважав себе людиною, позбавленою помилок. У деяких своїх помилках він постійно зізнавався і виправляв їх. Його полемічні статті були спрямовані на боротьбу за новий вексельний статут. Виходячи з потреб вітчизняного цивільного обороту, Петро Павлович проявив себе активним противником проекту вексельного статуту Тура. Проект цей був створений у дусі західно-європейського вексельного права. В протизагальному, Петро Павлович підкреслював у Росії значення простого векселя, а не перевідного, і вимагав обмеження вексельної дієздатності. Згідно з його визначенням, вексель може зруйнувати селянське населення; вексель буде домінувати у корчмах, і взагалі займане письмо буде загострене без всякої потреби для осіб легкодухих, недосвідчених.

Відповідь юриста Кніріма на проект статуту, підготовлений П.П. Цитовичем, зумовив, у свою чергу, відповідь Петра Павловича («До питання про вексельний статут»). Ця відповідь заслуговує уваги у тому відношенні, що тут Петро Павлович показує свій світогляд як законодавець. Цей світогляд можна показати в наступних положеннях:

- а) продовжити попереднє законодавство, а не створювати нове;
- б) не втрачати з поля зору ні особливостей, ні недоліків існуючого обороту; перші зберегти і розвивати, інші виправити або викинути;
- в) заборонити застосування закону в тому середовищі, де застосування його може бути шкідливим.

В якості укладача законопроектів (вексельного статуту, закону про торговельну реєстрацію, проекту, присвяченого акціонерному праву з його системою) Петро Павлович залишився вірним своєму світогляду. Компроміси, однак, нікого не задовільнили. Для одних проекти Петра Павловича були дуже новими, для інших зовсім консервативними. Приклад Петра Павловича може взагалі призвести до поганих роздумів: скільки було вкладено праці, знання. І як мало успіхів випало на долю Петра Павловича як автора означених проектів.

Таким був Петро Павлович Цитович і як людина, і як вчений. Він залишив після себе ним самим створений пам'ятник. Цей пам'ятник – його наукові,

полемічні і законодавчі праці. Перечитуючи їх, не можна не бачити в них самого Петра Павловича з усіма його вагомими достоїнствами і недоліками: самобутнього, самодостатнього працівника, поривчастого, різкого у своїх судженнях і пошуках, але скромного працівника науки, який багато пережив на мінливих шляхах свого життя, глибокої, багатой за природою і тому постійно незадоволеної людини.

З 1900 р. П.П. Цитович очолював кафедру торговельного права в Санкт-Петербурзькому університеті на посаді ординарного професора, зберігаючи посаду в Міністерстві фінансів Російської імперії.

Помер у 1913 році. Похований на Нікольському кладовищі у Санкт-Петербурзі.

Праці:

1. Цитович П.П. Исходные моменты к истории русского права наследования. Харьков, 1873.
2. Цитович П.П. Лекции по торговому праву, читанные в 1873–1874 гг. Одесса, 1875. Вып. 1.
3. Цитович П.П. Очерк основных понятий торгового права. Одесса, 1878.
4. Цитович П. Курс российского гражданского права. Т. 1. Учение об источниках права. Одесса, 1878.
5. Цитович П. Очерк основных понятий торгового права. Киев, 1886.

Література про нього:

1. Завадский А.В. Петр Павлович Цитович: Краткий очерк научной деятельности (1844–1913). Москва, 1913.
2. Удинцев В.А. Петр Павлович Цитович. Петроград., 1914.
3. Синайский В.И. Памяти Петра Павловича Цитовича. Труды Киевского юридического общества за 1911, 1912, 1913 и 1914 гг. Киев, 1915.
4. Самойленко О.О., Усенко І.Б. Цитович Петро Павлович. Антологія української юридичної думки, т. 6. Київ, 2003.

Оксана Пилипчук

ШМАЛЬГАУЗЕН

Іван Іванович

(23.04.1884, м.Київ –
07.10.1963, м. Москва)

Зоолог-еволюціоніст, мислитель-діалектик.

Оригінальність І.І. Шмальгаузена як вченого криється у його високій ерудиції, динамічності думки і здатності швидко переключатися у напрямках наукових досліджень. Про це свідчать його дуже глибокі і всебічні знання стану вивчення різних ділянок біологічної науки: зоології, порівняльної морфології і порівняльної ембріології хребетних тварин, еволюційної морфології, феногенетики, теорії еволюції, історії науки.

І.І. Шмальгаузен належить до тієї плеяди вітчизняних біологів, які своїми дослідженнями надзвичайно збагатили і розвинули еволюційну теорію Ч. Дарвіна. Роль І.І. Шмальгаузена в біології визначається також і тим, що він започаткував нові напрями у розробці теорії еволюції, набагато випередив фронт наукових пошуків своїх сучасників. Він заклав основи тих напрямів і теорій, які бурхливо розвиваються в наші дні: біологічної кібернетики та синтетичної теорії еволюції. Характерною особливістю творчості І.І. Шмальгаузена є послідовне і свідоме застосування ним діалектичного методу в здійснюваних наукових дослідженнях. Окрім цього, вчений багато працював над розробкою методологічних проблем біології. Загальною методологічною основою наукової діяльності І.І. Шмальгаузена був матеріалістичний, дарвінівський підхід до вивчення природи.

Вчений написав понад 350 наукових праць, у тому числі ряд великих монографій, що мають визначне загальнобіологічне значення. Він розробив і застосував у науковій практиці нові методи порівняльно-анатомічних, ембріологічних і експериментальних досліджень онтогенезу, створив загальну теорію росту організмів, в основі якої лежить уявлення про обернене співвідношення між швидкістю росту і швидкістю їх диференціювання, розробив метод вивчення констант росту, успішно застосував до вивчення закономірностей еволюції деякі положення теорії інформації. Безперечно, І.І. Шмальгаузен висунув багато еволюційних ідей, які успішно розвиваються сучасною наукою. Зокрема він збагатив теорію еволюції Ч. Дарвіна розробкою проблем цілісності організму в індивідуальному та історичному розвитку,

впровадженням теорії стабілізуючого добору, аналізом шляхів, факторів і закономірностей еволюційного процесу. Вчений геніально розробив уявлення про походження наземних хребетних тварин.

Академік І.І. Шмальгаузен – автор ряду фундаментальних підручників: «Основи порівняльної анатомії хребетних тварин» (1923, 1935, 1938, 1947), «Фактори еволюції» (1946, 1968), «Проблеми дарвінізму» (1946, 1969), завідував кафедрами в Київському, Воронізькому та Московському університетах, створив дві наукові зоологічні школи: київську і московську. Автор ряду фундаментальних монографій: «Організм як ціле в індивідуальному і історичному розвитку» (1938, 1942, 1982), «Шляхи і закономірності еволюційного процесу» (1939, 1940, 1983), «Регуляція формоутворення і індивідуальному розвитку» (1964) та «Кібернетичні питання біології» (1968).

Академік ВУАН (1922), академік АН СРСР (1935), Заслужений діяч науки і техніки УРСР (1935). Був Головою оргкомітету Четвертого всесоюзного з'їзду зоологів, анатомів і гістологів у Києві (1930). У 1925 р. організував Біологічний інститут ім. Ф.З.Омельченка у Києві. 1930 – 1941 рр. – організатор і перший директор Інституту зоології і біології ВУАН (з 1939 р. – Інститут зоології Академії наук Української РСР). 1936–1937 – директор Інституту загальної біології ім. К.А. Тімірязєва у Москві. 1937–1948 – директор Інституту еволюційної морфології ім. О.М. Сєверцова АН СРСР у Москві. 1939–1948 – професор і завідувач кафедри дарвінізму в Московському державному університеті. 1921–1929 рр. – Голова Київського товариства дослідників природи.

У 1940 р. заснував «Журнал общей биологии» у Москві. Почесний член Природничо історичної академії наук в Галлє («Леопольдіна», НДР) (1958) і нагороджений цією ж Академією медаллю імені Ч. Дарвіна. Обраний почесним членом Академії зоології в Агрі (Індія) (1962). За цикл статей із загальної і конкретної філогенетики нагороджений Президією Академії наук СРСР золотою медаллю ім. І.І. Мечникова (1963). Посмертно присуджена премія ім. О.О. Ковалевського АН СРСР за книгу «Походження наземних хребетних тварин» (1964).

Народився І.І. Шмальгаузен 23 квітня 1884 р. у Києві у сім'ї відомого ботаніка-флориста і палеофітолога Івана Федоровича Шмальгаузена, члена-кореспондента Петербурзької академії наук, професора кафедри морфології і систематики рослин Київського університету і директора Київського ботанічного саду. Він став одним із основоположників палеоботаніки в Росії, опублікував капітальні праці про викопні рослини девону і карбону та інших

геологічних періодів. Іван Іванович перейняв від батька інтерес до теоретичних питань біології і любов до дослідження природи. Образ батька, його філософський розум, висока принциповість, передові погляди в науці і велика працездатність передалися синові і визначили основні риси його характеру.

Середню освіту Іван Іванович отримав в 1-й Київській гімназії, яку закінчив у 1901 р. із золотою медаллю. В цьому ж році вступив на природниче відділення фізично-математичного факультету Київського університету, однак восени того ж року був звільнений за участь у студентських забастовках. У 1902 р. йому довелося по-новому вступати до університету. Тут він слухав лекції прославлених професорів: з хімії – професора М.А. Бунге, ботаніки – професора С.Г. Навашина, зоології – професора О.М. Сєверцова та інших. Київський університет закінчив з дипломом 1-го ступеня взимку 1908–1909 рр.

Науковий шлях І.І. Шмальгаузена можна поділити на три періоди: перший – початковий, або «порівняльно-морфологічний» (1905–1922), другий – київський (вивчення динаміки морфогенетичних процесів і проблем росту, 1922–1936) і третій – московський (питання дарвінізму, проблема походження наземних хребетних, питання біокібернетики та ін., 1937–1963).

Вся розмаїта організаційна і наукова діяльність І.І. Шмальгаузена свідчить про його активну життєву позицію. Зовнішньо вона виглядає як завчасно спланована зміна нижчих етапів вищими із зростанням фундаментальності. Його творчість виглядає дивовижно логічною і планомірною. Створюється враження, що вже на початку свого наукового шляху Іван Іванович розробив великий, продуманий, суворий і насичений план, який методично виконував протягом свого життя. Видатні радянські зоологи К.М. Завадський і Я.М. Галл так писали з цього приводу: *«В останні десятиріччя тенденції до синтезу в еволюційній теорії свідчать про те, що шлях, обраний Шмальгаузенем до об'єднання класичних біологічних наук (еволюційна морфологія і ембріологія) з новими (популяційна генетика і екологія) і з найновішими (біокібернетика, біоценологія, молекулярна генетика) був правильним. Тільки така широка база сучасного синтезу в дарвінізмі (від молекулярної біології до вчення про біосферу, від експериментального математичного знання до описової систематики) може бути визнана такою, що відповідає сучасним вимогам. І праці Шмальгаузена належать до числа основоположних не тільки для першої фази цього синтезу (кінець 30-х – 60-ті роки), а й для її другої фази, яка почала здійснюватися в наші дні».*

Педагогічна діяльність І.І. Шмальгаузену була також винятково плідною. Близько 30 років він вів педагогічну роботу у вищій школі, з його іменем пов'язана підготовка кадрів у ряді вузів колишнього СРСР. У різні роки він читав лекції в Москві, Києві, Ленінграді, був вимогливим і, разом з тим, незмінно доброзичливим керівником аспірантів, пошукувачів, стажерів, консультантом вітчизняних і зарубіжних вчених. Серед учнів І.І. Шмальгаузену – академіки і члени-кореспонденти Академії наук СРСР, академіки колишніх радянських республік, видатні організатори науки і виробництва, керівники вузівських колективів, десятки докторів і кандидатів наук. І.І. Шмальгаузен володів даром просто і змістовно викладати в будь-якій аудиторії найбільш складні питання. Особистість професора, його зовнішній вигляд викликали всезагальну повагу.

І.І. Шмальгаузен прожив довге і прекрасне життя. Він багато і винятково плідно працював. Глибоко вірив у сили людського розуму і науки, не йшов на компроміси і не згинався під тягарем життєвих негараздів. Йому випало велике щастя бути різнобічно обдарованим природою, починати наукову діяльність в епоху розквіту обраної ним галузі біології і мати на початку життєвого шляху такого чудового керівника, яким був О.М. Сєверцов. Це рідкісне зіткнення обставин, а також незвичайна працездатність послужили основою для подальшого формування Івана Івановича і як вченого, і як організатора вітчизняної зоологічної науки, і як педагога.

Помер І.І. Шмальгаузен 7 жовтня 1963 р. у Москві. *«Істинне значення для розвитку науки таких людей, яким був І.І. Шмальгаузен, з'ясовується не відразу, для цього потрібна перспектива у часі, а також достойні цінителі. Так, саме цінителі, бо одній людині не під силу зібрати, зважити і оцінити ті скарби, якими він збагатив нашу науку. З цієї ж причини, віддаючи останню шану Івану Івановичу, ми ще не можемо повною мірою усвідомити, наскільки велика та прогалина в рядах наших вчених, яка виникла після його відходу з життя. З часом ця прогалина, мабуть, буде ліквідована, але зараз вона світиться, і що особливо гірко усвідомлювати, поки-що не передбачається реальних передумов для її заповнення»*, – писав відомий радянський морфолог К.О. Юдін.

У даний час надзвичайно зростає інтерес до особистості академіка І.І. Шмальгаузену, до його наукових поглядів, в яких молоді вчені бачать відправні точки для формування власного світогляду. Його творчість – вічне джерело наукових пошуків і узагальнень наших сучасників і майбутніх поколінь вчених.

Праці:

1. Основы сравнительной анатомии позвоночных: Руководство для вузов. Москва; Ленинград: Госиздат, 1923. 425 с.
2. Ріст організмів. Харків; Київ: Медвидав, 1932. 80 с.
3. Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1938. 144 с.
4. Пути и закономерности эволюционного процесса. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1939. 232 с.
5. Проблемы дарвинизма: учеб. пособ. для биофаков ун-тов и педвузов. Москва: Сов. наука, 1946. 528 с.
6. Кибернетические вопросы биологии / под., общ. ред. А.А. Ляпунова. Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1968. 224 с.

Література про нього:

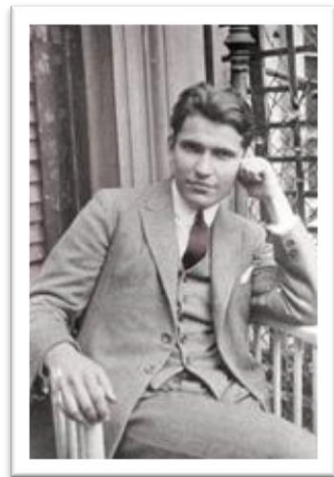
1. Иван Иванович Шмальгаузен / Вступ. ст. О.Я. Пилипчука, указатель лит-ры сост. О.Я. Пилипчук, И.М. Медведева. Киев: Наук. думка, 1984. 100 с. (Биобиблиография ученых Украинской ССР).
2. Шмальгаузен О.И. Иван Иванович Шмальгаузен: 1884–1963. Москва: Наука, 1988. 254 с.

Олег Пилипчук

ЧАРГАФФ

Ервін

(11.08 1905., м.Чернівці –
20.06. 2002, Нью-Йорк, США)

Біохімік. Життя і творчість видатного американського біохіміка австрійського походження Ервіна Чаргаффа становлять цілу епоху в історії світової біохімічної науки. Багатогранність його таланту, висока науковість, духовна культура, товариськість і доброзичливість мали великий вплив на широке коло вчених, надали йому заслуженого авторитету і поваги. Чаргафф був основоположником розшифровки структури ДНК, основ спадковості. І хоча він писав, що прагнення зрозуміти природу – справа безнадійна, що наші пошуки приведуть лише до пояснення, а не до розуміння природи, сам він шукав це розуміння завжди. Так хто ж він – Ервін Чаргафф?

Майже усі енциклопедії пишуть одне і те саме: після закінчення Віденського університету у 1928 р. декілька місяців стажувався у відділі хімії Карлсберзької лабораторії в Копенгагені у відомого данського фізико-хіміка і біохіміка С. Серенсена. З 1928 по 1930 рр. працював у хімічній лабораторії Єльського університету США, у 1930–1933 рр. – у Берлінському університеті. У 1933 р. емігрував з Німеччини. У 1934–1935 рр. працював у Пастерівському інституті в Парижі. З 1935 р. Е. Чаргафф – у Колумбійському університеті в Нью-Йорку (з 1952 р. – професор, з 1970 р. – завідувач кафедри біохімії, з 1974 р. – професор хімії в Лабораторії клітини). За такою лаконічністю – довга наукова і громадська діяльність Ервіна Чаргаффа, людини, яка заслуговує на найвищі епітети людини, яка стала зразком для вчених сучасності.

Основні його наукові роботи присвячені вивченню хімічного складу і структури нуклеїнових кислот. Тих самих кислот, за розшифровку структури однієї з яких Дж. Уотсон і Ф. Крік отримали Нобелівську премію. Е. Чаргафф такої премії не отримав. Багато вчених вважають цей факт кричущою несправедливістю. Безумовно, Е. Чаргафф Нобелівську премію заслуговував, але у Нобелівському комітеті є правило – не давати двічі нагороди за розвиток однієї й тієї самої галузі знань.

Якщо говорити лаконічно, то ще задовго до відкриття Дж. Уотсона і Ф. Кріка Е. Чаргафф визначив кількісні співвідношення азотистих основ, які є

у складі нуклеїнових кислот. Власне, він встановив відоме сьогодні усім правило, що загальна кількість аденінових основ у кожній молекулі ДНК дорівнює кількості тимінових, кількість гуанінових дорівнює кількості цитозинових. Це «правило Чаргаффа» – не єдине, існують також і інші його правила, що становлять інтерес для фахівців. А багато людей про «правила Чаргаффа» дізнаються вже в школі. Сьогодні ми можемо з упевненістю сказати, що якби «правило Чаргаффа» до моменту, коли Уотсон і Крік побудували подвійну спіраль ДНК, не було відомим, то вони не змогли б створити модель структури ДНК. Повторимося – їх відкриття базується на відкритті Е. Чаргаффа.

Сам Е. Чаргафф, окрім своїх знаменитих «правил», уперше зумів дослідити багато різновидів ДНК і дійти висновку про те, що ДНК у різних живих істот має однаковий склад і будову. Також він став першим дослідником денатурації ДНК, тобто порушення її просторової структури. Крім того, вчений досліджував здатність крові зсідатися, вивчав ліпіди і протеїни та зробив вагомий внесок у вивчення метаболізму амінокислот.

Е. Чаргафф був членом 4-х наукових академій: Національної академії наук і мистецтв США (з 1965 р.), Паризької академії наук (з 1963 р.), Нідерландської Королівської Академії наук (з 1964 р.), Німецької академії природничих наук «Леопольдіна» (з 1965 р.).

Науково-публіцистичні праці вченого відмічені численними нагородами і преміями: Золота медаль імені Луї Пастера Французького біохімічного товариства (1949), Медаль ім. К. Нейбера Американського товариства хіміків і фармацевтів (1958), Національна медаль наук США (1972), Премія Йоганна Генріха Мірка за літературну критику (1984), Австрійська почесна відзнака за науку і мистецтво (1999), Премія м. Відня за публіцистику (1994). Е. Чаргафф – Почесний ректор Базельського і Колумбійського університетів.

Надзвичайно цінні спостереження про роль Е. Чаргаффа в науці були свого часу відмічені у ряді біографічних нарисів, статей і розмов його співробітників, соратників і друзів. Та все ж уся ця, здавалося б, велика література залишає у нас почуття незадоволення. Це почуття до певної міри обумовлене фрагментарністю опублікованого матеріалу. Особистість Е. Чаргаффа така багатогранна, що в одній роботі усю його творчість важко висвітлити. Тому кожен біограф вченого писав про те, що йому було ближче: один про Чаргаффа як біохіміка, інший – як про молекулярного біолога, третій – як про соціального мислителя, четвертий розглядав певний період його життя і діяльності і т.д. Розпорошення інтересів біографів наукової творчості ученого несе в собі певну небезпеку – воно дробить цілісний образ на безліч

приватних біографічних деталей. Тому, на жаль, досі не створена повна наукова біографія Е. Чаргаффа. Мабуть, це пояснюється тим, що важко назвати інше життя, яке б так погано вміщувалося в прокрустове ложе книжкового життєпису. Адже життя це – надзвичайно багате і різноманітне, забарвлене психологічними нюансами і в той же час органічно вплетене в події найбільшого історичного значення.

Ми далекі від думки, що завдання створення повної наукової біографії Ервіна Чаргаффа буде колись комплексно вирішене. Його внесок у розвиток світової біохімічної науки настільки вагомий, що при вивченні історії природознавства і науково-громадської думки до його праць неодноразово звертатимуться. Адже багато що можна легше осмислити і зрозуміти на тлі нових досягнень сучасної науки. Навіть якщо б хронологія рукописів і окремих записів, над якими багато працюють сьогодні і працюватимуть надалі дослідники, була б з'ясована до дрібниць, чіткий хронологічний виклад «праць і днів» Ервіна Чаргаффа завів би читача у безвихідний лабіринт.

97 років життя вченого переконують нас, що Ервін Чаргафф постійно повертається (іноді після багатьох років) до тих самих проблем і питань, які цікавили його раніше. Розрізнені матеріали про життя і творчість вченого не завжди допомагають збудувати послідовно подієвий ряд його біографії. Іноді може здатися, що багато лейтмотивів його вчинків міняються в різний час і в різних ситуаціях, що ще раз підкреслює своєрідність особи вченого, який не шукав легких уторованих шляхів, а самостійно пробивав собі дорогу в нових і незвіданих напрямках науки.

Ось чому після нарису, в якому висвітлені основні події життя Е. Чаргаффа, ми визнали за потрібне зупинитися на основних сферах його наукової творчості, на його ставленні до різних соціокультурних аспектів розвитку науки і суспільства в цілому.

У біографії такого вченого і мислителя, яким був Ервін Чаргафф, на нашу думку, важливо не стільки підсумувати його наукові заслуги і перерахувати його відкриття, скільки з'ясувати, за можливістю, як він ці відкриття робив, висвітлити прийоми його роботи, його стиль, його «науковий почерк», усе, що складає неявний, або імпліцитний, бік діяльності будь-якого дослідника.

У конкретній історії науки, що є історією людського пізнання, важливі люди, що рухають історію вперед. Без цього людського чинника історія науки перетворюється на каталог або інвентарну книгу відкриттів. Говорячи про людський чинник, ми, зрозуміло, маємо на увазі не лише і не стільки окремих осіб, а й людські колективи, суспільство в цілому. Тому природно і необхідно показувати фігуру Ервіна Чаргаффа на широкому історичному тлі минулого і

майбутнього. Тобто для правильного розуміння і оцінки спадщини Е. Чаргаффа треба зіставляти його і з минулим, і з майбутнім, але не можна занадто захоплюватися ні антикварністю, розглядаючи історію з позицій очевидців минулого, ні презентизмом, надмірно осучаснюючи історичні події минулого.

Занадто часто зводили життя Ервіна Чаргаффа до конфлікту з оточенням, пояснюючи цим і його самотність, і забуття його наукових відкриттів. Ми вважаємо, що важливо показати для нащадків внутрішні конфлікти і ту боротьбу протиріч, які зробили фігуру Ервіна Чаргаффа достовірно трагічною. Таку боротьбу можна показати лише в динаміці, послідовно розкриваючи різні її аспекти. Тому окремі віхи його життя треба розглядати як частини цілого – їх не можна читати нарізно, врозбивку, не спотворюючи загальної перспективи.

Олег Пилипчук

ЗМІСТ

Передмова.....	3
АЛЕКСЄЄВ Петро Петрович.....	4
БЕЙ-БІЄНКО Григорій Якович.....	9
БЕНАРДОС Микола Миколайович.....	13
БЕССЕР Віллібальд Готлібович.....	18
БУНГЕ Микола Андрійович.....	22
БУНГЕ Олександр Андрійович.....	28
БУНГЕ Микола Християнович.....	31
БУЧИНСЬКИЙ Петро Миколайович.....	37
ВОСКОБОЙНИКОВ Михайло Михайлович.....	42
. ВОТЧАЛ Євген Пилипович.....	49
ГАМАЛІЯ Микола Федорович.....	54
ГОРБАЧЕВСЬКИЙ Іван Якович.....	58
ГРАВЕ Дмитро Олександрович.....	63
ДЕМЧЕНКО Григорій Васильович.....	68
ДОБРЖАНСЬКИЙ Теодозій Григорович.....	71
ЗАБОЛОТНИЙ Данило Кирилович.....	75
ЗАЛЕНСЬКИЙ Володимир Володимирович.....	81

ЗАРУДНИЙ Микола Олексійович.....	85
ЕЙХЕЛЬМАН Отон Отонович.....	90
КАЩЕНКО Микола Феофанович.....	96
КИРПИЧОВ Віктор Львович.....	101
КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Федорович.....	105
КОВАЛЕВСЬКИЙ Олександр Онуфрійович.....	111
КРАСНОВ Андрій Миколайович.....	120
КОНДРАТЮК Юрій Васильович (ШАРГЕЙ Олександр Гнатович).....	124
МАКАРОВ Степан Осипович.....	131
МАРКЕВИЧ Олександр Прокопович.....	137
МЕЧНИКОВ Ілля Ілліч.....	143
НІКОЛЬСЬКИЙ Олександр Михайлович.....	148
ПАЛЛАДІН Олександр Володимирович.....	153
ПІДВИСОЦЬКИЙ Володимир Валеріанович.....	158
ПІДОПЛІЧКО Іван Григорович.....	163
ПУЗАНОВ Іван Іванович.....	168
ПУЛЮЙ Іван Павлович.....	173

РЕФОРМАТСЬКИЙ Сергій Миколайович.....	177
РОМАНОВИЧ-СЛОВАТИНСЬКИЙ Олександр Васильович.....	181
СЄДОВ Георгій Якович.....	185
СУКАЧОВ Володимир Миколайович.....	192
УДІНЦЕВ Всеволод Аристархович.....	197
ФЕДОТОВ-ЧЕХОВСЬКИЙ Олександр Олексійович.....	203
ХОЛОДНИЙ Микола Григорович.....	206
ЦИТОВИЧ Петро Павлович.....	211
ШМАЛЬГАУЗЕН Іван Іванович.....	218
ЧАРГАФФ Ервін.....	223

Наукове видання

**Пилипчук Олег Ярославович
Пилипчук Оксана Олегівна**

ТВОРЦІ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

Біографічний довідник

У двох томах

Том 1

Літературний редактор – М.І. Ромась

Комп'ютерне верстання та дизайн обкладинки – О.О. Пилипчук

Підписано до друку 1 грудня 2019 р.
Формат 70X100/16. Ум. др. арк. 13,6
Наклад 100 пр. Зам № 121.12-19

Видавець і виготовлювач «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
Тел/факс (044) 434-40-69, 424-56-23
e-mail: ukraina.vdk@mail.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4538 від 07.05.2013